

(تاریخ و فرهنگ خراسان دوره تیموری)

**بازشناسی افغانستان
نصف اول جلد ششم
امیر تیمور گورکان و سلسله
تیموری**

امیر تیمور گورکانی یا تیمور لنگ (۷۷۱ ۸۰۷-)

ق/ ۷۴۸ - ۷۸۳ هـ. ش / ۱۴۰۵ - ۱۳۶۹ م.) و

اولاده تیمور از سلطان خلیل میرزا تا سلطان حسین

میرزا بایقرا و حانشینان او تا شروع سلطنت میرزا

ظهیر الدین محمد بابر شاه

تألیف: عبدالواحد سیدی

مزار شریف - بلخ - افغانستان

دلو 1392 هجری خورشیدی/نومبر 2014

نهایه

نصف دوم باز شناسی افغانستان

بخش نود و دوم

3 . . . . . آغاز کار تیمور .

3 . . . . . تیمور نخستین پادشاه گودکانی .

3 . . . . . تیمور که بود؟ .

بخش نود و دوم

8 . . . . . 1-2-92. ماوراءالنهر خاستگاه امیر تیمور .

9 . . . . . ماورای آمو گهواره تمدن مشرق زمین .

. . . . . سرزمین یعنی خراسان بزرگ و ایران قدیم موطن آریاییها

10

11 . . . . . شهر سبز یا کش زادگاه تیمور .

13 . . . . . تاتار در صحراهای ماوراءالنهر .

14 . . . . . کشاورزی در دره سبز .

. . . . . پند و اندرز تراغای به فرزندش تیمور .

16 . . . . . 2-2-1492. شخصیت - صورت و سیای تیمور .

20 . . . . . 3-2-92. اولین درگیری تیمور در شهر کش یا شهر سبز .

20 . . . . . 4-2-92. وضع بانوان در زمان تیمور .

21. . . . . 5-2-92. اولجای خاتون .

بخش نود و دو بحث سوم تیمور گورکانی مفکوره حکمرانی بر جهان

25. 1-3-92. مفکوره حکمرانی بر جهان مسکون . . . . .
26. 2-3-92. کُندوکاو در مورد جهان کشایی تیمور . . . . .
28. 3-3-92. کارو ساز تیمور در آثار تاریخی . . . . .
29. 4-3-92. هرمهای سر انسانی در بنای تمدن تیموری . . . . .
30. 5-3-92. بار تولد و آسیای میانه . . . . .
32. 6-3-92. مؤرخین درباره تیمور . . . . .
33. 7-3-92. نظریه ارمان پذیری در باب نقش تیمور . . . . .
34. 8-3-92. آسیای وسطی (ماوراءالنهر). . . . .
38. 9-3-92. تیمور میراث دار امپراطوری چنگیز خان. . . . .

بخش نود و دوم بحث چهارم حملات ویرانگر تیمور

42. 1-4-92. حملات تیمور به آسیای میانه و غرب آسیا . . . . .
44. 2-4-92. حملات تیمور به بدخشان (بام دنیا) . . . . .
46. 3-4-92. تیمور در بلخ یا ام البلاد . . . . .
- 4-4-92. تأکید زین الدین مرشد در تمهیدانتخاب امیر تیمور در بلخ برای فرمانروایی . . . . .
50. 5-4-92. تیمور به امارت بلخ و خراسان بزرگ تعیین میشود . . . . .
51. 6-4-92. تیمور و امیر حسین . . . . .
53. 7-4-92. تیمور بسوی خراسان . . . . .
58. 8-4-92. سرنوشت تیمور یا گردن کشان رقبای . . . . .
62. 9-4-92. صوفی خوارزم . . . . .
62. 10-4-92. سقوط توکتامیش و اردوی سرخ (قزل اردو) . . . . .

66 . . . . . 11-4-92. بسوی مسکو .

فصل نود و دوم بحث پنجم

71 . . . . . 1-5-92. وضع اجتماعی فارس قبل از هجوم تیمور .

73 . . . . . 2-5-92. جو سیاسی نظامی دوران تیمور و سایر زمامداران معاصر تیمور.

75 . . . . . 3-5-92. فتح اصفهان بدست تیمور .

77 . . . . . 4-5-92. رویارویی دو قدرت نظامی در اوج (تیمور و بایزیدالدردم).

81 . . . . . 5-5-92. موضوع در قفس آهنی کردن بایزیدالدردم امپراطور عثمانی .

74 . . . . . 6-5-92. فتح انکارا (انقره) .

84 . . . . . 7-5-92. تیمور در پشت دروازه های اروپا .

87 . . . . . 8-5-92. مصیبت عظیم تیمور و بازگشت به سمرقند .

88 . . . . . 9-5-92. کشودن ختا (چین) .

90 . . . . . 10-5-92. مروری به رویداد های امیر تیمور در خراسان و فارس .

90 . . . . . حمله تیمور به ایران .

91 . . . . . 11-5-92. یادواره تهاجمات بیست و نه ساله تیمور .

92	. . . . .	نگاهی دیگر به تیمور . . . . .
92	. . . . .	تیمور جهان گیر است و نه جهان دار . . . . .
93	. . . . .	رفتار تیمور با شکست خوردگان . . . . .

بخش نود دوم - بحث ششم

وضع خراسان و ایران (عراق عجم) در حین فتوحات امیر تیمور گورکان

95	. . . . .	92-6-1. وضع مناطق مفتوحه بعد از سلطه تیمور . . . . .
95	. . . . .	1. فجایع اعمال تیمور . . . . .
98	. . . . .	92-6-2. مصائب و مفاسد عهد تیمور . . . . .

بخش نود و سه

نیرگان تیمور گورکان (تیموریان)

104	. . . . .	93-1. سلسله گورکانیان مقدمه . . . . .
108	. . . . .	93-2. نیرگان تیمور گورکان . . . . .
109	. . . . .	93-2-1. سلسله گورکانیان . . . . .

بخش نود سوم

بحث دوم

تیموریان خراسان (هرات)

114	. . . . .	مقدمه . . . . .
-----	-----------	-----------------

بخش نود و چهارم

قلمرو گسترده بعد از فوت تیمور

بحث اول

- چکیده این بخش 118
- 94-1-1. مرگ امیر تیمور گورکان بعد از آخرین قوریالتای¹ بخاطر جانشینی
پسرش پیر محمد 119
1. واقعه فوت امیر تیمور 120
- 94-1-2. مدعیان تاج و تخت تیمور 122
- 94-1-3. غزای ختای به انجام نمیرسد 124
- 94-1-4. بازگشت فوج تهاجمی از راه اترار و جانشینی خلیل سلطان
بر تختگاه سمرقند 125
- 94-1-5. نتیجه کار امیر برندق به تاشکنت 130
- 94-1-6. ذکر مخالفت امرابا امیرزاده خلیل سلطان. 132
- 94-1-7. ذکر مشوره کردن امیران با حضرات عالیات در توجه بسوی بخارا
روان شدن حضرات عالیات به سمرقند و تعزیت داشتن بعد
از توجه نبردن سپهر سلطنت و اعتلا بجانب بخارا 135
- 94-1-9. جلوس امیرزاده خلیل سلطان بر سریر فرماندهی
سمرقند فردوس مانند 140

- 140 . . . . . 10-1-94. زمان و تاریخ جلوس خلیل سلطان
- 141 . . . . . 11-1-94. در زوال ملک زاده خلیل سلطان
- 146 . . . . . 1-2-93. میرزا خلیل سلطان .
- 147 . . . . . 2-2-93. عزل و حبس .
- 148 . . . . . 3-2-93. درگذشت .

بخش نود و پنجم

پسران امیر تیمور گورکان یا تیموری

تمهید

- 153 . . . . . 1-2-95. معین الدین شاهرخ تیموری
- 153 . . . . . 2-2-95. سلطنت شاهرخ سلطان در خراسان
- 155 . . . . . 3-2-95. لشکر کشی شاهرخ به ماوراءالنهر (سمرقند).
- 156 . . . . . 4-2-95. حمله شاهرخ به تخارستان و فتح بدخشان
- 156 . . . . . 5-2-95. لشکر فرستادن شاهرخ به خوارم.
- 158 . . . . . 6-2-95. زندگینامه ملکه گوهر شاد آغا
- 159 . . . . . 7-2-95. پسران گوهر شاد آغا همسر شاهرخ.
- 160 . . . . . 8-2-95. اقدامات گوهر شاد بیگم .
- 160 . . . . . مسجد گوهر شاه آغا.

- 161 . . . . . موقوفات گوهر شاد آغا .
- 162 . . . . . 9-2-95. مرگ گوهرشاد.
- 162 . . . . . 10-2-95. مسجد جامع بزرگ هرات و تاریخ آن .
- 164 . . . . . فراز و فرودهای تاریخی مسجد جامع هرات .
- 168 . . . . . 11-2-95. برگشت به وقایع شاهرخ .
- 168 . . . . . 0. سیاست صلح جویانه .
- 169 . . . . . 2. رابطه با سایر دولت‌ها .
- 170 . . . . . 3. بازسازی شهرها .
- 171 . . . . . 4. شاهرخ و معتقدات دینی .

بخش نود و پنجم

بحث سوم

بایسنقر پسر شاهرخ

- 176 . . . . . 0-2-84. غیاث الدین بایسنقر .
- 177 . . . . . 2-3-95. زندگی .

بخش نود و پنجم

بحث چهارم

- 181 . . . . . 3-4-95. سلطنت الغ بیگ .

183	. . . . .	4-4-95. شرح احوال الغ بیگ
188	. . . . .	5-4-95. گرایش فرهنگی الغ بیگ
188	. . . . .	1. مذهب
190	. . . . .	2. زبان و ادبیات
192	. . . . .	3. علم و دانش
193	. . . . .	4. پیشرفت در علم نجوم
193	. . . . .	5. پیشینه علم نجوم و رصد در ممالک اسلامی و غیر اسلامی
195	. . . . .	6. هنر های زیبا
197	. . . . .	7. معماری
198	. . . . .	8. موسیقی
199	. . . . .	نتیجه گیری
201	. . . . .	6-4-95. الغ بیگ سقوط و شکست

بخش نود و ششم

بحث اول

204	. . . . .	1-96. سیر تمدنی مسلمین در غرب - حل معمای آتش سوزی کتابخانه
205	. . . . .	1-1-96. سیر مسلمین در مغرب (از 21-479 هق/461-1086 م)
205	. . . . .	2-1-96. کتابخانه اسکندریه چه وقت و توسط کیه سوختانده شد؟
2018	. . . . .	3-1-96. نگاه گذرا به سرگذشت علوم در بین مسلمین مشرق (649-656 هق)
218	. . . . .	1. علم فزیک
219	. . . . .	2. کیمیا گران
219	. . . . .	3. نجوم
219	. . . . .	4. جغرافیه

- 221 . . . . . 5. گیاه شناسی و کشاورزی
- 221 . . . . . 6. علم طب . . . . .
- 222 . . . . . 7. بیمارستانها . . . . .
- 223 . . . . . 4-1-96. دانشوری و نحوه تعالیم در قلمرو اسلام
- 225 . . . . . 5-1-96. استعمال و ساخت کاغذ در قلمرو اسلامی . . . . .
- 225 . . . . . 6-1-96. تأثیرات فتح قسطنطنیه (استامول) در وضع سیاسی ،
- 227 . . . . . اقتصادی و اجتماعی
- 230 . . . . . 1. مبادی علم جبر . . . . .
- 230 . . . . . 2. خوارزمی . . . . .
- 230 . . . . . 3. هیئت و رصد . . . . .
- 231 . . . . . 4. زمین شناختی . . . . .
- 232 . . . . . 5. ابوریحان البیرونی . . . . .

بخش نود و ششم

بحث دوم

نیروی دریایی مسلمانان

- 237 . . . . . 1-2-96. پس از فتح شام . . . . .
- 238 . . . . . 2-2-96. مساجد و ساختمانهای تمدنی در مغرب و شرق نزدیک
- 241 . . . . . 3-2-96. کتابخانه ها . . . . .
- 241 . . . . . 4-2-96 . . . . .
- 242 . . . . . 5-2-96. دانشوران در مصر . . . . .
- 242 . . . . . 1. ابن هیثم . . . . .

1. نظریه ابن هیثم در مورد انتشار نور در خط مستقیم 245
3. تقسیم‌بندی چیزها بر اساس توانایی انتقال نور 245
4. تعبیر میکانیکی انعکاس نور 256
5. علت انکسار نور 246
6. ابن هیثم در حال آزمایش انکسار نور 247
7. سرعت نور 248
8. پدیده بینایی در چشم 248
9. رنگ اجسام 249
10. توجیه رنگین‌کمان از نظر ابن هیثم و تأثیر آن در علمای دیگر 250
11. نمودهای جوی 250
12. نتیجه‌گیری شخصیت علمی ابن الهیثم 251
13. جایگاه ابن هیثم در تاریخ علم 253
14. آثار و تألیفات ابن الهیثم 253
15. تأثیر گذاری دانشمندان علوم اسلامی اروپا را به عصر دانش و خرد سمت و سوداد . 267

بازشناسی افغانستان

جلد ششم - نصف اول

بخش نود و دوم

امیر تیمور

92-1-1. امیر تیمور گورکانی یا تیمور لنگ (۸۰۷- ۷۷۱ ق/ ۷۴۸- ۷۸۳ هـ. ش/ ۱۴۰۵- ۱۳۶۹

م.:

آغاز کار: پنجصد و پنجاه سال قبل مردی کوشید که خود را فرمانروای جهان بسازد هر اقدامی که کرد موفق شد.

او در آغاز چندان مهم نبود - فقط بر قطعه کوچکی از اراضی و گله دار سرزمین آسیای مرکزی در (کش - ماورای آمو) مسلط بود.² تیمور مثل اسکندر مقدونی پسر پادشاه نبود و مانند چنگیز ریاست قبیله را از پدر ارث نمی برد. اسکندر و چنگیز هر دو هنگامی به جهانگیری برخاستند از خود همراهمانی داشتند، مردم مقدونیه با اسکندر و مغولها با چنگیز همراه بودند. ولی تیمور لنگ عده را دور خود جمع کرد.³

پدر امیر تیمور «تراغای» نام داشت که فرمانروای کش در ماوراءالنهر بود. وی در ۲۵ شعبان ۷۳۶ هـ. ق

---

² هارولد لمب، تیمور لنگ، ترجمه علی جواهر کلام، انتشارات موسسه امیر کبیر، چاپ شرکت سهامی گهر، سال 1334، ص 5.

³ همان ماخذ.

(۷۱۴هـ. ش) در همان شهر کش به دنیا آمد. طایفه‌اش از شاخه تاتار ترکستان بود و «امیر تیمور» تبارش را به «چنگیزخان» و قوم مغول می‌رساند.

: «به گفته ابن عربشاه تاریخ‌نگار آن زمان، تیمور در زمان جنگ زخم برداشت و لنگ شد. از آن سبب به تیمور لنگ معروف گردید که بنابر روایات دیگر وی در سال ۷۶۴ هـ. ق (۷۴۱هـ. ش) بنا به استمداد امیر سیستان که به کمک او شتافت و در جنگ با مخالفینش زخمی شد ولی پایش بعد از بهبودی این زخم برای همیشه میلنگید.»^۴

تیمور نیمی از سپاهیان جهان آنروز را یکی پس از دیگری شکست داد. او شهرها را در هم کوید و مطابق میل خود از نو آباد ساخت. کاروانهای بازرگانی دو قاره (آسیا و اروپا) از وسط راههای او میگذشت، تیمور ثروت چندین امپراطوری را گرد آورد و بمیل خویش مصرف کرد.

بر قله کوههای بلند در ظرف یکماه کاخها و عشرتگاهها بنا کرد. شاید از هر انسان دیگر این مرد عجیب در مدت حیات خویش کوشید تا مجموعه و طرح‌های غم‌انگیز بچنگ خود در آورد و آنرا بشکل نیکوتر و دلپذیر تر از سر در قالب نو بریزد.

او آنروز و امروز بنام تیمور لنگ مشهور بوده است. در تمام تاریخ‌های که در اروپا از تیمور نگاشته شده است وی بنام تیمور لنگ است. هر چند اروپائیان پانصد سال پیش او را تاتار میخواندند. آنها بطور مبهم تیمور را فرمانروا و جهانگیری رحمی می‌شناختند که خودش را تا پشت دروازه‌های اروپا رسانده بود و با چادرهای زربفت حرکت میکرد، از کله کشته‌ها مینار میساخت و شب‌ها در موقع حرکت روی تپه‌ها آتش می‌افروخت تا راهنمای سپاهیان

^۴ براون، ادوارد، تاریخ ادبیات ایران، به تصحیح علی اصغر حکمت، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۷

وی باشد.

اما مردم قاره آسیا این مرد را بهتر می شناخت خوشبختی ها و بد بختی های او را یکایک میدانست و دشمنان آسیائی وی شهرت داده بودند که او یک گرگ خاکستری رنگ بزرگ زمین خوار میباشد. اما دوستان و پیروانش میگفتند تیمور شیر ژیان و جهان کشای عالی مقدار است.⁵

تیمور نخستین پادشاه گورکانی و موسس این سلسله میباشد که از ۷۷۱ تا ۸۰۷ ه. ق. (۷۴۸ - ۷۸۳ ه. ش) در بیشتر ممالک آسیا پادشاهی کرد^۱ تیمور در زبان ازبکی به معنای آهن است و از او با القاب «امیر تیمور»، «تیمور لنگ»، «تیمور گورکان» و «صاحبقران» یاد شده است و اروپائیان به او «تامرلان (Tamerlane) می گویند».

2-1-92. تیمور کی بود؟

تیمور را اروپائیان بنام تیمور لنگ میشناسند که وجه مشهور شدنش به این نام را در بالا از قول هارولد لمپ بیان داشتیم. از همین سبب اکثر تاریخ نویسان اروپائی از آن روز تا امروز وی را بنام تیمور لنگ می شناسند و همچنان از پانصد سال به اینطرف او را تاتار میخوانند. آنها بطور مبهمی او را فرمانروا و جهانگیری رحمی می شناختند، کسی که خودش را تا پشت دیوار های اروپا رسانده بود. ولی مردمان آسیا او را بهتر میشناختند، خوشبختی ها و بد بختیهای وی را یکایک بحساب می آوردند.

تاریخ نویسان اروپایی اکثراً در مورد وی سکوت کردند، اما شاعران آن دیار مانند ملتون

---

⁵ هارولد لمپ، پیشین، ص 6

⁶ طبقات پادشاهان اسلام، ملین پول ترجمه عباس بخت

انگلیسی از وی با استفاده از رنگهای زنده‌ی از وی، تصویر شیطان بزرگ خود را نقاشی کرد. بهر حال طبقه‌بندی شرح حال تیمور کار آسانی نیست. او عضو سلسله یا خاندانی نبوده، اما خودش سلسله‌تأسیس کرده است. باید اذعان داشت که تیمور شخص معقول بود و نخواست مانند اتیلا که یکی از وحشیان بود شهر روم را به باد یغما نداد، ولی خودش در صحراهای بی‌آب و علف شهر روم تازه‌ای بنا نهاد. او با وجودیکه بخود تاج و تختی فراهم آورد اما قسمت اعظم عمر خود را پشت‌زین‌اسپ گذراند. وقتی که او دست‌بکار ساختمان‌شد از نمونه‌های معماری گذشتگان تقلید نکرد و او طرح تازه‌ای مطابق به نظر خویش ریخت یعنی از مشاهده قله‌ها و کوه‌ها و گنبد‌های شهرهایی که تسخیر میکرد و سپس آن‌شهر را آتش می‌زد نظیر گنبد‌های شهر دمشق، کلیاتی را در نظر گرفته و از روی آن نمونه‌ها بناهایی جدیدی را احداث میکرد. همان طرح‌های عالی تیمور، برای معماری روسها و طرحی برای ساختمان تاج محل گشت. اتفاقاً تاج محل هم بدست یکی از نوادگان وی برپا شد.

اوضاع اروپا در زمان پدیداری قدرت تیمور خیلی آشفته بود، شهر ونیز که به اصطلاح دروازه تجارت شرق محسوب میشد توسط یک گروه ده نفری اداره میشد، «ورنزی» موسیلمانی آن ایام گشت و آن جریان یک سده پس از مرگ دانت واقع شد. پتراک نویسنده بلند آوازه اروپا مشغول نوشتن بود و فرانسه دور بحرانی جنگهای صد ساله خود را می‌گذراند، بورگندیا و اورلیانست‌ها با جلادان پاریس زد و خورد داشتند (چنانیکه ما اکنون همه روزه در جاده‌های کابل با گروه جلادان مسما به طالبان درگیر هستیم). شارل ششم با حال نیمه دیوانه با بی‌تفاوتی این صحنه‌های هولناک را تماشا میکرد.

ولی اروپا آنروز میخواست خودش را آهسته‌آهسته از میان تاریکیهای قرون وسطی در حال برخاستن بطرف زندگی روشنتر بود که پسانها بنام دوره رنسانس و یا عصر خرداندیشی مشهور شد بود که در زمان حکمروایی یکی از نوادگان امیر تیمور (ظهیرالدین بابر) تلافی شد.

در آن روزگار اروپا شیفته تجمعات تمدنی مشرق زمین بود، کتان و ادویه و ابریشم و ظروف

چینی و فولاد شرق را میخرید و طلا و نقره شرق به اروپا می آمد که در نتیجه آن شهر ونیز و جنوا ثروتمند شدند و قرطبه و اشبیلیه بدست اعراب مسلمان آباد گشته بود و قصر های غرناطه و الحمیرا، را آنها بر پا کرده بودند و قسطنطنیه نیز وضع نیمه شرقی داشت .

امروز در محلی که راه آهن در ماوراء سایبریا اتصال می یابد، تخته سنگی برپا داشته اند که بر یک طرف آن کلمه آسیا و به طرف دیگر آن کلمه اروپا نقر شده است ، اما در زمان تیمور میبایستی این علامت که آسیا را از اروپا جدا میسازد بایستی در اطراف ونیز میبود و اروپای مرکزی باید قسمی از استان های شرق حساب میشد. اروپای دوره فیودالی که صرفاً بارونها و سرفها یا بندگان در آنجا در دهکده های تیولی مجزا از هم زندگی میکردند که زندگی اکثریت مردم اروپا آه و ناله و افسوس بود و بس.

این صحنه ای از نمایشگاه اجتماعی آن روز اروپا بود که اکثریت مردم از پائین ترین پله ها و وجه حیات برخوردار نبودند. در چنین شرایطی که اروپا میان فقر و نا برابری رنج میبرد مردی از دشتهای وسیع ماورای آمو در شرق، برای فرمانروایی بر جهان ، در آن موقع قیام کرد ، ولی اروپای آن روز که در لجه های ناداری ، قتل و کشتار های دسته جمعی در اردوگاههای کار زمینهای تیولی جان های خود و خانواده های خود را از دست میدادند مجال این را نمی یافتند تا تغییراتی شگرف در حال وقوع را بفهمند. اروپائیان آن روز از شناخت جلال و عظمت تیمور ، صرفاً نیروی وی را نیرو های شیطانی میدانستند، بخاطری که اروپای آن روز در سیاهی جهل و جادو گری زندگی داشتند. همینکه تیمور به آستانه ممالک آنها رسید پادشاهان نامه ها و سفرا نزد وی فرستادند و او را تیمورلان بزرگ ، خداوند تاتاری خواندند .

هانری چهارم پادشاه انگلیس که در ماورای مرز خود با سرداران پروس می جنگید، فاتح نا شناس را برای فتوحاتش تبریک گفت ، شارل ششم پادشاه فرانسه او را چنین مدح نمود: «فاتح بزرگ و شهزاده معظم تیمور» و مردم جنیوا پرچم او را بیرون قسطنطنیه بر افراشتند و مانوئیل امپراطور یونان از وی در خواست کمک کرد. لرددون هنری که پادشاه قسطلاله بود یکی از

سرداران نامی خود «رویدو گونزالس کلاوجو» را به عنوان سفیر بخدمت تیمور روانه کرد. و کلاوجو تا سمرقند دنبال رفته و پس از بازگشت راجع به شخصیت تیمور چنین گزارش داد: «تیمورلنگ خداوندگار سمرقندپس از تسخیر تمامی ممالک مغول و هند سرزمین آفتاب «خراسان» را نیز مسخر ساخت، سرزمین آفتاب یا خراسان بزرگ مملکت عظیم و بزرگی میباشد و فارس و مد را نیز کشاده است؛ تیمور سرزمین خوارزم را نیز مسخر کرده امپراطور تبریز و شهر سلطان را تصرف نموده است؛ ارمنستان صغیر، ارض روم و کردستان را تحت تصرف در آورده است؛ فرمانروای هند را در جنگ مغلوب ساخته و قسمتی از ممالک وی را فتح کرده، اراضی ابریشم و دروازه را فتح کرده است و شهر دمشق را ویران نموده و شهر های حلب و بابل و بغداد را زیر پا گذارده است. و پس از کشودن ممالک بسیار و بدست آوردن پیروزیهای که در بالا گفته شد، بسر وقت بایزید سلطان عثمانی رفته و او را در جنگ شکست داد قابل یاد آری است که بایزید یکی از پر قدرت ترین سلطانهای عثمانی میباشد که او را شکست داده و تاثیر گرفته است. کلاوجو که در دربار سمرقند حضور داشته و بسیاری از فرمانروایان جهان و سفرای مصر و چین را در خدمت تیمور دیده، از شخصیت تیمور آنطور گزارش داده است. او نیز که عنوان سفارت فرنگیان را داشته با گرمی و احترام پذیرفته شده است.

تیمور در ناپیشگاه سلاطین با عظمت اروپامقامی بالقوه نداشته فقط در صفحات تاریخ آن سرزمین، بطور اختصار آثاری از هول و هراس ایام سلطنت وی دیده میشود. ولی این را نمی توان نا دیده گرفت که او اکثر کشور های آسیایی را فتح نمود و هول هراسی از وی خواب را در چشمان بزرگترین حکمرانان اروپا ریخته بود که اگر در حین فتوحاتش برای مغلوب ساختن آخرین فرمانروای مخالف خویش (بطرف چین) حرکت کرد و در بین راه بمرد. اگر او نمی مرد بقدر کافی نیرو داشت که اروپا را نیز فتح نماید. با وجود آن تاریخ مشعر بر این است که در پنجمین سال اخیر هیچ فاتحی حتی ناپلیون و بسمارک نیز در قدرتمندی به عظمت تیمور نمیرسد چه اولی به ناکامی در گذشت و دومی فقط در یک کشور به فتوحات سیاسی نایل

آمد.⁷

لذا ضرورت است تا این مرد نیرو مند را در تاریخ مشرق زمین بیشتر و بهتر بشناسیم و
اهماتی که در مورد او تا هنوز وجود داشته است در سایه پژوهشهای دقیق بر طرف گردد:

---

⁷ هرولد لمپ، تیمور لنگ، پیشین، ص 7 تا 8. بخش نود و دوم

بخش نود و دوم

امیر تیمور

دو

در امور سلطنت نه حصه مشاورت و تدبیر و کنکاش است و يك حصه شمشیر که گفته اند به تدبیری ملکا تواز کشاد و فوجها تواز شکست که با شمشیر های لشکرها میسر نشود.

8

---

⁸ امیر تیمور گورکانی (تزوک امیر تیمور در کنکاش ملک گیری، مقالت اول، تنقیح در (619هـ) ص 2-3.

92-2-1. ماوراءالنهر خاستگاه امیر تیمور:

برای فهمیدن خصوصیات امیر تیمور ضرورت است تا از خاستگاه امیر تیمور جاییکه او در آن رشت کرده و بالیده است شروع کنیم .

1. ماورای آمو گهواره تمدن مشرق زمین: میگویند رودخانه، جیحون (آمو، یا پنج) از جمله چهار رودخانه ایست که از فردوس سر چشمه می گیرد. ماورای این رودخانه که بطرف شمال آن سمرقند و بخارا و کش موقعیت دارد بطرف جنوب ام البلاد یا بلخ (مادر شهرها) را که از حیث قدامت زندگی بشر در این شهر که به پدیداری اولین تمدن منطقه به باستان بر میگردد از رودخانه همیشه پر آب بلخ که از کوههای فلک سای بابا و بند امیر سرچشمه دارد اقوام اریایی ای را که بعد از دوره مهاجرت دسته جمعی به این منطقه رسیدند و اولین بیل و داس را برای سامان بخشیدن به کشاورزی با ساختمان شهر تاریخی بلخ خاندانهای کیانیها و اسپه ها را در تاریخ اساطیری این سرزمین بیادگار گذاشت که ما در جلد اول این اثر پژوهشی (بازشناسی افغانستان) از قول ویل دورانت و سایر باستان شناسان معلومات ارزنده ای را درج آن نموده ایم (به جلد اول این اثر مراجعه شود)؛ قسمیکه گفتیم اطراف این رودخانه بسیار با صفا و خرم می باشد. آسمان آبی بی ابر که در زیر آن سلسله کوهایی آبی زنگ با قله های پوشیده در برف آن نمایان است، این قله ها را عظمت سلیمان میخوانند. این رودخانه در مسیر حرکت خود از تپه های مارپیچ که با چمن های سبز پوشیده شده، میگذرد و آبی را که از چشمه سارها از بالای قله ها فرود میریزد با خود یکجا میسازد. آب این چشمه سارها سرد است، زیرا از میان برف و یخ می برآید و رمه های گوسفند و گله های اسپ در چراگاههای مسیر آن که توسط رمه داران و گله بانانی که سوار بر یابو های پشم آلود هستند مراقبت می شوند موجودیت زمین های کشاورزی و سرسبزی این امکانات را در منطقه ایجاد کرده است که روستاهای گله داری و کشاورزی در این مسیر در پهلوی هم ایجاد شود و شاید این اولین انسانهایی در منطقه باشند که اشتغال به کشاورزی و گله داری داشته باشند، چرا که به اذعان ویل دورانت باستان

شناس شهیر امریکایی در کتاب پر حجم مشرق زمین گهواره تمدن آریه ها را مردمان مالدار و کشاورز توصیف کرده است. پس نیاکان ما که هم کشاورز بودند و هم مصروف پرورش مواشی در سرزمین های پر آب و علف بودند آریایی هستند. این رود خانه که به دره عمیق میرسد جریان آن آهسته تر میگردد. این دره با انبوه درختان توت و ناک قدری تاریک است. از این رود خانه جویهایی کنده اند تا بمزارع خربوزه تربوزو جو، آب برسانند - چرخآبها آهسته آهسته آب را بالا می کشند و مزارع را مشروب میسازند.

بنا بر اذعان صاحب شهنامه (فردوسی بزرگ) این رود آمو است و از روزگار قدیم سرحد ایران⁹ و توران بوده است. یعنی میان شمال و جنوب فاصله میشده است و در جنوب این رود خانه قسمیکه گفتیم سرزمین آفتاب و یا خراسان بزرگ، یعنی (همان ایران قدیم)، واقع شده که مردم آن بفارسی سخن میگویند و زراعت پیشه اند. این ها دستار بسر دارند و از دیر زمان جزء اشراف و فقرای آسیا محسوب میشوند. در مورد زمین و دهقان و تیول داری طور یکه در آسیا مروج بوده است (کتاب سوم این پژوهش در بخش غزنویان مراجعه شود) با اروپا مشابهت نداشته طبقات به اساس زیر بنا های فرهنگی و تاریخی مشخص نمیشد ولی کلمه اشراف و فقیر آنطور که در اروپای قرون وسطی (بنام طبقه نجبا) معمول و معروف بود در کشور های آسیایی آن تعریف را ندارد. زیرا در مرحله اول مسلمان بودن و ایرانی یا خراسانی بودن مطرح میباشد بعدش دیگر ارزش های اجتماعی.

قسمیکه در شهنامه فردوسی ذکر شده است این رود خانه (آمو) در سرحد بین ایران و توران واقع گردیده، در شمال رودخانه آمو سرزمین توران واقع است که در آن ایلات صحرا گرد از قسمت های شمالی تر آن جایی که حالا بنام قرغزستان و قزاقستان معروف است پدید آمده اند و قسمتی هم توسط خان مغول چنگیز خان از صحرای گوبی و چین آمده اند که در این

---

⁹ نام سرزمین هایی که اقوام آریایی و بجه در آن زندگی میکردند که بعداً قسمت های شرقی آن بنام خراسان یاد گردیده است.

مناطق پدید آمده اند. این ها مردمان سلحشوری میباشند . جز این رود فاصله میان ایران و توران نیست . اراضی شمال رود آمو را ماواء النهر میخوانیم .

مسافر که از بلخ می آید باید از این رود بگذرد تا به سمرقند برسد ، او از جنگلهای انبوه بلوط عبور میکند و از تنگه هایی میگذرد که مانند دیوار سنگی کوچه ای ایجاد کرده است که این جاده تاریک و باریک بنام دروازه آهن معروف است . مردمان این منطقه در زمانیکه تیمور در آنجا استیلا داشت دارای کلاه خود که بادم اسپ زینت یافته آراسته بودند .

شهر سبز یا کش زادگاه تیمور:

از بلخ در راه سمرقند اولین کاروانسرای که آباد شده بود در شهر «سبز» یا «کش» که در اطراف خود دارای خندق است واقع شده است . تیمور در همین شهر سبز پا دنیا گذاشت . خانه او را تاریخ نویسان اینگوفه توصیف کرده اند : خانه او عمارتی بود از خشت خام با گنبد بنا شده و در و دروازه آن از چوب بود و باغی هم در آنجا دیده میشد و اطراف خانه و باغ را دیوار کشیده بودند . او ساعت های متوالی در پشت بام دراز می کشید و به حرکت گله ها و رانش گله بانان متوجه میشد و به صدای آذان که از مناره های مساجد شهر سبز شنیده میشد گوش میداد و حض می برد .

پیر مردان و میان سالان این شهر و منطقه ماورای آمو ، معمولاً در مواقع سرما در آفتابی کنار دیواره های قلعه که آنرا پیتونیز میگویند با هم می نشستند و از حرکت کاروانها ، از جنگها و پیروزیها و شکست ها جوری و ناخوشی ها ، صحبت میداشتند . آنها بیشتر از جنگ صحبت میکردند ، زیرا سایه جنگ بر مناره های شهر سبز بخوبی مشاهده میشد .

تیمور غالباً این فرازه ها را از آنها می شنید : «راه مردی یکی است و دوتا نیست» . در شهری که تیمور پا بجهان کشوده بود سخن پیران (ریش سفیدان) قانون بشمار می رفت . اما جوانان بیشتر از هر چیز به اسلحه خود توجه و به شجاعت خود تکیه داشتند و از کارد و خنجر و نیزه ، لبه و قاره و قمه سخن می راندند .

این جوانان میان گله های اسپ بزرگ میشدند و بیشتر اوقات خود را در اسپ دوانی و مسابقه های رزمی در چمن زار های سر راه سمرقند، میگذراندند. در همان هنگام تیمور با رفقاییش در میدان شهر و قلعه اطراف آن ترتیب جنگهای دروغین (نمایشی و آزمایشی) را میدادند. تیمور در همان صحنه بازیهای ساختگی از جنگ جنبه جدی بخود میگرفت و هرگز در حین مانور نمی خندید. او بهترین سوارکار بود و سوارکاری را در حین گله بانی اسپان با گله بانان تمرین کرده بود.

مادر تیمور در همان آوان بچگی تیمور، فوت نمود و او را یتیم گذاشت. پدر تیمور که امیر تراغای نام داشت رئیس قبیله برلاس (مغول) بود و میگویند او از اولاد قورچارخان وزیر چغتای و از تخمه چنگیز خان میباشد. او اکثراً با بزرگان و سادات و عامه مردم همصحبتی و معاشرت داشت و آن بزرگان در نزد تیمور از تقدس خاصی برخوردار بودند. تیمور از خود (باز) یعنی عقاب و تازی و چند تا رفیق موافق و همفکر داشت. خانواده او در جنگهای قبلی اشتراک داشتند و دارای شجاعت ذاتی و فرزندان جنگجوی با نام و نشانی بودند ولی چندان ثروتی نداشتند.

تیمور گاه در بالای برج سرای خود می نشست و عابرینی را که در بین آن مردمان خراسانی با اسپان اصیل و لباسهای فاخر و در اطراف زنان رو بسته خود حرکت میکردند می دید، میدید که زنان تاتار روباز بودند، او در آن جاده کاروانهای مختلفی از بازرگانان لاغر اندام عرب را می دید با اسپهای خود و پارچه های ابریشمی و فرشهای عالی و ابریشم خام که از شمال بطرف سمرقند میرفتند. میان این مسافران کاروان غلامان و دسته گدایان نیز دیده میشدند همین قسم مرشدان و پیشوایانی که دنبال مرید برخاسته بودند میان آن جمع یافت میشد و ندرتاً جهودانی نیز یافت میشد که به سواری الاغ رو به مقصد میرفتند و هندوی لاغری را میدید که از یغما گری افغانها داستانش می سرود (افغانه گروهی از یاغیان و یلغارگرانی بودند که از کوه های سلیمان بر خواسته بودند و سر راه غزنه و هند کاروانها را غارت میکردند که توسط سلطان محمود غزنوی قبل از

فتوحاتش بجانب هندتار و مار گردیدند.¹⁰) (این اقوام که اکنون نیز در کوه های سلیمان و دیره جات به جغرافیای موجوده افغانستان آنطرف خط نام نهاد دیورند یا سرحد آزاد زندگی دارند گاه ناگاه باعث راهزنی کاروان های تجارتي خراسان، ماواءالنهر و عراق نیز میشدند که احفاد آنها تا هنوز بنام طالبان باعث حملات انتحاری و هراس افگنی در مراکز شهر ها و تاسیسات دولتی نیز میگردند.) آنان میان گرد و غبار چادر های خود را می افراشتند و از پهن و چوب کرم خورده برای پخت و پز آتش می افروختند. تیمور بر میخواست و سخنان آنان را در مورد نرخ کالا ها و وضع سمرقند می شنید. و همینکه پدرش او را برای نشست و برخاست با چارپاداران سرزنش مینمود به پاسخ پدرش میگفت: «راه مردیکی است».¹¹

2. تاتار در صحراهای ماوراءالنهر:

تا یکصد سال پیش به روایت تاریخ تاتار ها مردمان صحرا گرد بودند و برای یافتن چراگاه از اینجا به آنجا کوچ میکردند. پدران آنها (به رهبری چنگیز خان تمام قسمت های خراسان، ایران و یک قسمتی از اروپا را تسخیر نمودند) و اینان فرزندان آن مردان جنگجو بودند، آنها بخوبی معنای این قول معروف را هرگز فراموش نمیکردند: «همانطور که ریگ و شن صحرا با یک نسیم به آسانی پراکنده میشود. طالع و بخت انسانی هم به آسانی بلکه آسانتر از آن تیره میگردد.»

عشیره تیمور آن مردمانی بودند که در بزم ها با جام شراب میگریستند و در رزمها شمشیر بدست میخندیدند. کمتر کسی از آنها یافت میشد که جای زخم بر تنش نبود و عده قلیلی از آنها در بستر بیماری جان میسپردند، همیشه با اسلحه و زره حرکت میکردند و خوی جنگجویی و غریزه سلحشوری تا عمق روح آنها تأثیر گذاشته بود. پلنگ را پیاده با تیر های دو قوشه شکار میکردند و دارای کمند های بلند و سنگین بودند. در هنگام غذا خوری با انگشتان از یک ظرف غذا بر

¹⁰ عبدالواحد سیدی، باز شناسی افغانستان- جلد سوم، دولت غزنویان، غزوه یمین الدوله محمود با هندیان و افغانیان، صص 69-71.

¹¹ هیروالد لمب، تیمورلنگ، پیشین، فصل اول، یاداشتهای کلاویجو سفیر فرنگیان به دربار امیر تیمور در سمرقند، صص 10 تا 14.

میداشتند. گوشت شکار و پرنده غذای مطبوع آنها بود.

اینان جنگجویان عرب راستایش میکردند و مثل همان کوچنشینان صحرای خشک تا پشت زین میرفتند و برای شکار یا جنگ و غارت عازم میشدند و قرار و آرام رانمیشناختند.

افتخارات خانواده برلاس افتخار سلحشوری شان بود، این طایفه شرافت خود را در زیر سایه شمشیر میدید و اگر کسی از آنها به بازرگانان و یا کشاورزان خراسانی وصلت میکرد، شرافت نسبی خود را از دست میداد. این طایفه از حیث حرفه فقیر و از نظر تخریب نیرو مند بودند. آنها بدون دلیل سخاوتمند و بهمان علت هم سرسخت و بیرحم بودند. مهمان نوازی از وظایف اصلی شان بود و همیشه مهمان سرای شان پر از مهمان و دیگهای آنها مملو از گوشت گوسفند بود.

3. کشاورزی در دره سبز (کش): در دره سبز مردمی می زیستند که کشاورز بودند، وضع زندگی شان بهتر از طایفه برلاس بود. این کشاورزان از آنطرف آمو (خراسان) مهاجرت کرده بودند که به آرامی کشاورزی مینودند و از روز و حال بهتری برخوردار بودند، شهر نشینان (سادات) در بازار شهر به بازرگانی اشتغال داشتند و خانواده های متمول خراسانی در کاخها بسر می بردند، اینها بر خلاف طایفه برلاس که کلاه جنگی می پوشیدند، سله یا دستار می بستند به طلاوت قرآن کریم و نماز مداومت داشتند و به دستورات و احکام دین اسلام پای بند بودند در حالیکه برلاسها از همان یاسای چنگیزی اطاعت می نمودند.

4. پند و اندرز تراغای به فرزندش تیمور: این طایفه که تراغای پدر تیمور رئیس شان بود روزگار خوشی نداشتند. تراغای مرد ملایم و گوشه گیری بود او به دستور صوفیهای مسلمان از زندگی ایلاتی دست کشیده در خانقاه می زیست و بیشتر در عالم فکر و خیال فرو میرفت. تاراگای یا تراغای پدر تیمور به فرزندش میگفت:

«فرزند جان! من از دنیا بیزارم زیرا دنیا مانند کوزه پر از مار و عقرب میباشد» او مانند همه پدران ایلاتی، داستانهای از دوره قدرت و افتخارات نیاکان را برای تیمور، حکایت میکرد، دوره قدرت و فرمانروائی آنها را در کوههای شمالی شرح میداد: که چگونه به قسمت های بالایی

سحرای گوبی دست یافتند. این ها افسانه های روزگار بت پرستی تاتارها بود و با اینکه تراغای درویش مسلک وزاهد شده بود باز هم از شنیدن و گفتن این حکایت ها لذت می برد. وی به پسرش حکایت میکرد که چگونه ایل های سواره با گله ورمه از نقاط کوهستانی پر برف هجرت میکردند و در کنار جاده ها در انتظار کاروانها انظار می کشیدند و در زیر پرچم شاخدار خود برای غارت ختاها هجوم می بردند - این کوچنشینها و غارتگری ایل تادو الی سه ماه در مسافتی قریب به پانصد میل بر روی چمن زار ها و علف زار ها ادامه میافت .

تاراغای (تراغای) برای فرزندش نام شهزاده خانم هایی را میگفت که از ختای برای خوانین صحرامی آوردند و با آنان همبستر میشدند و جهیز آنان رابه رابه های پر از ابریشم و عاج های منبت کاری می بردند. وی شرح میداد که چسان خوانین فاتح صحرا در جشن های پیروزی در کاسه سر دشمنان که با طلا اندود شده بود شیر مادیان می نوشیدند و مست باده فتوحات میشدند. تراغای در مورد چنگیز خان به پسرش تیمور میگفت: «چنگیز خان برای تسخیر سراسر جهان عزیمت نمود و مقدر بود که چنان هم بشود. تا آنگاه که فرشته سیاه نزد چنگیز آمد و جانش را گرفت. چنگیز امپراطوری خود را میان پسران و نوه ای که پدرش در زمان چنگیز خان در جنگ مرده بود به چهار قسمت تقسیم کرد. و این جایکه ما هستیم به پسرش چغتای رسید. پسران چغتای گرفتار شکار و میگساری گشتند، سپس آنها به کوه های شمال کوچ کردند. و همین اکنون توراخان در آنجا مشغول عیاشی و شکار میباشد و حکومت سمرقند و ماواءالنهر را پیداشاهی واگزارده که او را شاه آفرین (تاج بخش) میخوانند. بقیه مطلب را تو خود میدانی. اما پسر من دوست ندارم تو از طریقه پیغمبر اکرم صلی الله علیه وسلم بر کنار بمانی. پسر جان سادات دانشمندان را گرامی بدار و از درویشان برکت بخواه و چهار ستون دین یعنی صلوة و ذکوة و صوم و حج را محکم نگهدار.

او که بنا به اندرز های پدرش رو به خانقاه آورده و در روزی که مشغول تلاوت قرآن کریم بود،

سید ریش سفیدی او را دیده و جویای نام وی شد. تیمور به پاسخش گفت: «من تیمورم»

سید به آیات قرآن نگریسته گفت: «پسر جان دین اسلام را حفظ کن خداوند هم ترا حفظ خواهد کرد» تیمور چندی این گفتار سید را در گوش داشت و از بازی چوگان و بازی شترنج که بهر دو علاقه فراوانی داشت خودداری کرد. هر گاه درویشی را کناره جاده پیاده می دید از اسپ فرود می آمد و از درویش برکت می جست.

تیمور در سن هفده سالگی به رفتن مسجد تمایل پیدا کرد. او بر علاوه اینکه در مسجد نماز میگزارد به موعظه ملا امامان گوش میداد. گویند موقعی شخصی بنام زین الدین ویرا در مسجد دیده پیش خود خواند، شب کلاه و شال و تسبیح مرجان خویش را به او داد. زین الدین، پیشوای دانا و بافکری بود تیمور، مسحورچشمان گیرنده و صدای خشن او شد که دائم آنرا بیاد می آورد و شاید هدیه هایش را هم بخاطر داشت.

حاجی برلاس یگانه رئیس قبیله و عموی تیمور بود که کمتر به شهر سبز می آمد. او به تیمور علاقه ای نداشت زیرا او مرد بدگمان عبوس بی صبر و بی حوصله بود در زمان وی حال قبیله بدتر شده می رفت که این حالت باعث آن میشد که بسیاری از مردان قبیله او را رها کرده نزد شاه آفرین سابق الذکر می رفتند که تیمور نیز از جمله مردانی بود که بنا بر نصیحت پدرش به آن سامان عزیمت نمود.¹²

92-2-2. شخصیت - صورت و سیاهای تیمور:

هرولد لمب در کتابش «تیمورلنگ» در مورد شخصیت و صورت امیر تیمور یا به اصطلاح اروپائیان «تیمورلان» چنین توجیه دارد: «تیمور جوان نجیب و با نشاطی بود و نشاط وی در فعالیت وی محدود میشد. تیمور خوش اندام و خوش قیافه، بالا بلند و خوش سیاه بود. سر بزرگ، پیشانی بلند، چشمان تاریک و سیاه داشت که آهسته آهسته حرکت میکرد و مستقیماً باشخاص نظر مینمود. گونه های تیمور پهن و استخوانی و دهان و لبان بلند و گشاد داشت که از صحت و نسب و

¹² همان، صص 16-18.

نشاط وی حکایت مینمود. او در نو جوانی کم سخن میگفت و همینکه بحرف می آمد صدایش جاذب مینمود. تیمور خشک و جدی بود و تا پایان زندگی همان جدیت و خشونت خود را حفظ کرد.¹³

مجله وکس چاپ ماسکو در شماره 63 سال 1950 مقاله تحت عنوان (صورت تیمور لنگ و تجربه شکل صورت او از روی حجمه) با چند قطعه تصاویر نشر کرده که از لحاظ فن تاریخ و اهمیت تاریخی شخصیتی مانند امیر تیمور در خوراهمیت در تاریخ آسیا و بالخصوص در تاریخ خراسان سرزمین آفتاب در (جغرافیای کنونی افغانستان) دخالت داشته مشعر است: «میخائیل جراسی لوف، متخصص باستان شناس و انترپالوزیست مشهور روس استخوانهای حجمه، سر و سایر استخوانهای بدن وی را مورد پژوهش قرار داده و با شیوه های خاصی که به اساس ارتباطی که میان استخوانهای روی و گوشت صورت انسان یافته است اساس های جدید علمی وضع و از روی آن تجارب موفق به تجسم چهره امیر تیمور گردیده است.

جراسیلوف برای اثبات اساس های علمی خود از سال 1941م به بعد روی حجمه بعضی از مقتولین جنگ به چنان مهارت چهره های ایشان را ساخت که بستگان شان در شگفت شدند و خویشاوندان مقتول خود را شناختند.

او بعد از احراز موفقیت های اولی توانست راه جدیدی برای معرفی چهره و صورت اشخاص متوفا باز نماید و سرانجام یقین حاصل شد که به اساس این تجارب قیافه های اشخاص تاریخی را بسازند چنانچه از طریق همین میتود چهره های اشخاصی از قبیل یارسولاف، اندریو بوگوساوسکی فرمانروایان گذشته روسیه و قیافه امیر البحر یوشاکوف که در سده هجدهم می زیست و نظیر آن صورت جمعی از مردان فقید روسیه را بسازد.

او در دوران کار خود موفق شد تا صورت یکصد نفر را از روی اسکلیت بدن سر و حجمه بسازد. او موفق شد تا صورت های از روی حجمه های انسان «ندرتال» انسان قبل از تاریخ و

---

¹³ همان، ص 21.

صورت های از روی مجسمه های انسان عصر (نیولیتیک) مربوط به عصر جدید یا (نوستگی) را از روی استخوانهای مجسمه های مکشوفه آن بسازد.

این متخصص روسی تجسم صورت تیمور لنگ را در سال 1941 وقتی شروع کرد که در اثر نبش مقبره او در سمرقند، جمجمه او از گور میر کشف گردید. تیمور لنگ جهان گشای بزرگ که روزی آسیای مرکزی از شنیدن نام او بخود می لرزید قرار تذکر تاریخ نویسان در سال 1334 م تولد یافته و در سال 1362 م در جریان جنگی در سیستان به اثر اصابت تیری بیای راستش لنگ گردید و مشهور به تیمور لنگ شد. این زخم بقدری عمیق بود که تا اخیر عمر پای راستش را قات نمیتوانست و دو پنجه دست راستش در اثر همین حوادث قطع گردید.

تیمور بعمر 71 سالگی به تاریخ 18 فبروری (1405 م / 783 هـ ش) رخت از جهان بست . در اثر تحقیقاتی که در زیر زمینی گور میر، مرقد باشکوه او بعمل آمد پنج قبر دیده شد. قبر خود او و دو نفر از پسران و دو نفر از نواده هایش، و اخیراً این نظریه پیدا شده است که گور ناپلیون در پاریس از روی آرامگاه تیمور، تقلید شده است.

در گور میر در وسط قبور پنگانه قبر خود تیمور دیده میشود و روی آن سنگ و زمین خاکی رنگ با سنگ نبشته یی هنوز موجود است. بعد از نبش قبر در میان صندوق چوبی پارچه ای که آیات قرآنی که با طلا و نقره دوخته شده بود کشف گردید. وقتی که صندوق چوبی را باز کردند هنوز بوی کافور از آن می بر آمد. استخوان بندی امیر به پشت گذاشته شده و سر او به آداب اسلامی بطرف مکه معظمه گردانیده شده بود. هنوز هم بقایای موی و دهاماهیچه و پوست خشک دیده میشود.

در اثر مطالعات دقیق استخوانبندی لنگ بودن پای راست او به ثبوت رسید و این امر واضح میسازد که چرا این مرد جهانگیر خانه زین را به خانه زمین ترجیح میداد، زیرا با اسپ راحت تر بود و محتاج به قات کردن زانو چندان نمیشد. همین قسم در علالت بازوی راست او نیز تردید نماند، زیرا استخوان آرنج راستش از حد معمول کلان شده و انگشت میانه دست راست او

وجود نداشت. هاکذا آثار زخم تیری در دیگک شانه او دیده میشد. این شواهد از روی قراین تاریخی هم ثابت ساخت که استخوان بندی جسد تیمور لنگ همین است.

شبهه نیست که تصویر صحیح و قابل اعتمادی از تیمور باقی مانده در میناتورهای مکاتب نقاشی خراسان و هند و فارس که عموماً پس از تیمور ساخته شده است او را بیشتر قیافت یک مرد هندی و اروپائی داده اند و این امر با شواهد تاریخی نوشته های مؤرخین سر نمیخورد زیرا او از خون مغول و ترک بود که بر قبیله برلاس تعلق داشت. همانطور که شجره نسب و علایق نژادی او حکم میکرد صورت تیمور طوریکه متخصص صورت ساز روسی از روی مجسمه وی ساخته است قواره مغولی دارد: کله او دور و قیافت وجهی او هموار بود.

از روی ممیزات شکل مجسمه، محفوظ ماندن اکثر دندانها، تیزی خطوط استخوان و بعضی علائم دیگر چنین معلوم میشود که تیمور نیروی بدنی زیادی داشته یعنی باوجود اینکه عمر او بیش از هفتاد سال بود از روی مطالعات کالبد شگافی در حین فوت قیافت او پنجاه ساله مینموده است. فراموش نباید کرد که میزان عمر دو نوع است: عمر کروئولوژی بحساب قوه زیست و تناسب فرسودگی اعضا بعد از مطالعات دقیق «جراحی لوف» تجسم صورت تیمور را شروع کرد اول استخوان روی را با موم قالب گرفت و بدین اساس مطابقت و تناسب استخوان روی مجسمه را با گردن و استخوانهای مهره های گردن دریافت. بعد کمکم و پارچه پارچه ماهیچه های گردن را ساخت و سپس به اندازه ها و پیمایش های عملی کلفتی اندازه گوشت روی را معین نمود. در اثر تجزیه و مطالعه دقیق در نزدیکی یکی از الاشه های بالایی که محل رویش موهای بروت مایل برنگ سرخ نسواری ناه بود. متخصص دریافت که تیمور مطابق به عادات مسلمانان بروت داشت. بقایای ریش سرخرنگی نشان داد که فاتح مغولی ریش نسبتاً کوتاه و تیزی داشت. لباس و کلاه او را در اثر مطالعه تصاویر قلمی و اشیایی که به دودمان او نسبت داده شده است تهیه نموده و به این ترتیب در اثر موازین جدید علمی دانشمند روسی موفق شد که

صورت تیمور جهان کشای سده هفتم/چهاردهم را بسازد»¹⁴

92-2-3. اولین درگیری تیمور در شهر کش یا شهر سبز: در (761ق / 1360 م،)

فردی به نام «تغلق تیمور»، از نوادگان جغتای، از ترکستان به ماوراءالنهر لشکر کشید. حاجی برلاس که دفاع از شهر سبز را در مقابل این مهاجم دشوار یافت، دفاع از ولایت را به پسر تراغای - تیمور گورکان - سپرد. تیمور که در چنین آشوبی قدم به صحنه حوادث گذاشت در آن هنگام 25 سال داشت. تیمور توانست با زیرکی و سیاست، از همان آغاز کار، و با اظهار طاعت نسبت به مهاجمان، شهر کش را از قتل و غارت نجات دهد.

92-2-4. وضع بانوان در زمان تیمور: دور از فایده نخواهد بود اگر قدری بوضع

اجتماعی زنان تاتاری مقارن ظهور امیر تیمور صحبت نماییم و بفهمیم که این بانوان در چه وضعی زندگی داشتند.

: در آن روزها زنان تاتاری پرده حرکت میکردند. حرم و پرده نشینی میان زنان تاتار موجود نبود و با مردان خود بر پشت زین نشسته در سفرهای جنگی و زیارت مکه و گردش همراه بودند. آنها از غرور و افتخارات پدران فاتح خود سهم میبردند و چون در هوای آزاد نشو و نمو یافته بودند طبعاً نشاط و شادابی فوق العاده داشتند. مادران و مادر بزرگان آنها همه امور خانوادگی حتی دوشیدن شیر شتر و چکمه دوزی را به عهده می گرفتند. زنان تاتار در وقت تیمور حق مالکیت نیز داشتند. جهاز و هدایایی که به آنان عطا میشد تعلق بخودشان داشت. همسران مردان بزرگ در کاخهای شوهران دارای منزلهای مخصوص خودشان بودند و در هنگام سفر چادرهای جداگانه به آنها میدادند. زنان تاتار همپای جنگجویان بمیدان می آمدند و همچنان در منزل مشغول بچه داری بودند و در جشنها و شادیها با شوهران شرکت میکردند. و اگر مردانشان در جنگها شکست میخوردند زنها جزء غنایم جنگی به اسارت می رفتند.

¹⁴ احمد علی کهزاد، مجله آریانا، شماره سوم سال نهم، «قیافت و صورت امیر تیمور» از صفحه ششم و بعد.

92-2-5. اولجای خاتون: در اینجا زندگی بانویی را مورد دقت قرار می‌دهیم که دختر

یکی از سرداران تاتار که بعداً همسر امیر تیمور گردید: این شهزاده خانم «اولجای خاتون» با کنیزان و غلامان خود در شمال میزیستند نزد سردار چغتای (آفرینخان) آمد و در آنجا نخستین بار شوهر آینده خود را دید. مرد لاغر اندام و ریش داریکه با سایر دلاوران برای انجام مراسم عروسی تازه از راه رسیده بود.

مرد دانشمند قبیله به بانو اولجای خاتون گفت: «مقدرات تو روی پیشانی ات نوشته شده و تغییر آن به هیچ عنوان میسر نیست.»

برگزاری مراسم عروسی مخصوصاً در بین ایلات تاتار با تشریفات خاصی برگزار میگردد و مدعوین آن فرصت را می‌یابند تا بعد از یک دوره دشوار حارهای سخت و توان فرسا فرصتی این را می‌یابند تا شبی با دوستان لبی تر کنند و با آوای موسیقی محلی که مخصوص ایلات تاتار است گوش‌هایشان را نوازش دهد.

این عروسی برای تیمور و اولجای خاتون شهزاده جلایری لحظات حساسی بود که زندگی آینده‌شان در آن رقم می‌خورد ولی برای آفرین خان و سایرین یک بزم شادی بخش بود. مراسم عقد در حضور قضات و دو نفر گواهان در حالی انجام شد که عروس در مجلس عقد حضور نداشت.

تشریفات عروسی چنان بود که تن عروس را در گلاب شستشودادند و بعداً طره‌های مشکین عروس را باروغن کنجد و شیر ماساژ دادند و سپس جامه‌های حریر قرمزی رنگ زربفت گلدار را بوی پوشاندند و بعداً در حالیکه کنیزکان دامن بلند عروس را بدوش میکشیدند؛ عروس و داماد برسم احترام از مقابل بزرگان گذشتند. عروس و داماد آهسته می‌خرامیدند. آفرین خان در هنگام عبور عروس داماد مشت مشت مروارید میان مدعوین پاش میداد. زین الدین پیر روشن ضمیر که عروس و داماد را برای قبول و برگزاری مراسم عروسی ترغیب کرده بود، در

آن اثنا فریاد میکشید: «پروردگار یگانه عروس و داماد را برکت بدهد.» بعداً در ختم مجلس عروسی اشتراک کنندگان خلعت و تحایفی را که از قبل آماده کرده بودند به عروس و داماد و مدعوین تفویض نمودند که این رسم را که نیکویی با مردمان است سودمند میدانستند. (این چیزی است که تا هنوز هم این رسم در شهرها و روستاهای افغانستان رواج دارد و هر قدر خانواده های عروس و داماد بضاعت داشته باشند بهمان اندازه این مراسم پرشان برگزار میگردد.)

بار دیگر الجای خاتون وارد مجلس شد اما این بار میان جمعیت ماند و بیرون نرفت. تیمور با یک اسپ تازی نژاد که با پارچه ها و رشته های ابریشمی پوشیده شده بود نزدیک آمد و عروس خود را سوار آن اسپ نموده به چادر خود برد.

الجای آنقدر نزیست اما تا او زنده بود تیمور زن دیگر نگرفت. بعد از این مهمانی پدرش چراگاه و گله و رمه خانوادگی را به وی واگذارید.

امیر قازغان خان تیمور را به درجه مینگ باشی (فرمانده هزار نفر) ارتقاء داد. تیمور با نفرهای زیر فرمانش با نرمی رفتار میکرد و با آنها سر سفره می نشست. او اسهای افراد خود را در یک تواماری که همیشه در بغلش بود نوشته بود.

امیر قازغان خان که سردار جنگجویان بود به تیمور و افراد زیر دستش اجازه داد که پیش آهنگ سپاه باشند.

قازغان خان با کمک تیمور صحراهای غربی و دره های جنوبی فتوحاتی نمود¹⁵ که در بخش های علحیده گفته می آیم.

---

¹⁵ هیروالد لمب، پیشین، صص 26-30.

بخش نود و دو

بخش سه

تیمور کورگانی

مفکوره حکمرانی بر جهان مسکون

92-3-1. مفکوره حکمرانی بر جهان مسکون :

تیمور، در دهه هفتاد سده چهاردهم/هفتم دولت معظمی بوجود آورد که از بسی جهاد بادولت چنگیز خان مشابه وقابل قیاس بود .

تیمور با مفکوره احیای امپراطوری مغول ، خود را مؤظف میدانست تا سلطنت خویش را همچون یک امپراطوری جهانی ، دم بدم بیشتر تکمیل و گسترش دهد. او کار سترگی را اراده کرده بود که پیشینان وی کمتر به آن قادر و توانا باشد .

چنگیز اولین نماینده خیمه گستران صحرا و کوچندگان پیکار جو و جنگنده ای بود، که محدودیت های جغرافیایی جهان گریهایی خویش را در می یافت و درک میکرد که سبب اسپان مغول همه قلمرو ها را نمیتواند در نوردد، اما تیمور با لجاجت بر این امر اصرار می ورزید و نقشه ریزی میکرد که سراسر کره مسکون را تحت استیلای خویش در آورد . او در آرزویش می پنداشت که جهان نباید تحت قیادت بیش از یک فرمانروا قرارگیرد و او تا آخرین روز حیاتش

برای تکمیل این ارمان در ذهن خود اراده میکرد تا دشت ها و کوه ها را ببیند و از رود خانه ها بگذرد و تمدنهای موجود در شهر ها را بکلی منهدم گرداند.¹⁶

اسناد و نگارشهای گسترده ای در باره تیمور وجود دارد. منابع و مأخذ در باره این پادشاه جهان گیر و عصر وی وسیعاً شناخته شده و مطالعات گسترده نیز صورت گرفته است.

اما یگانه نکته ای که ما میتوانیم یاد آور شویم و به فحوای آن پژوهندگان را نکوهش کنیم عدم بهره وری کافی آنها از منابع "ماورای قفقاز" گرجی و ارمنی و ماخاخذ "عربی" است ولی شوربختانه این منابع و مراجع سرشار همان گونه که گذشت مورد استفاده وافی قرار نگرفت، در حالی که این آثار آگهی های جاذب و جالبی را از کشورهای "تیمور" و سایر اعمال نادر او در سرزمینهای "عربی" و "ماورای قفقاز" به دست میدهند. و گاه اطلاعات غریب و شگفتی از روابط بین المللی در آن دوران و نیز، خصوصیات شخصی و خُلقی "تیمور" را بر ما روشن میسازند.

92-3-2. کُندو کاو در مورد جهان کشایی تیمور:

تاریخ نگاران روسیه شوروی منابع عصر تیمور را به دو بخش بزرگ تقسیم میکنند:

1. منابع ای که در باره فاتح و جانشینانش تدوین شده اند، نامی ترین این آثار؛ وقایع نگاریهای "نظام الدین شامی" و "شرف الدین علی یزدی" است که از ستایش های مبالغه آمیز در باره "لنگ آهنین" انباشته است و این واژه "لنگ آهنین" هر چند گاه بکار برده شده است زیرا بزبان ترکی "تیمور" بمعنی فولاد آبدیده بکار برده میشود.
- تاریخنگاران درباری، مصنفین، واقع نگار ها، تصویر "جادویی پر ابهت" و اعجاب انگیز از "تیمور" ترسیم میکنند. دلآوری بی رحم اما دولت مداری خرد مند و عادل،

¹⁶ آناتولی نووسلتف (Anatoly Novoseltsev)، «امیر تیمور»، برگردان بفارسی بهداد، ویرایش داریوش حلیمی، تهران:

که کیفیات ذاتی و اخلاقی عالمگیر مقدم بر خود "چنگیزخان" و نیز "نظام الملک" کشور مدار کاردان را، متجلی و متجسم میساخت.

اگر گفته شود که "شامی" و "یزدی" با ادای سکوت از جنایات تیمور در کشور های مفتوحه چشم پوشی کرده اند، بخطا رفته ایم. خیر! چنین نیست! چنین وظیفه ای بر ذمه آنها نهاده نشده بود. قساوت در جنگ ها، یکی از ویژگیهای قرون وسطی است، چنانکه تلویحاً گذشت، آنها نیز چنین نگفته اند. تیمور خود را خلف صادق و جانشین شایسته چنگیز خان میدانست، لذا به کردار های وحشیانه و شهکار های بی بدیل جنایی خود فخر و مباهات می فروخت. و مجاهده نمی ورزید تا آنها را از چشمان نسل های آینده، و داوری قرون و اعصار پنهان و نا مّصور نگاه دارد.

2. مراجعه و مآخذ در باره تیمور و عصر او، آثاری است که جنبه درباری و چاکر مداری ندارد. این شمار از منابع، با یکدیگر یکدست و همگون نیستند.

از این میان، باید به نگارشهای شاهد بیطرف "روی گونزالس گلاویجو" (Ruy Gonzalez Clavijo) سفیر پادشاهی "کاستیل" (Castile) که به دلایل سیاسی در لشکر کشی ها و سفر های تیمور با او همراه بود و نکات بسیاری را در ضمن مراودات خویش در باره سپاه کشی ها و سیاست مداریهای تیمور از مردم می شنید در یادداشت های خود ثبت و ضبط، منعکس و متجلی میساخت که اشاره ورزید. از میان همه منابع بیطرفی که مورد استفاده و پسند کافی پژوهشگران واقع شده و از آن بهره شایسته برده اند باید به ویژه از آثاز مصنف "عرب" ابن عربشاه" زادبومی دمشق یاد کرد.

ابن عربشاه از سطح عالی دانش و بینش برخوردار بود. بسیار سفر کرده دنیا دیده بود. او پس از ویرانی زاد بومش دمشق، بدست ایلغارگران تیمور، راه ناهموار دمشق تا سمرقند را همراه با انبوه اسرا با پای پیاده، پر آبله طی کرد. که بدین مناسبت، از تیمور نسبت و انزجار ژرف داشت.

سایر نگارندگان عرب و ارمنی هم عصر تیمور به نیکی از رخداد های این دوران، در این گستره آگاهی داشتند. آنها که خود در رنج و نامرادی بسیاری این ایام را سپری میکردند، علاوه بر آن، به اظهارات شواهد عینی نیز دسترسی داشتند و از اسناد قابل وثوق و در خور بصارت آگاه بودند.¹⁷

92-3-3. کارو ساز تیمور در آثار تاریخی:

در تاریخ نگاری قرون وسطی (عصری که تیمور در آن می زیست) دو جمع بست متعارض از افعال و اعمال این جهانکشای بزرگ چهره کشایی شده است.

گروهی از مؤرخین مسلمان، در ایران و آسیای میانه، و برخی ممالک دیگر بصورت کلی، سستی را که در دربار تیمور و اخلافش شالوده ریزی شده بود پی گرفته اند. در آثار این تاریخ نگاران، برای سده های متهدی، از تیمور و کردارش با بزرگی و احترام یاد شده است به حدی که بعضی از این تاریخ پردازان ویران سازی اوطان و قتل عام قاطبه مردم کشور خود را بدون ارزیابی منفی در آثار خویش توصیف کرده اند.

این وقایع نگاران هیجان احترام آمیز توأم با دهشت و وحشت نسبت به تیمور را، در آثار و کارنها های خود منعکس و متجسم ساخته اند.

برخی دیگر از مؤلفین و مصنفین سده های میانه، بطور عمدۀ مؤرخین مسیحی (ارمنی، کرجی و روسی) دوران تیمور را همچون نزول و هبوط و از گونبختی توصیف کرده اند. آنها جهانکشا را همچون تازیانه یزدانی و یا بلای آسمانی نشان داده اند.

ارزیابی بد بینانه از تیمور که به وسیله تاریخ نگاران زمره دوم بعمل می آید، نیاز به هیچگونه تعبیر و تفسیر خاص دیگر ندارد. ولی در مورد موضع مصنفین مسلمان برخی تصریحات و

¹⁷ آناتولی نووسلتف (Anatoly Novoseltsev)، «امیر تیمور»، پیشین، صص 5 تا 8.

روشنگریها لازم می آید .

آنها در اکثریت خود پی آمد های درد ناک و دهشتناک عصر تیمور را برای کشور خویش ، مستور و پنهان نمی سازند . اما با اینهمه از ادای احترام به تیمور ، خودداری نمی ورزند .

این را چگونه میتوان توجیه کرد؟ پاسخ بر این پرسش را باید در جوانب گوناگون اقدامات وی و موضع گیریها و تلقیهای نمایندگان لایه های گوناگون اجتماعی نسبت به این اقدامات جستجو و کاوش کرد . و از آن پس تاریخ پردازان سده های بعد نیز خود همواره به نحو قابل اجتنابی منافع طبقات حاکم و کارداران بلند پایه حکومتی رایا زمره ها و جناحهایی از آن ها را به ویژه اشرافیت چادر نشین (اصطلاحی که به حاکمان گروه چنگیز و احفاد او نسبت داده میشود) را منعکس کرده اند . آنها تلاش ورزیده اند تا جریانات عصر تیمور را موافق مصالح و توقعات حامیان خود یعنی تیمور و اخلافش ترسیم کنند .

بدین لحاظ، قضایای تیمور در آثار نویسندگان ، در چار چوبه تفکر مقطعی و طرز تفکر قدرت مداری ، زمره یا پهلوهایی معین از برخورداری و به بینی این گروه زور و ارعاب ، تهاجم و ویرانگری ، در یک زاویه و دید خوش آیند طرح و نقش گردیده است . یعنی که او "صاحب قران" است . تیمور دهها هزار تن از کار گران ماهر و صاحبان حرف و هنر مندان را از ممالک مفتوحه از سرزمین شان بیرون رانده ، به "سمرقند" و سایر بلاد دیگر آسیای مرکزی کوچ داد . این شهر ها بویژه سمرقند (تختگاه تیمور) با عرق و خون این هنرمندان و کار ورزان آباد ، ساخته و آراسته شد .

92-3-4. هر مه های سر انسانی در بنای تمدن تیموری :

تنها یک قدرت عظیم و توانای دولتی میتوانست از طریق ارعاب و وحشت در میان ملل به زنجیر کشیده شده نظم پولادین و درونی این امپراطوری گسترده و پهناور را تأمین کند . بنا بر

این تیمور دستور داد ، هزاران انسان زنده را محو و نابود کنند و یا با انباشتن سرهای دها هزار از بپا خاستگان و خروج کنندگان ملل گوناگون هرمهای رفیع بسازند.

تیمور ، در صورت لزوم ، حکام راهزن و یا خائن و یا آن بخش از اعیان و رجال کشور را که مورد سوء ظن واقع میشدند به اشد وجه مورد تنبیه قرار میداد.

از این رو نام تیمور در دیدگاه طبقه حاکم آن زمان و ازمنه بعد همچنان یک قدرت قاهره مطلق که قادر بر حفظ منافع آن طبقه مدافعه کننده و طغیان های مردمی و سایر پریشانی ها ، شورش ها و خیزش های داخلی را در هم بشکند منعکس و متبلور میشد .

تیمور در چشمان آنها ، همچون ستون پایه و اهرم لشکر کشی های استیلاجویانه که تاراج گری را به سطح نوین و کم سابقه ای ارتقاء می بخشید جلوه و جلا می یافت.

به درستی ، چنین تصویری از تیمور بود که او را ، به عنوان فرمانروای قادر، مطلق و قاهر سر مشق و مقتدای سایر پادشاهان و فرمانروایان قرار میداد، به همین دلیل بود که تیمور برای طبقات حاکم و نیز برای مؤرخینی که در حلقه چاکران و درباریان او بودند ، تیمور برایشان شخصیت جاذب و گیرا بود.¹⁸

92-3-5. بار تولد و آسیای میانه:

پژوهش های بارتولد ، شرقشناس مشهور روسی ، مشعر بر پژوهشهای کامل تاریخی در باب آسیای میانه (آسیای مرکزی) میباشد. او در نوشته هایش از آثار جدید نیز به ترتیبی بهره برده است که ارزیابی های پیشین را، در مورد آسیای مرکزی ماهیتاً مورد تجدید نظر قرار داده است. (با اطمینان میتوان گفت که برخی از استنتاجهای بارتولد در عصر ما تا حد زیادی اهمیت خود را از کف داده است. میتوان بویژه به تز آرمان پنداری (Idealism) امپراطوری

¹⁸ همان مأخذ پیشین ، به دوام صفحات قبل الی ص 12.

مغل منعکس یافته در آثار او اشاره نمود.)

بارتولید کوشید تا در کاوشهای خود، امکانات عینی حلقات کامل زنجیر حوادثی را که به ظهور «فاتح لنگ» در مرحله تاریخی معین و پدید آمدن شرایط برای فرازه های امپراطوری وی فراهم شد را دریافته و بشمار آورد.

بارتولد، خصوصیات و ویژگیهای تیمور را هم از جنبه های منفی و هم برخی از جنبه های مثبت تیمور را نیز آشکارا ساخت.

از نظر بارتولد قرن پانزدهم، عصر اعتلا و درخشش فرهنگ مردم آسیای میانه بود. و از همین سبب بارتولد این دوران را برای کندو کاو در پژوهشهای تاریخی خود برگزید و کوشید تا مبنای این دوگانگی جنبه منفی و مثبت این روزگار را، شرح و توضیح دهد.

او پرفشانی و شگوفندگی مؤقت ماوراءالنهر را در سده پانزدهم درک میکرد. ولی او در کندو کاو خود از نوشته ها و آثار معاصر تیمور نتوانست استفاده نماید زیرا در آثار او انتزاع و تجرید آشکارا و نا درست از شخصیت تیمور موجود میباشد، که با توسل به عذر، سطح تکامل و معرفت زمان توجیه و تبیین تیمور را همان گونه که گذشت میتوانیم آرمان پنداری شخصیت تیمور بنامیم.

در چار چوبه این بینش آرمان پندارانه از شخصیت و قوه فعاله تیمور، پاره تاریخ نگاران چشم خود را بر ماهیت غارتگرانه سپاه کشی های وی می بندند و از او همچون یک عامل و شخصیت متحد کننده، تمرکز دهنده و وحدت بخش یاد میکنند. که این وحدتی که آنها از آن دم میزنند در حقیقت صرفاً محصول اقدامات و شخصیت تیمور نیست. این یگانگی و وحدت منبعث از روابط و شرایط تاریخی سیاسی پیچیده ایست که از اضمحلال و سقوط "چغتای"، دولت هلاکو و اردوی طلایی جانشینان چنگیز، ناشی میشود.

با اینهمه بر سر این نظریه و حکم کسی را بمعارضه و محاجه نمی طلبیم. اما، با این حال، باید بگوییم که تفسیر و تأویل مؤرخین و پژوهندگان یاد شده از بسیاری از حقایق تاریخی ثلث

آخر سده چهاردهم و آغاز سده پانزدهم و جمع بست و تقویم عمومی آنها از این عصر صحیح بنظر نمی رسد.¹⁹

92-3-6. مؤرخین در باره تیمور:

در پاره از آثار پژوهشی مؤرخین، نوعی آرمان پنداری عیان و روشن از تیمور، به چشم میخورد. آنها گاهی شخصیتی نیروور فراز بشری (خارق عاده) از تیمور ترسیم میکنند و بدون دلیل قانع کننده ای از وی، به عنوان سیاست پرداز دور بین که به لحاظ تاریخی ظهورش برای آسیای مرکزی یک ضرورت حیاتی پنداشته میشد یاد مینمایند. آنها سزاواری و شایستگی تیمور را در یآوری او به "بیزانس"، "روسیه" و سایر ممالک اروپایی، ضمن پیکار با "ترکیه" و نیز نجات ورهایی مردمان شمال "افریقا" به ویژه "مصر" در آغاز قرن پانزدهم، از مستعمرگی عثمانی را پر تجلی و پرتوافشان بر می شمارند. آنها به پاس بر افگندن "بایزید اول"، تیمور را سپاس و ارج می نهند.

در جلد سوم تاریخ جهان چنین نشان داده شده است که تیمور نه تنها در ممالک دیگر بلکه در آسیای وسطی نقش منفی ایفا نموده است. زیرا پیروزی کم دوام و ناپایدار تیمور در آن روزگاران، به قیمت استیلای قانون شکنی و تجاوز به حقوق انسان در ماواءالنهر و سیطره افلاس و بینوایی در ممالک مفتوح تأمین شد. که آثار بیشمار بازمانده از پژوهشگران اتحاد شوروی سابق مشعر بر این ادعا میباشد (تاریخ اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی از دوران باستان تا عصر ما) منعکس شده است.

مؤرخین ممالکی که در روزگار تیمور میهن، آنان ضمن تاخت و تازهای تجاوزکارانه لشکریان فرمانروای مهیب به ایلغار در آمده و آنها به اسارت وی کشیده شده بودند چندان پروای او

---

¹⁹ مأخذ پیشین به ادامه، ص 15.

(تیمور) را نکرده از ستودن و مدیحه‌وی و اعمالش اجتناب و خود داری ورزیده اند .
منجمله مصنفین هندی از فتوحات ویرانگر تیمور سخن رانده‌اند، و خاطر نشان نموده‌اند که
این اردو کشتی عظیم آفات خوفناک در "هندوستان" جز نابودی و ویرانی کار دیگری به سامان
نرساند .

92-3-7. نظریه ارمان پذیری در باب نقش تیمور:

آثار این نویسندگان ، در عرصه تاریخ ما را وا میدارد، تا بار دیگر بر سر مسأله ارزیابی و
تقویم کار و ساز "تیمور" در تاریخ باز گردیم :

اینجا سؤال پیدا می شود که با ظهور تیمور در عرصه تاریخ چه واقع شد؟ آیا شرایط لازم
برای استحکام قلمرو ارضی واحد آسیای میانه ارتقاء و بلوغ یافته بود؟ آیا بطور کلی چنین
وحدتی ممکن بود؟ هیچکس انکار و اکراه ندارد که تیمور یک سردار پرقریحه بود و سیاستمداری
نسبتاً تیز هوش نیز بود و ما این موضوع را در بخش های قبلی از قول "روی گونزالس
کلاویجو" (Ruy Gonzalez Clavijo) سفیر پادشاهی "کاستیل" (Castile) که بنا بر
مصلحت های سیاسی و جیو پولتیکی در تمام فتوحات با تیمور همراه بود که همراهی وی را
هرولد لمب در کتاب "تیمورلنگ" تأیید و تمام کتابش مشحون از یادداشت های موثق کلاوجو،
مشحون میباشد نیز در مورد شخصیت ذاتی تیمور موضوع فوق را تأیید میکند. (به قسمت اول
و دوم این پژوهش مراجعه کنید) .

او میدانست که چگونه اردو های عظیم را برای تصرف بخشی عظیمی از جهان سازمان دهد،
گرد آوری و بسیج کند و منابع عظیم بتاراج و تالان رفته عظیم کشور ها و سرزمین های
مفتوحه و ویران شده را برای ترفیع و رونق قبیله بومی خویش بکار اندازد . بر روی شخصیت
تیمور که بر لوح تاریخ نقش بسته است، او دارای قابلیت های فوق العاده عظیم و حقیقتاً

بزرگ بود. همانگونه که شهره است، تقویم، ارزیابی و سنجش از شخصیت جدا گانه در تاریخ باید بر حسب اثر آنها در تمام تاریخ عمومی جهان و میزان بهره دهی به پیشرفت و ترقی نوع انسان مورد ارزیابی قرار گیرد و محک زده شود. از این دیدگاه دو پرسش بر میخیزد و نشئت میگیرد:

1. آیا فعالیتها و حیات تیمور، حقیقتاً به فعالیتهای مترقیانه و پیشرفتهای جدی برای

اسیای وسطی و بطور دقیق برای ماوآالنهر منتج شده است یا خیر؟

2. آیا ممکن است ادعا کنیم که این لشکر کشی و کشور ستانیها به شکلی از اشکال و به

نوعی از انواع و وجهی از وجوه برای ملل و ممالک دیگر نیز ترقی و پیشرفت اجتماعی

به ارمغان آورده است یا خیر؟

برای پاسخ و جواب به نخستین مسئله لازم است یاد آوری شود که در آسیای وسطی، در قرن چهاردهم، در عصر ظهور تیمور، آنچنان شرایط و اوضاع و احوالی پدید شده بود که تیمور توانست از پیشوایی یکعده رهن عادی تا حاکم و فرمانفرمای بخش بزرگی از ماوآالنهر، ترکستان، و خراسان بزرگ، عروج و اعتلا یابد و سرانجام ارمانها و نقش انگیزی چنگیز خان را در قاره آسیا-اروپا تکمیل و اتمام نماید. و بر آنها ردای عمل و کسوت واقعیت بپوشاند.

92-3-8. آسیای وسطی (ماوآالنهر):

در عصر حاضر، از عنوان و اصطلاح آسیای میانه (اسیای وسطی) عموماً قلمرو و پهنایی استنباط میگردد، که امروزه روز وطن و زیستگاه ملل: ترکمن-ازبیک-تاجیک-قرغز- و قزاق بشمار میرود. همچنانیکه خراسان بزرگ یا (خراسان قدیم) به سرزمین های فراختر و وسیعتر از جغرافیای موجوده افغانستان - ایران-پاکستان _ میباشد، "بارتولد" نیز اصطلاح آسیای مرکزی را برای نشان دادن قلمرو "ترکستان" تلویحاً اصطلاح "آسیای مرکزی" را بکار برده

است. زیرا واضح و آشکار است که وقتی از جغرافیای آسیای وسطی سخن می‌آید این مطلب که ترکستان، پهنای فراختر از آسیای اوسطی فعلی را داشته است. و آنچه در دید "بارتولد" و سایر پژوهندگان در رابطه به ترکستان و آسیای اوسطی وجود دارد همانا چاق و لاغر شدن مناطق در طول ادوار و ازمه‌های تاریخی میباشد که هر چند گاه تغییرات چشم‌گیری را میتوان در آن مشاهده کرد. که پژوهشگران روسی توانسته‌اند این منطقه فراخ و وسیع را در ارتباط با زنده نگه داشتن جغرافیای تاریخی ترکستان یا آسیای اوسطی زنده نگهدارند، (چیزی که در موازات این قلمرو جغرافیای تاریخی در آنطرف رود جیحون نام تاریخی ایران باستان و خراسان بزرگ، یعنی (خراسان قدیم) هر دو نام را کشور فارسیها که اکنون بنام ایران خودش را از اوایل قرن بیستم مسما گردانیده بخاطر بی مقدار نشان دادن جغرافیای "خراسان بزرگ" و مفکوره الحاق‌گرانه استان‌های شرقی خود را نیز بنام خراسان نام‌گذاری کرده‌اند تا نام خراسان بزرگ را در لفاظی این نام بیچد؛ در حالیکه تاریخ نویسان و پژوهندگان هند برتانوی و بعداً محققین و مؤرخین و فرمانروایان افغانستان که میهن را در کسوت این نام جدید (کابلستان و افغانستان) وارد شده در زمان شاه شجاع پیچیده‌اند، در این مورد تا بحال سکوت اختیار کرده‌اند.) به جلد اول (بازشناسی افغانستان مبحث خراسان مراجعه شود)

در ارتباط و پیوند به حوادث تاریخی زمان تیمور و حتی پیش از آن در دولت چغتای میتوان از ماوراءالنهر همچون دور منظری قبل از سده چهاردهم نام برد. زیرا یگانه‌پذیری در آمیخته‌نژاد های ترک و تاتار، باعث یگانه‌پذیری خونی میان مردم آن منطقه یک تجمع فرهنگی اقتصادی و متکثر رشد یافته که در طول قرون و اعصار بنمایش در آمده را نشان میدهد. زیرا این هم‌آهنگی فرهنگی و اقتصادی چیز است که به قبل از بقدرت نشستن تیمور در منطقه موجود بوده است.

ماوراءالنهر که ترجمه لفظی (آن سوی رود) است مناطقی را میگویند که بطرف شمال رودخانه جیحون و قسمت سفلی آن که سرزمین خوارزم واقع است از حیث نزدیکی و عروق نژادی به

همین نام "ماوراءالنهر" یاد می‌گردد. این سرزمین قبلاً بنام ماورای Oxiana یا "ماورای آمودریا" یاد میشد که به ابتکار فاتحان و کشور کشایان "عرب" بدین نام نامی شد که قبل از استیلای اعراب اقوام ترک، غز، اویغور، تاتار و تاجیک در قسمت های شرقی و غربی آن می زیستند. چیزی که قابل دقت است این است که کدام سندی که دلیل بر استیلای تیمور به خوارزم و ایوغور باشد وجود ندارد (بارتولد) و وی نتوانست این ناحیه را تحت لوای مطلق خود در آورد.

ماوراءالنهر نسبتاً به ندرت در دوران کهن و نیز سده های میانه همچون یک کل واحد دارای نمودار سیاسی باشد. در این روزگاران بخش های منفک "افغانستان"، "ایران"، "قزاقستان امروزی" و برخی پهنه های دیگر (امپراطوریهای سلجوقی و خوارزم) بدان متصل و پیوست بود.

بعد از سقوط و زوال و درهم ریختگی اخلاف چنگیز خان، بخش بزرگی از ماوراءالنهر را فرمانده چغتای به ارث برد و بخش خوارزم در سیطره فرزند دیگری از چنگیز خان که "جوجی" نام داشت رسید که اردوی طلایی چنگیز را تشکیل داده بود. چیزی که مسلماً در منطقه از لحاظ فرهنگی هایل اهمیت است ترکی کردن مناطقی از ایران و شمال خراسان قدیم (افغانستان) میباشد که از قرنهای پیش شروع شده بود که در زمان "تیمور" بشکل بسیار شدیدی ادامه یافت.

این جمعیت ترک شده ماوراءالنهر بسیاری در نواحی جنوبی همراه با دیگر گروههای حقیقتاً ترکی زبان، تدریجاً در یکدگر ادغام شدند و ملت "اوزبیک" را تشکیل دادند. منابع قرون چهاردهم و پانزدهم مشخص میکنند که در ماوراءالنهر نه فقط جماعت ترک ساکن، بلکه، همچنین اقوام کوچ نشین و نیمه کوچی، آنچنان که نامیده میشدند چغتاییها (یاکاتیها) Djagatian از اعقاب طوایفی که تا چنگیز خان و جانشینانش بدین خطه ره سپرده

بودند و در آنجا می زیستند.²⁰

در پایان سده چهاردهم مسیحی و شروع سده پانزدهم قبیله برلاس که تیمور از آن قبیله بود ممتاز و مشخص گردید. بطور آشکاره و قطعی برلاسها زبان مغولی را به دست فراموشی سپردند و زبان ترکی را پذیرفتند یا به عباره دیگر به جرگه قبایل ترک پیوستند. این برلاس ها که در ابتدا کوچ نشین و صحرا گرد بودند در اواسط سده چهاردهم در میان مردمان محلی که از نگاه تاریخی متکامل تر بودند آرام و به تدریج در افتادند و بالتیجه به ویژه به لحاظ اقتصادی، بسیاری از قبایل چادر نشین بخش شرقی قلمرو چغتائیان که مغولستان نامیده شده فاصله گرفته و متفاوت شدند هر چند که به لحاظ قومی شبه و نزدیک بودند.

در سده چهاردهم جنبش مشهور سربداران، علیه ستم اشرافیت کوچنشین یک نهضت اجتماعی را پایه گزاری کردند.

در دهه شصت و هفتاد سده چهاردهم تیمور در پیکار سیاسی مشرق زمین راه عروج می پیمود و خود را کلاً دخیل میساخت. پیکاری که از هزاران سال به اینطرف در شرق کهنه منجمله آسیای وسطی متوالیاً میان اقوام کوچنده و ساکن جریان داشت. و از همین سبب بود که در هر چند دهه یا سده متوالیاً مناطق خراسان قدیم مورد تهاجم و تاراج قبایل جنبنده ترک و تاتار قرار میگرفت که میتوان این حرکت های عنودانه ولی دایمی، میان مردمان صحرا نشین آسیای وسطی و شهر نشینان خراسان قدیم را در اشعار حماسی مردم خراسان قدیم از جمله در آثار فردوسی انعکاس یافته و نگهبانی شده است یافت.

این جنگها بر بنیاد دشمنی شدید قومی استوار نبود. بلکه اقوام شرکت کننده در این ها حایز خصومت نژادی مختلف، بلکه اقوام ایرانی ای بودند که دارای ویژگیهای خاص اقتصادی و اشکال گوناگون زندگی مادی بودند.

این نبردی بود ما بین اقوام ساکن و مهاجمین چادر نشین. این چادر نشینان اکثراً باعث برهم زدن

---

²⁰ همان مأخذ، صص 15 تا 23.

آرامش در شهرها و تخریب تمدنهای شهری و زراعی و سیستم های آبیاری و به آتش کشیدن خانه و خانمان، و باعث تاراج هست و بود مردمان ساکن در شهر هانیز میشدند.²¹

92-3-9. تیمور میراث دار امپراطوری چنگیز خان:

تیمور تمامی ماوراءالنهر را به واحد های نظامی و اداری تقسیم نمود، هر واحد مجبور بود تا ده هزار سرباز تدارک و عرضه نماید. این شیوه مدیریت جهانکشایی تیمور ابداع تیمور نبوده بلکه مطلقاً این سیستم باز گرفته شده از سیستم چنگیز خان و اخلافتش میباشد که پیوند همه جانبه و اورگانیک دولت تیمور را با امپراطوری چنگیز خان و اردوی جانشین او را ممکن و مشخص میسازد. گر چند تیمور نیرو های مردمان ساکن و شهر نشین و یازراعت پیشگان را برای خدمت جنگی جذب کرد، اما بیشترین نیروی جنگنده و مهاجمین در نبرد های گسترده را بخش ممتاز چادر نشینان چغتایی تشکیل میداد.

آنها بودند که چار چوکات اردوی او را تشکیل داده بودند، زیرا این مهاجمین بر اساس طرح و مدل قوای مغولی چنگیز خان و اعقابش سازمان گرفته بود که همین ها بودند که ارتباط و پیوستگی ارگانیک و همه جانبه دولت تیمور را با امپراطوری چنگیز خان، نکته به نکته در عمل پیاده مینودند. تیمور در تمام عرصه ها قدرت واقعی و حقیقی را در دستان خود متمرکز گردانید.

او تا زمانیکه بقایای امپراطوری چنگیز خان وجود داشت، میراث او را که شکل پدر سالاری یافته بود پاس میداشت. تیمور میراث امپراطوری جهانی چنگیز را همچو پادشاهی جهانی به نحو مشئوم و مخوفی محافظت میکرد. تیمور در پاره از موارد در خونریزی و ویرانگری از اسلاف مغولی خویش پیشی می گرفت و مظالم عظیم تر و احمای جمعی و توده ای دهشتناکتر پیشه او

---

²¹ همان به ادامه.

بود. او شهرها را ویران و به مخروبه تبدیل میکرد و باشندگان آنها را به سیاستهای مخوف تر محکوم مینمود.

سرکوب و درهم شکستن نهضت سرداران که مورد علاقه روحانیت سنتی مسلمان نبودند؛ از سوی اقشار مرفه شهر نشین و کشاورزان ساکن با اقبال روبرو شد و هوا داری این بخش از مردم ماوراءالنهر را بسوی تیمور جلب میکرد. سیاست آتی تیمور تامین کننده منافع و بهره وری روحانیت سنتی و مردم مرفه الحال ماوراءالنهر بود. این جریان وضعیت ممتاز و ویژه ای برای استحکام دولتی که وی در ماوراءالنهر تأسیس کرده بود فراهم آورد.

سیاست ظفرمندان وی که در فتوحات او منعکس شد، موقعیت تیمور را بین اشراف و اعیان ماوراءالنهر تقویت و تحکیم کرد.

تیمور ضمن اینکه اساس اتکا خود را بر اشرافیت کوچ نشین قرارداد، از التفات و توجه بر قشر معینی از اعیان باشنده و ساکن و آرمیده در شهرها که بخدمت وی پیوسته بودند خود داری نمی ورزید.

تاریخ پردازانی که تصویر آرمانی و غلو آمیز از جنبه های مثبت تیمور ترسیم میکنند و ما در بخش های آینده به آن عمیقاً خواهیم پرداخت؛ به ویژه و خصوصاً نظر به مناطق آسیای وسطی یعنی مکان و منشاء وزاد و بوم امپراطوری اودارند.

آنها به این مسأله توجه نداشته و ندارند و بدست فراموشی می سپارند که به چه بهایی سنگینی، از قتل و کشتار و غارت ملل و ممالک مغلوب ماوراءالنهر اعتلا و درخشش و شوکت یافت.

بخش نود دوم

بجٹ چہارم

حملات ویرانگر تیمور

حملات ویرانگر تیمور

تاریخ دیروز رومانی است پر از اظهاراتی که درستی شان را نمی توانیم بررسی کنیم، پر از داوریهایی است که میتوان به آن اعتراض کنیم. چرا که: در مواردی که اسناد از روی غرض چاکر منشا نه تهیه شده و بدست ما رسیده بعضی شان، مخصوصاً در باره کمبود های فکری و است، چطور میتوانیم در باره ضعف ها و دروغ نویسیها اخلاقی شان هیچ اسنادی در دست نداریم. پس میتوانیم بگوئیم که نیمی از تاریخ منقول رسیده در دست ما در هاله از تاریکی و ابهام قرار دارد و ما از روی آن نیمی که در نظر ما روشن می آید ناگزیر تکیه داریم.

92-4-1 حمله تیمور به آسیای میانه و غرب آسیا:

حملات تیمور را به آسیای میانه و غرب آسیا میتوان موج دوم حملات مغولان دانست که موج اول آن توسط طوایف پراکنده مغولان که به اشکال پراکنده در شمال مستقر بودند که در سال 1174 مسیحی پسر دوازده ساله «یسوکای» بنام «توچین» که بعد ها بنام «چنگیز» مشهور گردید که او هم مانند تیمور در آوان نسبت صغر سن کار چندانی از پیش نبرد ولی طی چند سال بعد بقدرت مهبی دست یافت که در سال 1188 مسیحی خود را خان تمام مغولان یعنی «چنگیز خان» خواند. او که در ابتدا قبایل مغولی متعارض را از سر راه خود با حملات چندین ساله به ترتیبی دور کرد که ابتدا «نایمان» یکی از قدرتمند ترین قبایل مغولی را که به چنگیز گردن نمی نهاد در 1206 مسیحی پس از نبرد های هولناک در هم شکست و بعداً با حمله های ناگهانی تاتار های سفید را در هم شکست و پادشاه آنها را هلاک گردانید. چنگیز در سر راه جهان کشایی خود بترتیب قره ختائی ها، شکست قطعی چین و در هم کوبیدن سلسله «کین» و از سال 1215 تا 1218 چین شمالی را فتح کرد و توانست ظرف سی سال آینده ماوراء النهر، فلات ایران و مرکز

روسیه را نیز فتح نماید. او در این نبرد ها به فرا گیری فنون گشایش قلعه ها موفق شد که در کشودن شهر های بزرگ و آبادان خراسان و ترکستان بسیار از آن کار گرفت. نقطه آغاز پیروزی او بسته به نفوس از حد فزون چین بود که چنگیز به آن استیلا یافت و از این نیروی نفوس انسانی بحد زیادی کار گرفت که مایه پیروزی او در گشایش «خراسان بزرگ»، «ایران = فارس» و حتی روسیه گردید و به او کراین سپاه کشید²².

موج دوم حملات «تاتار» ها به رهبری تیمور در یکصد و پنجاه سال بعد از چنگیز بوقوع پیوست که نواحی ای از آسیای وسطی، آسیای جنوبی و غرب آسیا را در بر گرفت. بزرگترین حمله او را میتوان به ایران دانست، هر چند در آن زمان ایران هویت متحد گذشته خود را نداشت و (هر قسمت آن توسط اتابکان فارس و ترکمان های آق «قوینلو» و «قره قوینلو»، «بایندری» ها، «شروانشاهان» و «آزری» ها و «ترکهای عثمانی» اداره میشد) قسمیکه در بخش های قبلی گفته شد تیمور ابتدا با غلبه بر رقبای خود، ماوراءالنهر و خوارزم را گرفت. و حمله بزرگ خود را بر «خراسان بزرگ» در 1380 م/758 ه.ق. صورت داد. او شهر هرات را کاملاً ناگهانی تسخیر کرد و قندهار و کابل پس از آن مجبور به طاعت شدند. اما در فتح کلات نادری (قلات پایتخت زابل به جغرافیای فعلی افغانستان) که چهارده مرتبه به آن حمله نمود ولی نتوانست آنجا را بکشد. دلیل آن را تاریخ نویسان ارتفاعات بلند قلاع و محصور بودن آن در بین کوههای سر به فلک کشیده میدانند²³ اما این دلیل موجه نمیشد فقط سلحشوری مردم باعث توقف تیمور در این نواحی بود که منباب مثال به یکی از جنگ های تیمور در نواحی بدخشان (جغرافیای موجوده افغانستان و تاجکستان) می پردازیم:

²² علی غفوری، «صد جنگ بزرگ در تاریخ» انتشارات کتاب پارس، صص 49 تا 50.

²³ همان اثر، ص 54

92-4-2. حملات تیمور به بدخشان (بام دنیا):

موقعی تیمور از رد حملات مغولان باز آمده در جستجوی دشمنان تازه یعنی شاهان «بدخشان» بود که در کوهپایه های بالای نزدیک آمو که مشهور به «پامیر یا بام دنیا» که در ابتدای سرحد شرقی به جغرافیای کنونی افغانستان با سلسله کوههای قراقرم پیوستگی دارد، اردو زده بودند. پادشاهان کوهستانی مرتب به نقاط دور دست بی آب و علف بالا می رفتند تا مگر دشمن در حال هجوم رادر جایش میخکوب و یا نابود سازند. آنها به ستیغ قله هایی که از اثر وزش باد و بارش برف و بهمن نوک تیز شده بود پناه می بردند. و در میان تنگه های پر برف منتظر بودند تا ضربات کاری به دشمن برسانند. این دولشکر در حال پنهان و یا غایب از یکدیگر به جنگ و گریز خود ادامه میدادند تا بتوانند تیمور را مقهور سازند و یا تیمور آنها را.

در این اثنا تیمور خبر یافت که سپاهیان بدخشان پیش آهنگان تیمور را زده و اسیر ساخته و سپس اسیران را باخود به دره دور تری برده اند. این از قوانین لازم الاجرای تاتار ها است که هیچ سرداری نباید سپاهیان خود را تنها بگذارد و از آنها دست بکشد و تا آنجا که ممکن است در استخلاص آنها بکوشد. از جانب دیگر بدخشان با آن اقوام مرموز و سلحشور و موجودیت جغرافیای پیچیده تر از آن که از اثر سختی گذرگاههای آن دیار و بی باکی و مقاومت آن مردمان در مقابل اوضاع اقلیمی سخت که باعث شده است بدخشانی ها سختی های زندگی رابه سر سختی و قناعت به سر برند چرا که بدخشانی ها چیزی برای از دست دادن نداشتند، (سلسله شاهان بدخشان تا زمان پادشاهان متأخر افغانستان، هنوز وجود داشت که قهراً سرکوب گردیدند که در جای آن توضیح میگردد. (مولف)) و از همین جاست که گفته اند:

اگر کوه بدخشان لعل گردد به دیدار بدخشانی نیرزد

با این وصف سلحشوران تیمور امید چندانی به نجات رفیقان خود نداشتند که این ضعف باعث خشم تیمور میشد.

تیمور فرمان داد تا عده ای از تک آوران اردوی او بکمک رهنما به دره محل اقامت بدخشانی ها برسند. همراهان تیمور مردد مانده بودند چه با مختصر لغزش اسب و سوار هر دو از سر دره بدرون گودالهای پر از برف و بهمن می افتادند. اما تیمور باشتاب از آن راه خطرناک گذشت که فقط سیزده مرد دلیر به رهبری ایلچی بهادر (یکی از سرداران تیمور) با او در این راه پر شیب و تنگ همراهی کردند و تیمور خود را به قلعه رسانده و راه عبور بدخشانی ها را گرفت و با افراد خود از بالای سخره ای، راه ورود کوهستانی ها را با تیر و کمان بست.

ایلچی بهادر (یکی از سرداران رزم آور تیمور) یکسره بطرف نشیب دره که دوصد نفر از سپاهیان دشمن کمین کرده بودند رفت و با اُبّهت فریاد زد: «ای حرامزادگان کجا میروید (سخنانی نظیر این معمولاً از جانب گروههای در حال جنگ بهمدیگر نهیب زده میشد) عنان بکشید آنکس را که می بینید امیر تیمور است. سپس او با ترفند متوصل شد و از جانب امیر تیمور آنان را امان داد و گفت تیمور از خون شما در گذشته است. بیایید اسیران تیمور را به او پس بدهید تا راضی شود و واپس بگردد. ایلچی تیمور در نزد آنها پیاده شد و در نتیجه هر دو طرف توافق کردند تا سپاهیان اسیر شده تیمور را آزاد سازند. آنها ششصد تن از سپاهیان اسیر شده تیمور را واپس آزاد ساختند.²⁴ با وجودیکه هرولد لمب این گزارشات را در کتاب «تیمور لنگ» نقل کرده است اما بعید به نظر میرسد که به این آسانها تیمور توانسته باشد اسرای خود را نجات داده باشد چرا که کلیه وقایع نگار های زمان تیمور از مؤرخین اروپایی گرفته تا مؤرخینیکه مانند خواند میر و دیگران در رکاب تیمور بودند با نوشته های چاکر منشانه شان خواسته اند در همه جا تیمور را هیرو و قهرمان و فوق العاده جلوه دهند در حالیکه نیمی از حقایق تاریخی و نیمی از شجاعت تیمور ساخته و پرداخته این مصنفین بوده و حقیقت های تاریخی، در هاله از سیاهی و ابهام پنهان می ماند که مافقط از نیم روشن آن استنتاج قضایا را مینماییم.

---

²⁴ هرولد لمب، تیمور لنگ، پیشین، صص 67 تا 73

92-4-3. تیمور در بلخ یا ام البلاد:

بلخ، مهد تمدن قدیمی و درخشان مشرق زمین است و به عقیده مؤرخین و باستانشناسان مهاجرت آریائیها از همین خط شروع گردید، زردشت مشهور از همین جا و پیدایش سرود های اوستا نیز در خاک باختر و از بلخ صورت گرفته است این شهر تاریخی و متمدن و معروف (در جنوب رود جیحون قرار داشته و داخل حدود جغرافیایی کنونی افغانستان میباشد که این سرزمین (افغانستان، جزء کوچکی از خراسان قدیم محسوب بوده که در سده هجدهم احمد شاه درانی که خودش را «پادشاه و حکمران خراسان» میخواند (تاریخ احمد چاپ بمبئی) خود به نام خراسان اذغان داشته و اعتراف کرده است که تا آنزمان از نام افغانستان، در جغرافیای آسیا خبری و نشانی نبود، و برای اینکه انگلیسها توانسته باشند خراسان بزرگ را از سرحدات اصلی آن مجزای کوچک سازد تا توانسته باشند به این صورت حق مشهود این سرزمین را از سرزمین های مجاور آن مجزا نمایند، در زمان شاه شجاع، که بدنام ترین شاه در خانواده سدوزائی و نوۀ «احمد شاه ابدالی» بود این نام را جعل نمود. (مؤلف)) آثار و آبدات قدیمه بلخ به دوره های ماقبل از اسلام و دوره اسلامی میرسد که نمودی از یادگار دوره عظمت این شهر بزرگ میباشد این شهر در فاصله 460 کیلو متری شمال کابل و در منتهای شمالی افغانستان قرار دارد. ارتفاع آن از سطح بحر (1185) متر است و به خط طول البلد شرقی 66 درجه، 24 دقیقه و 23 ثانیه و خط ارض البلد شمالی 36 درجه، 35 دقیقه و 5 ثانیه واقع است.

شهرت و نام باستانی آن با ضبط های مختلف خود که یونانیان، اعراب، هندیها و فارسی ها در ادوار قبل و بعد از اسلام بنامهای «باکتریان»، «باختریش»، «بخدای»، «باختر» و «پالهییک دیس» یاد نموده و این نامها در تمام مراحل ادبی و تاریخی مملکت وانمود میکند که از بدو طلوع تاریخ، مدنیته که پدران آریائی مادر پیرامون رود خانه «اکسوس» (آمو) - زندگانی داشتند (که) این شهر در تمام مراحل ازمنه یاد شده مقام مهمی داشته است.

بنا بر روایات (اساطیری) متداوله «بلخ» بن «بلاخ»، بن «سامان»، بن «سلام» بن «حام»، بن «نوح» بوده است، و بعضاً بنای آن را به «منوچهر» بن «ایرج» بن «فریدون» «پیش دادی» و برخی به «گشتاسب» نسبت میدهند که به تعمیر آن ده سال صرف وقت نمود. این شهر چندی بهمان نام تاریخی شهرت یافت قراریکه مشهور بوده و منابع تاریخی هم تائید میکند بلخ زیبا دارای بیرقهای بلند و برافراشته از زیبا ترین و معمور ترین بلاد دنیا بحساب میرفت از بسکه چشم حرص و آز جهانگیران به این سرزمین قشنگ دوخته شده بود در اثر تهاجم و حملات پی در پی تقریباً 22 مرتبه اشغال و تخریب شده علاوه بر آن در اثر حمله چنگیز و سلاله آن چندین مرتبه جمعیت و نفوس این شهر - قتل عام گردیده (به بحث چنگیز، جلد پنجم بازشناسی افغانستان بنگرید) و سوختانده شده و بخاکدان و خرابه زاری تبدیل یافته است. چنانچه تا کنون نیز آثار حریق و خرابه زار هایی زیادی در هر کنج و کنار این شهر کهن و تاریخی پیداست. یک قسمت مهم آن کاملاً شوره زار و از قبیل خاکستر، استخوان و غیره مواد محترق شده ترکیب یافته بدین مناسبت ماهیت اصلی و مزه آب آنرا تغییر داده و حتی سطح آنرا یک نوع ماده چرب پوشانده است که از بقایای عضویتها یا جساد انسان ها و حیواناتی که در قتل های عام فاتحین بزرگ در این شهر صورت گرفته میباشد. گرچه بعد از خرابیهای غیر قابل جبرانیکه که بدفعات متوالی بر پیکر زیبای این شهر وارد گردیده است، بار بار اشخاصی هم در ازمنه قدیمه به تعمیر و ترمیم مجدد آن همت گماشته اند از جمله عبدالمؤمن پسر عبدالله خان اوزبک پادشاه و حکمران بلخ که قلعه بلخ (قلعه هندوان که توسط تیمور در جنگ او با امیر حسین حکمران آن شهر که در بحث قبلی گفته آمدیم، ویران و به آتش کشیده شد (مؤلف)) دیوار ضخیم تاریخی احاطه این شهر و یک سلسله دکاکین و بازار ها از بنا های او بوده و آخرین بناهایی که تا سال های اخیر هم دوام نمود به امیر حسین (لرکاتی) برادر زن امیر تیمور نسبت داده میشود که توسط تیمور به آتش کشیده شد.²⁵ اکنون اطراف و اکناف این شهر از لباس تاریخی آن تهی

²⁵ دایرة المعارف آریانا، نشر شده توسط انجمن دائرة المعارف افغانستان، طبع شده در مطبعة دولتی کابل، (میزان سل

گردیده است چرا که «محمدگل خان مهمند» که بنام محمد گل وزیر معروف است و در دستگاه صدارت محمد هاشم خان یکی از برادران ارشد محمد نادر شاه و کاکای محمد ظاهر شاه سابق، یکی از چهره های سرشناس و ذینفوذ در آن حکومت بحساب می آمد که بنا بر مصلحت و مصالح حکومت پادشاهی محمد ظاهر شاه بحیث رئیس تنظیمیه ولایات شمال مقرر گردید، خصوصاً نامهای تاریخی روستاهای بلخ، را ملغی اعلام نموده و به عوض آن نامهای پشتو، بالای مناطق و روستا های قدیمی بلخ گذاشت که منباب مثال چند نمونه از آن را می آوریم:

«در زمان نایب الحکومگی وزیر محمد گلخان مهمند نامهای تاریخی اکثر قراء و قصبات در شمال کشور تغییر یافته و بجای آن نام پشتو، بکار رفته است از آن جمله در بلخ: نام «چارباغ گلشن» به «شینکی»، «قلعه چه» به «اسپین کوت»، «دلبرجان یا دلبر جین» به «شلخی» نام «هزاره چقش» به «استولگی»، نام «ده دراز» به «غشی» نام «سمرقندیان» به «زرغون کوت»، نام حصارک به «اوغز»، نام «چارسنگ» به «سلور تیگی»، نام «پلاس پوش» به «زوزان» نام «چهل ستون» به «غندان» نام «کدو خانه» به «باندگی» نام قریه بهاء الدین پدر مولانا جلال الدین محمد صاحب مثنوی به «شپوله» نام «ایلمانی» به «وجه ونه» نام «باغ وراق» به «حاجی کوت» نام «ماشی و نگاری» به «کاکا کوت» نام «بنگاله» به «ورخی» نام «آق تیپه» به «اسپینکی» تغییر یافت.²⁶ شخصیت محمد گلخان وزیر را در بحث دوران پادشاهی محمد ظاهر به تفصیل می آوریم.

با وجود خصوصیات جغرافیایی بلخ که در فوق ذکر شد بلخ از اقلیم صحرائی و گرمسیر ایست که با داشتن زمستانهای سرد مقطعی، سرما، بعضاً تا به ده الی پانزده درجه سانتی گراد پایین صفر قرار می گیرد. این در حالست که گرمایش هوا در تا بستان در این منطقه تا به 45 درجه بالای صفر نیز میرسد ولی با وجود سرمایش و گرمایش فوق العاده زیاد بلخ، دارای بهار و پاییز معتدل

1341 هـ/1962 م)، جلد چهارم، صص 189-90.

²⁶ غلام حضرت کوشان، «سرگذشت ملت مظلوم افغانستان در مسیر سده بیست» چاپ افغان امریکن ایسوسییشن، 1392، صص 182 تا 186، (اقتباس از نشریه «اندیشه» شماره 6 سال 1372).

و گوارامیباشد که در بهار انواع گلها و رستنی هامی روید و دشت و دمن از گلهای صحرائی پوشیده شده و علفهای وحشی بهترین منبع غذایی برای حیوانات مخصوصاً بز و گوسفند میباشد که در مراتع چراگاه های طبیعی برای مواشی ایجاد کرده است. این شهر از قدیم الایام بر سر چهارراهی تمدنی شرق و غرب و شمال و جنوب واقع بوده که تاکنون این خصوصیت خود را حفظ نموده از مناطق و مراکز تجارتی بزرگ خراسان بزرگ میباشد که راه های تجارتی، چین، ماوراءالنهر، خوارزم، کابل، هرات و قندهار و هند بر سر این چهارراهی قرار دارد. از همین سبب توجه اکثر مهاجمین و کشور کشایان رادر طول ازمنه بخود جذب کرده است که تیمور نیز یکی از مهاجمان و کشور کشایانی است که در ابتدای وحله توجه تیمور را بخود جلب کرده است تا جائیکه بنیان سلطنت خود را از همین منطقه (بلخ) آغاز نموده و آنرا منحصیث شهر دوم بعد از سمرقند بخود تخصیص داده و چندین مرتبه تا پیش از کشور کشایی هایش در این شهر اطراق کرده بود.

او زمانیکه به سن رشد رسیده بود با برادر زنش امیرحسین مدتی در خراسان در خدمت امرای محلی بسر برد که آمیزش دایمی تیمور با مردمان سلحشور خراسانی باعث شد تا تیمور در تربیت سیاسی خود سختی و سلحشوری را از مردمان خراسان و خشونت را از مغولها کسب کرده دولت فرسوده چغتایی را از بین برده و خود شخصاً فرمانروا گردد. و در بخش گذشته توضیح دادیم که تیمور چسان امیر حسین را در جنگ قلعه هندوان در بلخ سقوط داده و او را مقتول گردانید که با بدست آوردن حکمرانی خراسان در بلخ توانست حکومت چغتائیه را غصب و شهر های کش و سمرقند را اشغال و حتی نامی هم برای فرمانروایان چغتایی باقی نگذاشت. او بعد از اینکه رفیق و رقیب قویش امیر حسین را مغلوب کرد در بلخ اعلان سلطنت نمود.²⁷

---

²⁷ دایرة المعارف اریانا، نشر انجمن دایرةالمعارف افغانستان، چاپ مطبوعه دولتی افغانستان، کابل، اسد 1335، جلد سوم

92-4-4. تأکید زین الدین مرشد در تمهیدانتخاب امیر تیمور در بلخ برای

فرمانروایی :

تیمور به بهانه سرکوب امیر حسین رفیق سابق و برادرزانش (الجای خاتون) به بلخ تاخت و امیر حسین را مقتول و خودش را در بلخ پادشاه خراسان نامید. حالا سیاهی این شهر قدیمی را که محل تلاقی تمدنهای نو و کهنه و ادیان مختلف بوده است از زبان «زین الدین» مرشد امیر تیمور یکی از مشایخ شهر سبز (کش) زادگاه امیر تیمور می شنویم:

«تیمور برای منظور معینی در بلخ ماند. در این دره گرمسیر که نیشکر کنار جویبار های خشک آن میروئید کاروانها از سرزمین خورشید آمده بطرف هند میرفتند. و پادشاهان کوهستانی از قله های مرتفع بدانجا فرود می آمدند. یادگار های حوادث وقایع در آنجا زیاد بود و گرد و غبار چند قرن پیش در هوا معلق میزد.

در یک گوشه آن زیرتکه های گل سنگریزه یا تپه های خاکی بقایای آتشکده های پیشینیان یافت میشد و همچنان قطعات مجسمه های بودا یافت میشد و این مجسمه ها زمانی در میان زوار زرد پوش (بودائیان) مورد تقدس بود. مردم آنجا را «ام البلاد» (مادر شهرها) میخواندند. «اسکندر» آنرا «باختریا» میگفت، و اینک از آن شهر بعنوان «قبة الاسلام یاد» میشود. سپاهیان چنگیز آنرا ویران ساختند و سپس مسجد ها و مقبره های در اطراف آن مجدداً بنا گشت و گورستانهایی دایر شد. سرانجام تیمور آن را آباد نمود.»

92-4-5. تیمور به امارت بلخ و خراسان بزرگ تعیین میشود:

قانون چنگیز که تاتارها از آن تبعیت میکرد تأکید بر این داشت که باید رئیسی برای قبیله تعیین گردد قانون چنگیز آنطور حکم میکرد. حالا که امیر حسین بدست تیمور مقتول گردیده بود میبایست بر بنیاد یاسای چنگیز خان کسی باید از نسل (تورا) یعنی از نسل چنگیز باشد.

برای اینکار قوریالتای (مجلس شوری) تشکیل میشد و سران قبایل مختلف از مرزهای هند تا صحراهای استیپ بدان مجلس میشتافتند. همین قسم پیشوایان مهم و موقر مذهبی، شهزادگان خراسان بزرگ، علمای بخارا حضور مییافتند. در میان این پیشوایان مذهبی «زین الدین مرشد» هم با طلیسان سفید و عمامه بزرگ حضور داشت. «خواجه بهاء الدین» از زهاد و مرشد نامی ماوراءالنهر نیز به آنجا آمده بود. در مجلسی که سران سپاه و پیشوایان مذهبی حضور داشتند تیمور حاضر نبود او با پسرش جهانگیر از گوشه و کنار شهر باز دید میکرد.

بعضی از شهزادگان جرئت بخرچ داده با انتخاب تیمور مخالفت نمودند. ناپاینده بدخشان گفت: «هر کس برادر وار در سرزمین خود مستقلاً حکومت کند و فقط در مواقع حمله دشمن همه با هم متحد شوند.» سرداران کارآزموده تیمور نامربوطی این پیشنهاد را توضیح دادند. آنها گفتند: «در هر صورت یک برادر ارشد لازم است غیر از این باشد مغولان می آیند و ما را می کوبند.»

سران قبایل نیرومند میل داشتند که کار بوضع پیشین برگردد. آنها می گفتند مطابق قانون چنگیز باید یک فرمانروا از خانواده چنگیز نتخاب شود. تعیین چند فرمانروا نیز خلاف قانون است: پس چه بهتر که یک مرد فرمانروا از خاندان چنگیز انتخاب کنیم و تیمور را نائب السلطنه او قرار میدهیم.

در این اثنا مرشدی که نامش «ابوالبرکات» بود برخاسته نظر مسلمانان را بیان کرد. وی گفت: «مطابق قانون اسلام پیروزی مسلمانان از شما کافران جایز نمیشد و چنگیز خان مرد صحرا

گردی بود که با شمشیر و حمله مسلمانان را تابع خود ساخت. ولی اکنون شمشیر تیمور کمتر از شمشیر چنگیز خان نیست.»

ابوالبرمات خطاب به سپاهیان گفت: «شما ای سپاهیان همگی از بیم امیر حسین گریختید و در صحرا پنهان شدید و تا تیمور جلو نیامد و با حسین نجنگید هیچ کدام از سوراخها در نیامدید. تیمور برای مغلوب ساختن دشمن از شما کمک نخواست. و حال هم کمک نمیخواهد. من با شما بعنوان اینکه تاتار هستید سخن میگویم ولی میدانم شما در عین حال مسلمان هم میباشید. من خود سید و اولاد پیغامبر هستم با مشورت سایر سادات و پیشوایان روحانی تیمور را خداوند ماوراءالنهر و تمام سرزمین توران می شناسم.»

پیشوایان اسلام تیمور را از آن جهت که یگانه مرد توانا برای آرام ساختن شورشها و جلوگیری از ایلات مغول و دشمنان دیرین اسلام تشخیص داده بودند می پسندیدند؛ ولی آنچه که انتخاب تیمور را قطعی میساخت تمایل سران سپاه بود- مردمان عالی رتبه که جز تیمور کسی دیگری را برتر از خود نمیخواستند. روز دیگر تمام ریش سفیدان پشت چادر تیمور رفته تعظیم کردند و زیر بازو های او را گرفته و بعنوان فرمانروای خود بر نمد سفید نشاندهند. این رسم دیرین مغولان بود و سپس مغولان با سر با وی بیعت کردند.

قدر مسلم این است که پیشوایان روحانی در این مراسم که آن مشابه به تاجگذاری و تخت نشینی میباشد دست داشتند. «زین الدین مرشد» قرآن را از پیش این امیر نزد امیر دیگر میبرد و آنان را سوگند میداد که فقط به تیمور اطاعت کنند.

از آن روز تیمور سلحشور تیمور امیر شد و وفا داری به تیمور را افتخار و خیانت باو را ننگین و گناه بزرگ میدانستند.²⁸

باید اذعان داشت که گزارشات بالا که از قول هرولد لمب نقل شد توسط این منابع نیز با تغییر جملات تأیید گردیده است از آن جمله ظفر نامه شامی اذعان میدارد: «به طور کلی سالهای نخستین

---

²⁸ هرولد لمب ، پیشین ، صص 74 تا 79.

زندگی تیمور تا پیش از به قدرت رسیدن تا حدی در بوته ابهام است، اما آنچه روشن است اینکه در اوایل نیمه دوم سده هشتم میلادی ماورالنهر صحنه آشفته رقابتهای میان امیران مختلف بوده و تیمور نیز در چنین فضایی اندک اندک خود را به حلقه قدرتمندان نزدیک ساخته سرانجام در بلخ، بدل به امیری قدرتمند و توانا گردید²⁹ قسمیکه قبلاً در مباحث قبلی گفته آمدیم فتح بلخ به توسط او در سال 771 ه.ق که در دستان امیری به نام امیرحسین شوهرزن تیمور قرار داشت را می‌توان نقطه آغاز سلطنت او بر شمرد، به گونه ای که در روز چهارشنبه 12 رمضان سال 771 ه.ق در بلخ امیران بر سلطنت او متفق و همراهی شدند و او را بر تخت پادشاهی نشانندند.³⁰ پس از این رخداد، تیمور رو به سوی سمرقند نهاد و آن شهر را به پایتختی برگزید³¹

92-4-6. تیمور و امیر حسین :

نظر به نوشته «تیمور نامه» یا «تزوک تیموری» که ظاهراً از قول تیمور تالیف گردیده است در مورد لشکر کشی به هرات چنین آورده است: «... در میان خواب و بیداری بمسامع من رسید که شخصی میگوید فتح و پیروزی و ظفر تراست... با خود کنکاش کردم. الیاس خواجه با لشکر «جته» بر سر من تاخت آوردند و من لشکر خود تزوک (منظم) کردم و فرمان دادم مخالفان را با شبه تیر گرفتند و بسیاری از مخالفان زخم‌دار شدند. با خود کنکاش کردم و دریافتم که فوج را به چهار حصه نمایم و بذات خود بر ایشان شبخون آورم که این کنکاش دل نشین امرای من شد. قریب صبح از چهار طرف بر دشمن هجوم آوردیم و چون لشکر جته خواستند خود را جمع و جور نمایند، بهادران من ایشان را متفرق ساختند و در چپقوش که شد مردم جنگی از طرفین کشته

²⁹ ظفرنامه شامی، پیشین، ص 10-57؛ روضه الصفا، پیشین، ج 2، ص 12-16؛ ظفرنامه یزدی، پیشین، ج 1، ص 19-144

³⁰ روضه الصفا، پیشین، ج 2، ص 1026؛ تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، پیشین، ج 3، ص 419؛ ظفرنامه یزدی، پیشین، ج 1، ص 153).

³¹ منتخب التواریخ معینی، ص 288 و ظفرنامه یزدی، ج 1، ص 158

شدند و لشکر جته پا بفرار گذاشت. الیاس خواجه از روی اضطراب از آب خجند گذشت و من هم تعاقب را گذاشته مظفر و منصور به ماواءالنهر مراجعت نمودم و در استقرار سلطنت خود کنکاش کردم و آن کنکاش ها این بود که امرای هر یک خودشان را امیر اعظم میدانستند و هر یک از دیگری خود را بزرگتر می‌گرفتند مطیع و منقاد خود گردانم. اول امیر حسین نواده امیر قرغن که در ماوراءالنهر علم سلطنت بر افراخته بود وی را شریک دولت خود ساختم و با آن مدارا کردم و وی اگرچه ظاهر بمن اظهار دوستی میکرد اما در خفادر مقام نفاق و حسد با من بود و میخواست که خود بر تخت سلطنت ماواءالنهر متمکن شود و چون بوی اعتماد نداشتم وی را به مزار خواجه شمس الدین برده بردوستی خود قسم دادم و با من عهد و قول کرد که با من خلاف دوستی نکند و سه مرتبه دیگر قسم به مصحف مجید برباب دوستی من خورد و چون آخر نقض عهد کرد و نقض عهد وی را بمن گرفتار ساخت... چون میان من و امیر حسین عهد خویشی بود من هر چند مروّت و مدارا کردم دوست من نشد تا آنکه ولایت بلخ و حصار شادمان را از نزد من گرفت و من هم بخاطر همشیره وی که در خانه من بود مضایقه نکردم و چندان با آن مدارا کردم که امرایی که با من در مقام مخالفت بودند مطیع من گشتند لیکن امیر حسین همیشه در مقام شکست من و مکر و فریب با من میبود تا آنکه کنکاش کار وی چنین کردم که بضراب شمشیر وی را مطیع فرمایم و چون بولایت توران مستولی گشتم و ولایت ماوراءالنهر از خس و خاشاک وجود ازبکان پاک ساختم بعضی از امرا او لوسات (طایفه) سرب به اطاعت من فرود نیآوردند و هر یک با قبایل خویش نازش میکردند و بعضی امرای من سفارش ایشان میکردند همه شریک دولت اند ایشان را شریک دولت دانیم و سخنان ایشان در غیرت سلطنت اثر نمیکرد بخود کنکاش کردم که چون خدا یم یکی است و لا شریک له است پس کدخدای ملک وی تعالی و تقدس باید که یکی باشد در این وقت بابا علی شاه نزد من آمده گفت: «تیمور تنکری تعالی (خدای یگانه) فرموده که اگر در زمین و آسمان دو خدا باشد کار عالم بفساد انجامد» و من بسخن وی هدایت یافتم و با خود کنکاش کردم و اول بمنزل و یورت حاجی برلاس رفته وی

را بخود متفق ساختم و ولایت امیر شیخ محمد پسر بیان سلدوز که از اثر شراب و خمر که گلو
گیرش شده بود و عالم را وداع گفته بود ولایت وی را بتصرف در آوردم و امیر جلایر که
ولایت خجند را متصرف بود نصیحت کردم در وی اثر نکرد تا آنکه مردم اولوس وی بوی
خروج کردند و او را گرفتار نزد من آوردند و من وی را بنواختم و شرمنده ساختم و ایلچی
بوغا سلدوز در بلخ علم سلطنت بر افراشته بود و امیر حسین که طالب تختگاه جد خود امیر قرغن
می نمود با وی در انداختم و محمد خواجه اپروی که از اویهاق (طایفه) تایمن بود و ولایت
شبرغان را متصرف شده علم مخالفت من بر افراخته بود و دیگر ولایت بوی دادم و وی را نوکر
خود ساختم و شهان بدخشان که ولایت بدخشان را متصرف شده رایت مخالفت من بر افراشته
بودند با هر یک از ایشان سازگاری کردم تا با یکدیگر در افتادند و بمن رجوع کردند و کیخسرو
و الجایتو بر روی ولایت ختلان و از هنگ را متصرف شده بودند و به کیخسرو مدد فرستادم تا
رفته ولایت اولجایتو را متصرف شد و اولجایتو بمن پناه آورد و امیر خضر-یسوری ولایت
تاشکند را به اتفاق احشام یسوری متصرف شده بود و الجایتو و کیخسرو را بیکدیگر آشتی دادم و
جماعه را با ایشان کردم تارفته احشام یسوری را تاخت و تالان (غارت) کردند و امیر خضر-عاجز
شده بمن پناه آورد و چون ولایت ماوآءالنهر را از هرج و مرج پاک ساختم افواج قاهر من
قدرت تمام یافت والوس بر لاس نامدار شد و فتوحات و توامانات (عددده) چغتائی از همت من
بلند آوازه گردید و بر جمع ایل و قشونات و توامانات و احشام فرمانفرما گشتم لیکن بعضی قلعه
های ماوراءالنهر در تصرف امیر حسین بود حکم من در آنجا جاری نبود و امیر حسین چون
عظمت و شوکت مرا مشاهده نمود عوق حسدش بحرکت در آمد و علم مخالفت بر افراخت و
نقض عهد نمود و من بجانب وی بسیار رفتم و او هیچ بطرف من نیامد و به لطایف الحیل قلعه
قرشی را از من گرفت و امیر موسی را با هفت هزار سوار به قلعه قرشی تعیین کرد و پنج
هزار سوار دیگر هم فرستاد و در مقام استیصال من در آمد و از این جهت غیرت سلطنت من
طغیان کرد که قلعه قرشی را از وی بگیرم بعضی امرای من کنکاش دادند که بجنگ قلعه را

مسخر گردانم من کنکاش گرفتن قلعه قرشی را چنین کردم که اگر خواهم که بجنگ مسخر گردانم مبادا چشم زخمی بلشکر من برسد و در جنگ چند خطر بخاطر من خطور کرد و جنگ را طرح کردم و کنکاش در آن دیدم که بحانب خراسان متوجه شوم تا خاطر قلعه داران جمع شود و آنگاه بر گشته ایلغار کنم و شبیخون به قلعه برده مسخر گردانم کوچ نموده متوجه خراسان شدم چون از آب آمویه (رودخانه آمو) عبور نمودم کاروانی از جانب خراسان آمده بود و بحانب قرشی میرفت وقافله سالاران کاروان بمن ارمغانی آورد من از احوال امرای خراسان پرسش کردم و رفتن خود را بولایت خراسان بوی اظهار نمودم و ایشان را رخصت دادم و جاسوسی همزاه کاروانیان کردم و خود در کنار آب مقام نمودم تا آنکه جاسوس خبر آورد که کاروانیان خبر به امیر موسی رسانیدند که امیر تیمور را در کنار آب آمویه دیدم بطرف خراسان میرفت چون این خبر به امیر موسی و امیر حسین رسید خوشدل شدند و بساط عیش بگسرایدند چون این خبر به مسامح من رسید صدو چهل و سه جوان بهادر مردانه کار کرده آزموده را جدا ساختم و از آب گذشته ایلغار کردم و در موضع شیر کنت رسیدم و یک شب و یک روز مقام کردم و از آنجا ایلغار کرده در یک فرسنگی قلعه قرشی نزول نمودم و فرمودم که چند نردبان به ریسانها بهم بسته تیار سازند و در این وقت امیر جاکو زانو زده بعرض رسانید که جماعتی از بهادران در عقب مانده اند تا رسیدن آنها توقف ضرور است در این وقت بخاطرم رسید که تا رسیدن بهادران خود تنهارفته قلعه را ملاحظه نمایم و چهل سوار بهادر را همراه گرفته رو بطرف قلعه قرشی آوردم چون سیاهی حصار در نظر در آمد بهادران را امر نمودم که توقف نمایند و بشر و عبدالله را که خانه زاد بچگان من بودند همراه گرفته و چون بکنار خندق رسیدم دیدم که خندق پر از آب است و نظر به اطراف کردم و ترناوی (راه آب) که آب از آن قلعه میریخت و بر روی خندق انداخته بودند در نظرم آمد و اسپ را به بشر سپرده و از بالای ترناو از خندق گذشته بنخاک زیر قلعه رسیدم و خود را بدروازه رسانیدم و دستی بر در زدم و یافتم که دربازه بانان در خوابند و دروازه را به پشت در بنخاک و گل انباشته اند و اطراف دیوار

قلعه را ملاحظه نمودم و جائی که زینه و نربان توان گذاشت دیدم و مراجعت نمودم و سوار شده و خود را به بهادران رسانیدم و فوجی که در عقب مانده بود با نردبانها رسیدند... چون چهل مرد داخل قلعه شدند من هم قدم بر نربان گذاشته به قلعه در آمدم و کرنا و برغو کشیدند و بتوفیق شکری تعالی قلعه را مستخر گردانیدم. چون این خبر بمسامح امیر حسین رسید در مقام مکر و فریب در آمد و میخواست که در لباس دوستی و آشنایی مرا در قید خود در آورد کنکاش خلاص خود از مکر و خدعه امیر حسین که میخواست مرا دستگیر سازد و چنین کردم که چون امیر حسین مصحفی که بآن قسم خورده بود که مرا بجز دوستی و مراعات خویشی چیز دیگر بخاطر نیست نزد من فرستاد و گفته فرستاد که اگر خلاف آنچه میگویم امری دیگر بخاطرم باشد و اگر نقض عهد نموده ترا بدی بکنم این مصحف خدا مرا بگیرد و چون وی را مسلمان میدانستم بر قول وی اعتماد کردم تا آنکه کس نزد من فرستاد و پیغام داد که چنان شود که در تنگه چکچک با یکدیگر ملاقات نمائیم و تجدید عهد سابق کنیم حقا که بهتر خواهد بود و مقصدش این بود که به مکر و فریب مرا دستگیر نماید و من میدانستم که بر عهد و قول وی چندان اعتمادی نیست اما بنا بر تعظیم مصحف قرار دادم که بملاقات وی نهضت نایم و کنکاش کردم که اول جمعی از بهادران مردانه را فرستاده در حوالی و حواشی در چکچک نهان سازم و خود با جمعی رفته با امیر حسین ملاقات نایم و بدوستان خود که در خدمت امیر حسین بودند پیغام دادم که از اراده امیر حسین مرا آگاه گردانند و شیر بهرام که از دوستان من بود مرا برادرزاده امیر حسین آگاه ساخت و امیر حسین او را بقتل آورد و با هزار سوار بر سر من روان شد در آن وقت من در سر دره فرود آمده بودم که این خبر بمن رسید و تزوک فوج خود کردم و در این حال طلایه لشکر امیر حسین نمودار شد و قراولان خبر آوردند که فوج امیر حسین است و اینک امیر حسین خود نمی آید چون شنیده که امیر تنها مانده است فوج بگرفتن شما تعیین نموده و من مستعد شدم و همگی با من دو صد سوار بودند و صبر کردم تا آنکه فوج امیر حسین به دره در آمد و بمردمیکه پیش از خود فرستاده بودم امر کردم که راه برگشتن ایشان بگیرند و من

خود با ایشان روبرو شدم و مخالفان را در آن دره در میان گرفتم و اکثر را دستگیر کردم و مردم خود را جمع ساخته و تزوک نموده روانه قرشی شدم و به تجربه من رسید که دوست در همه جا بکار می‌آید و به امیر حسین مفاد این بیت به ترکی نوشتم:

صبا بگوی به آن یار دام مکر نهند که مکر باز نگرود مگر بمکر کنند

امیر حسین عذر خواست و من دیگر بوی اعتماد نکردم و بسختان وی فریفته نشدم و کنکاش در پاک ساختن توران زمین از بقیه السیف طائفه اوزبک چنین کردم در آن وقت خبر بمن رسید که اوزبکان در قلعه ها قایم شده اند و صلاح در آن دیدم که افواج خود را برای شان تعیین نمایم... اوزبکان قلعه ها را رها کردند و رفتند و ساحت ماوراءالنهر از وجود آن ظالمان که قصد کشتن من کرده بودند پاک شد و آن مملکت مسخر من گشت و من صله رحم نگاه داشته امارت بلخ و حصار شادمان را به امیر حسین ارزانی داشتم و وی قدر احسان و مروت مرا ندانست و قصد استیصال من کرد و من کنکاش در استیصال امیر حسین کردم که چون وی اثار فتح و نصرت مرا دید عوق حسدش بحرکت آمد و آزارها بمن و همشیره اش که در خانه من بود رسانید.³²

92-4-7. تیمور بسوی خراسان:

در بدخشان شاهانی مستقر بودند که قبلاً در مقابل شمشیر تیمور در مصاف استادگی کرده و حتی سپاهیان زنده تیمور را به اسارت گرفته بودند که جریان آنرا در بحث قبلی گفته آمدیم ولی اینبار که تیمور آهنگ خراسان داشت مشورت نمود که باوی مقابل شود یا از وی در گذرد. تیمور در کنکاش در مورد او از شهادت شاهان بدخشان توصیف کرده و چنین وانمود که با آنها از طریق صلح و روابط استوار پای بند خواهد بود. در نتیجه شاهان بدخشان که از الفت تیمور آگاه شدند و چون شنیدند که «امیر حسین بقتل رسید از سیاست من ترسید و خود را جمع و

³² امیر تیمور «تزوک تیمور در تصنیف امیر تیمور گورکان در کنکاش امور ملک گیری» یا «تیمور نامه یا تزوکهای تیموری» ،تنقیح 690 هـ، قلمی چاپ سنگی، صص 23 تا 33.

جور ساخت ولی همینکه در محافل و مجالس ذکر خیر و تعریف شجاعت و مردانگی شان کردم تا آنکه دوستان شان به ایشان نوشتند که امیر با شما در مقام مرحمت و عنایت است و اوشان بمن عرضه داشت کرده تکیه بر عنایت و مروت من نموده بمن پناه آورند.³³

تیمور که ولایات بلخ، بدخشان و حصار و شادمان را مسخر کرد و امیر حسین والی بلخ مقتول گردید خبر آن بملک غیاث الدین حاکم خراسان رسید بر خود بلرزید و مصروف تهیه سپاه و امادگی برای مقابله با تیمور را گرفت. تیمور از ترفند جدیدی استفاده کرده خواست تا خراسانیان را به غفلت اندازد لذا از بلخ عنان بطرف سمرقند گردانید. در این حین نامه مرشد تیمور بوی میرسد که در آن از ظلم ملک غیاث الدین (که) بظلم و جور مشغول است. زمانیکه خراسانیان دانستند تیمور در سمرقند میباشد فراغت خاطر حاصل نمودند که تیمور بدون اینکه از برنامه سفر خود کسی را خبر کند به بلخ آمده از لشکری که در بلخ گذاشته بود بطرف هرات ایلغار نمود. ملک غیاث الدین را در خواب غفلت گرفت و وی ناچار از شهر هرات بر آمد و خزاین و دفاین خود را به تیمور عرضه داشت؛ تزوک تیموری می آورد: «مُلک خراسان مسخر من گردید و امرای خراسان همه اطاعت من کردند و کنکاش دیگر من در تسخیر ممالک سیستان، قندهار (و قسمت های از جغرافیه موجوده افغانستان) کردم اینست که چون مملکت خراسان به تسخیر در آوردم در مورد بقیه کنکاش کردم.»³⁴

اما قضیه به این آسانی رخ نداده است مؤرخین در قسمت فتح هرات و خراسان و فارس با جغرافیای ایران موجوده اینطور آورده اند: «لشکرکشی های پیاپی تیمور به ایران از سال 783 ه. ق و با حمله به هرات و فتح آن آغاز یافت.³⁵ در حالیکه پیش از این ماوراءالنهر را به زیر سیطره خویش

---

³³ تیمور نامه، پیشین، ص 35.

³⁴ تیمور نامه، پیشین، صفحه بعدی.

³⁵ تاریخ ایران دوره تیموریان، ص 57 و ظفرنامه یزدی، ج 1، ص 236

آورده بود و تهاجمات پیاپی به خوارزم و مغولستان و دشت قبچاق کرده بود.³⁶ پس از هجوم به هرات بر اساس تقسیم بندی برخی تاریخ نگاران او سه یورش و تهاجم گسترده را به ایران و سرزمینهای غربی انجام داد که اصطلاحاً به یورشهای سه ساله، پنج ساله و هفت ساله معروف است. در یورش سه ساله که از سال 788 ه.ق با گذر لشکریان تیمور از رود جیحون آغاز گردید، آذربایجان، لرستان، گرجستان، شیروان، اصفهان و شیراز مسخر او شد و در سال 790 ه.ق با بازگشت تیمور به سمرقند خاتمه یافت.³⁷

ازبیانات فوق اکثر مؤرخین به شمول روملو و غیاث الدین میرخوند و کلاوجو مورد به امارت نشست تیمور را همینطور بیان داشته اند که یک شکل پیشرفته از یک تمدن کهن را که اشخاص توسط خبرگان و یا روحانیون و سرداران سپاه (اهل حل و عقد) که در اسلام ریشه های دیرینه دارد برگزیده می شود. (تقریباً این فرهنگ تا زمان به تخت نشستن احمد شاه درانی در قندهار که توسط پیر صابر شاه مرشد و اعیان قندهار به تخت سلطنت خراسان تکیه کرد ادامه داشت که بعداً در زمان پسران تیمور شاه و از آن به بعد با پادرمیانی و نفوذ جابره امپراطوری بریتانیا که تازه در هند برای تحکیم قدرت قدم گزارده بودند این اصل شریف راتا امروز از بین بردند و کشور افغانستان و اکثر کشور های مشرق زمین از این قاعده مستثنی گردید. پس در دوره امیر تیمور که پایه ها و اساس دولت او در بلخ استوار گردید، اصل شایستگی و قدرت، ملاک اعتبار برای برگزیده گی رهبر بوده است که نمایانگر فرهنگ اصیل «باختریا» و «خراسان بزرگ» میباشد. (مؤلف)) به این ترتیب تیمور قاضی حل اختلافات و حافظ اموال آنها محسوب میشد. اگر تیمور پیشنهاد آنها را نمی پذیرفت ناچار باید شورای دیگر تشکیل بدهند و شخص دیگری را انتخاب نمایند. «زین الدین مرشد»، روی در روی تیمور ایستاد و گفت: «اراده خداوند است

³⁶ منتخب التواریخ معینی، ص 287 - 306 و روضه الصفا، ج 2، ص 1026-1034

³⁷ تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ج 3، ص 436-

که توفاتح شوی. تو نیرو مند میشوی و اسلام بدستان توقوت میگیرد.»

روز دیگر در یک شورای «حل و عقد» که از آن نام بردیم اعضای دائمی شوری و وزرا و افسر های ارشد ارتش نیز تعیین گردیدند. امیر «جا کو» را که رئیس قبیله برلاس بود و به سن پیری رسیده بود بصفت اجودان مخصوص (نائب و قائم مقام امیر نظام - دایرة المعارف فارسی به سر پرستی غلام حسین مصاحب) مقرر شد، امیر داود حاکم سمرقند و رئیس شورا تعیین گردید و دو نفر دیگر که یکی عرب و دومی ختای بود بصفت امیران یا فرماندهان مقرر شدند که «بهادر ختای» و «شیخ علی بهادر» بود.

علی رغم اینکه روحانیونی از قبیل شیخ زین الدین و ابوالبرکات باوجودیکه در نصب تیمور در مقام امارت رول تعیین کننده داشتند ولی تیمور، در نزد خود هیچکس را مقرب درگاه خود نساخت. تیمور تمام امور را بدست خود گرفته اداره میکرد. دوستان او اجازه نصیحت و استشاره را داشتند اما هیچکدام حق نداشتند در کار های وی مداخلت کنند. او تمام دشمنان خود را و آنانیکه با امیر حسین رهنما بودند به شدید ترین عقوبت از بین برد خانه های شان را به آتش کشید و اسیران را یا کشت و یا در بند کرد. در بلخ هیچیک از قلعه های آنها را باقی نگذاشت. تیمور با کمال احتیاط مراقب مغولها نیز بود. او همه ساله سپاهیان جرار را مامور کوهستانها میساخت تا مخالفان تیمور را با شمشیر و آتش بدون هیچگونه ترحم نابود سازند. او حمله بدشمن را بهترین وسیله دفاع میدانست. او میدانست که مغول مدافع مانند مغول مهاجم خطرناک و نیرو مند نیست. بدین ترتیب تیمور روی آتش و خون استخوانهای سوخته و تمدنهای ویران شده سیطره خود را از بخارا تا هند بدست گرفت و قایم نمود.

مغولانیکه حدود یکصد و پنجاه سال به بشریت متمدن در قرون اوسطی شربت تلخ کامی را چشانند اکنون خود شان از دست تیمور تلخ کام شدند. قبایل مغول روستا ها را رها کردند و بطرف تنگه های شمالی رفتند. متوجه استحکامات قلعه های المالیق شدند. تیمور موقتاً آنها را در آنجا بحال خود گذاشت و تعقیب شان نکرد

92-4-8. سرنوشت تیمور یا گردن کشان رقبای :

سایر رؤسا یا از روی تکدر و یا از اینکه خود را مستقل میدانستند به قلعه های خود رفتند اما در ظرف یکماه یا کمی بیشتر سپاهیان تیمور را در پشت قلعه های خود دیدند. آنها را مثل گله سرهم کرده به پیشگاه تیمور آورده مانند هدایا تقدیم کردند. یکی از افسرانی که از جنگ گریخته بود این قسم مجازات شد که اسلحه هایش را ضبط نمودند و واژگون سوار الاغش نمودند. چند روز متوالی او را با آن وضع در کوچه ها و بازار های سمرقند گردانیده مورد استهزا و خنده قرار دادند. او بخاطر تطبیق قوانین سخت گیرانه خود اکثر سرداران ایرانی و خراسانی را بمجرد دستگیری اعدام مینمود که منباب مثال امیر کیخسرو کتلان از سردار های محترم ایرانی در صحرای خبوه از پیش روی دشمن گریخت تاتار های سرسخت وارد میدان شدند - در همین جنگ ایلچی بهادر از سرداران نزدیک به تیمور حین گذشتن از رودخانه آمو با اسپش هلاک شد. کیخسرو دستگیر و برای محاکمه احضار گردید امیران و قاضیان او را محکوم به اعدام نمودند که در دم حکم اجرا شد.³⁸

92-4-9. صوفی خوارزم:

خوارزمیان همواره بر تاتارها میتاختند. یکی از آنها صوفی خوارزم و خداوندگار خبوه و اورگنج و دریای ارال که از ایل جلایر بود که در مقابل تیمور قرار داشت. او تیمور را مرد آواره و صحرا گرد تصور میکرد که برای حفظ جان خود همراه ترکمنها در صحراهای ریگزار پرسه میزدند و شهر اورگنج در دهانه رود آمو مرکز مهم بازرگانی محسوب میشد. تیمور از صوفی

---

³⁸ هرولد لمب، تیمور لنگ، پیشین، 80-81.

خواست تا دخترش خانزاده را به عقد جهان گیر پسر تیمور در آورد این امر برای صوفی گران آمد. این خواستگاری موضع دوستانه نبود بلکه تیمور میخواست برتری خودش را نشان دهد و در واقع تیمور قصد دارد سرحد قدیمه خانرا تصاحب کند و خود دعوی دارد جای خانجات باشد. صوفی به تیمور پیغام فرستاد: «من خوارزم را با شمشیر گرفته ام و فقط با شمشیر مسترد میشود.»

بین تیمور و خان صوفی خیره جنگ غیر اجتناب بود تیمور امیران خود را فرا خواند و راه صحراگردی پیشین خود را تجدید کرد. او شهر خیره را درهم کوبید. سپاهیان تیمور خندق قلعه را با بوته ها انباشته و روی آن نردبان نهاده بالا رفتند. شیخ علی نخستین مردی بود که دست روی برج قلعه گذارد. بیک حمله شهر خیره سقوط کرد و بدست تیمور افتاد. تیمور از آنجا به شهر اورگانج شتافت. چون صوفی در آن شهر پناهند شده بود و تیمور که وسایل قلعه کوب را آماده میساخت این پیغام از طرف صوفی به تیمور رسید: «چرا بیهوده باعث کشتن پیروان خود بشویم؟ بیا تا من و تو بدون مداخله دیگران سرنوشت جنگ را معین بسازیم و کسی که خونس از شمشیر رقیب ریخته شد مغلوب دیگری باشد.» فرستاده صوفی ساعت مبارزه تن بتن را تعیین کرد و قرار شد مبارزه در کنار دروازه بزرگ شهر در زمین همواری انجام شود.

تمام امیران تیمور با این عمل اعتراض کردند ولی بایان پسر بیکی جوک فریاد زد: «ای امیران! اکنون نوبت ماست که جنگ کنیم. تو باید بر تخت بنشینی و فرمان جنگ بدهی تو نباید از تخت فرود آئی.»

همه از تیمور خواستند بجای او به مبارزه برود ولی تیمور پیشنهاد آنها را رد کرده گفت: «صوفی مرا بمبارزه طلبیده نه شما را. تیمور خودش را آماده نبرد تن بتن با صوفی کرد. تیمور از میان عساکر خود و وسایط و ساز و برگ جنگی خود عبور کرده یکه راست خودش را به میعادگاه موعود در دروازه اوگانج رساند و منتظر دشمن ماند. او در این مسابقه که به مرگ و زندگی طرف می انجامید چهره واقعی خودش را دور از سرداران سپاه به نمایش

گذاشته بود و شکست و عظمت تیمور هر دو متصور بود.

یوسف صوفی جلو نیامد و تیمور که این را دید فریاد برآورد: «هرکس سر حرفش نیاستد جان خود را بخطر می اندازد.» سپس تیمور عنان تاخته به اردوی خود باز آمد و با استقبال بی سابقه امیران و سران و سپاه روبرو شد.

سخنان خشم آلود تیمور درباره صوفی یوسف مثل پیشگویی پیغامبران شد. چه که صوفی بیمار شد و با مرگ او شهر تسلیم شد. خانزاده دختر صوفی یوسف را برای جهانگیر پسر تیمور فرستادند. بدین ترتیب شهر بزرگ اورگانج به تصرف تیمور در آمد و جزئیکی از ایالات او شد. فرزند ارشد تیمور به فرمانروائی آن ایالت معین شد. سپس حدود پنجاه هزار نفر از نفرات تیمور از دروازه آهن گذشتند که با ساز و برگ سنگین نظامی بدرقه میشدند. بدین ترتیب تیمور بجانب هرات عنان گردانید.³⁹ چرا که این فتوحات نشان داد که تیمور سردار فوق العاده ای میباشد و آنقدر توانائی دارد که اگر همسایه ها او را تهدید کنند آنها را بزودی از پا در آورد. زیرا تیمور در آغاز ناتوانتر از پادشاه هرات بود. اگر او از بیم امیر حسین به هرات پناه میبرد و به جنگ امیر حسین در بلخ نمی شتافت شاید تاریخ بقسم دیگری رقم می یافت.

92-4-10. سقوط توکتامیش و اردوی سرخ (قزل اردو):

تیمور سپاهیان خود را به هفت فرقه (هنگ) دسته بندی کرده بود و سپاهیان «سرخ اردو» در معرکه قوت الظهر بمقابل لشکریان تهاجمی تیمور بود و سه رئیس قبیله و عدله از همراهان شان بدست سواران قزل اردو بقتل رسیده بود و هر دو طرف جز مرگ و پیروزی راهی نداشتند. هجده هفته متواتر بود که لشکریان تیمور مسافت هزار و هشتصد میل راه را طی کرده بودند و عمر شیخ پسر تیمور که فرمانده یکی از هنگ های پیش تاز بود با بیست هزار سپاه به

³⁹ هرولد لمب، پیشین، صص 82 تا 85.

پیش میرفت. لشکریان قزل اردو نیم مایل دورتر آماده نبرد بودند. رزم آوران هر دو سپاه شمشیرهای خود را کشیده و برهنه کرده بودند. سپاهیان تیمور تمام منطقه تندرارا با وسعت آن از خود میدانستند لذا در میدان جنگ امر شد تا اردو بزنند و در این حال تیمور مشغول تقویت نظامیان خود بود. و این سپاهیان که بنام پیش اهنگان جنگ محسوب میشدند بحد کافی نیرومند بودند. شب هنگام تمام ترتیبات لازم برای یک روز سخت انجام یافته بود. جناح چپ و قلب لشکر در جلو قرارداشت. در پشت قلب تیمور و دسته از نگهبانان خاص و قهرمانان خاص و برگزیده جا گرفته بودند. ضعیف ترین قسمت ها قلب لشکر بود. جناح راست اردو توسط میرانشاه پسر کوچک تیمور اداره میشد. امیران و سرداران عالی رتبه با سواره نظام سنگین در این قسمت بودند. جویندگان مرگ و دلیران دیوانه (تولو بهادر) در این میان یافت میشدند. تیمور در سحرگاهان فرمان نخستین حمله را باین قسمت جناح راست ابلاغ نمود. سیف الدین ریش سفید با پنج هزار سوار در مقدمه قرار داشت و مانند شیرژیان نعره میزد: «(داروگار) بگیر و بکش».

لشکر توکتامش به شکل نیم دایره تشکیل می یافت که دو جناح آن از سپاهیان تیمور میگذشت. قسمت نهایی قزل اردو درست در برابر سیف الدین واقع میشد. این لشکریان در پهنای دو میل فاصله مقابل هم قرار داشتند. فوج دیگری برای تقویت سیف الدین عازم گشت و تمام جناح راست در زیر تیر باران دشمن بجلو تاخت سپاهیان قزل اردو پیش از تصادم به سواره نظام سنگین راه دادند. تیمور قلب لشکر را برای تقویت میرانشان روانه ساخت. در تمام پهنای دشت باران مرگ آور تیر از اطراف می بارید و گوشت بدن افراد و دسته ها با فولاد تیز و بران ریز ریز میشد. مردان جنگی دور یکدیگر دور میزدند و از کشته پشته میساختند. زخمدارها به زحمت خود را بزینها می چسپانند و اشخاصی که در شرف جان کندن بودند اسلحه خود را بزین نمی انداختند. از رحم و شفقت اثری دیده نمیشد - هر کس برای نابود ساختن حریف میکوشید تا خون از بدنش فواره میزد و نعشش از پشت زین بر روی زمین

می افتاد و لگد کوب سم ستوران میگشت.

چون جناح چپ تاتار با عده بیشتری روبرو بود ناچار بر اثر فشار دشمن عقب می نشست و در عین حال عمر شیخ از پرچم خویش دفاع میکرد. قسمت جلوی سپاهیان توکتامیش با این نقطه ضعیف هجوم می آورد و تابخش عقبی قلب لشکر تیمور نفوذ یافته بود. خود تیمور نیرو های احتیاطی پشت مرکز را اداره میکرد.

تیمور با نیروی احتیاطی خویش بعقب برگشت و جناح توکتامیش را در هم شکست. توکتامیش بمجردیکه سپاهیان تیمور را که دارای پرچم دم اسپه و کلاه خود های براق اجودانهای تیمور را از نزدیک دید و متوجه آن حمله ناگهانی خطرناک تیمور گشت پایان کار خود را حتمی دانست.

توکتامیش با عده اشراف که نزدیک وی بودند بعقب برگشت و از میدان معرکه بیرون جست و به هزاران مردی که هنوز در میدان کارزار برای او جانبازی میکردند اعتنایی ننمود. او با سایه مرگ مسابقه گذارده بود

با فرار توکتامیش پرچم بزرگ شاخدار قزل اردو سقوط کرد.⁴⁰

92-4-11. بسوی مسکو:

سپاه تاتار پیشروی خود را بسوی غرب ادامه دادند. با سقوط پرچم مغول (توکتامیش) سران سپاه هر یک بطرفی گریختند و بقیه سپاهیانیکه بطرف مشرق و باتلاقیهای والگا روی آورده بودند بیشتر شان از دم تیغ تاتار ب خاک هلاک افتادند. حسن بیک روملو، میر محمود خواند میر، لب التواریخ یحیی قزوینی و هرولد لمپ همه به اتفاق می نویسند که در این جنگ صد هزار تن در آن جنگ و گریز کشته شدند و آنچه مسلم است آنست که کشتار عظیم بود.

در اردوی تیمور دوباره خط شکار ترتیب شد ولی این بار برای آنکه اراضی واقع در دو طرف

---

⁴⁰ هرولد لمب، پیشین، صص، 112 تا 120.

رود والگا را بباد غارت و یغما بدهند. تاتار با عجله هرچه تمامتر متوجه قسمت های گرم جنوبی شده گله های گاو نر، گوسفندان و شتران را جمع نموده داخل رمه اسپها کردند. هر دهکده را که بر سر راه خود میدیدند با دقت تمام پسران و دختران زیبای ساکن آن محل را بازرسی و آزمایش مینمودند. همینکه داخل خاک روسیه شدند از ثروت عظیم آن مملکت بشگفت در آمدند. شمش های طلا و نقره، خز سفید، سمور سیاه بقدری فراوان بود که هر سربازی تمام عمر با خانواده اش از آن مستفید میشد.

هر مردی از سپاه تیمور همراه خود قاطری میکشید که بار آن قاطر پارچه های بافته، پوست روباه نقره فام و پوست های گوناگون بود، به علاوه یک قطار کره اسپ جوان نعل نخورده را نیز یدک می کشید. در واقع هر که هرچه میخواست میتواندست غنیمت بچنگ بیاورد. تیمور اجازه داد یک هفته همه گونه مراسم جشن برپا کنند. در این جشن همه گونه وسایل تعیش مهیا بود و تیمور این جشن را «مژده پیروزی صحرا» خواند که خنیاگران با عود و گیتار سرود های در باره فتوحات تاتارنواختند. صد ها زن و دختر زیبا که اسیر شده بودند در خدمت این جشن بزم آرائی میکردند. «بعادت معمول این ماهرویان را برهنه میکردند و گیسوان مشکین آنان روی شانه های بلورین می درخشید. به آنان امر شده بود آواز ها و سرود های عشقی که قبل از اسارت میخواندند هم اکنون در آن بزم بسرایند.»⁴¹

تیمور توکتامیش را بحال خود وا گذاشت و قسمت های شمالی امپراطوری قزل اردو را بدست طبیعت سپرد و بخاطری که استیلای تیمور را تأیید کرده باشند تیمور یک افسر مغولی را بعنوان ایلخانی در نواحی متصرفی تعیین کرد.

سه سال بعد از این ماجرا توکتامیش در مرز های ممالک تیمور واقع در شمال دریای خزر پدیدار شد. تیمور با خشم بوی چنین نگاهت:

«تو چه بلایی بسر داری که نمیتوانی در مرز خود آرام بگیری؛ جنگ پیشین را از یاد برده ای؟»

⁴¹ هرولد لمب، پیشین، ص 122.

البته داستان فتوحات را شنیده ای؟ تو میدانی که جنگ و صلح در دست من است تو نتیجه دوستی و دشمنی مرا آزموده ای. پس فکر کن دوستی و دشمنی مرا یک کدام بر گزین و نتیجه را بمن اطلاع ده.» توکتامش جسور جنگ را بر گزید. در آن واقعه کار بجایی کشید که شمشیر تیمور شکست و خودش با چند تن از همراهانش محصور ماندند و یارانش پیاده شده دور او جمع آمدند و بالاخره یکی از تاتار ها بنام نور الدین سه عرابه دشمن را آورده حصار تیمور ساخت و سپس کمک رسید و آنها را نجات داد. در این جنگ میرانشاه پسر تیمور و امیر بزرگ سیف الدین هردو مجروح گشتند ولی این جنگ کار قزل اردو را یکسره ساخت. توکتامش به قلعه هایل گریخت و قبیله او پراکنده شدند. بعضی به ارمنستان و بعضی به کریمه و عده ای به مجارستان مهاجرت کردند و بسیاری از آنها به تیمور پیوستند.

تیمور به شهر سارا در کنار رود والگا زد که اسف انگیز است. اینبار تیمور از شهر ها چشم پوشیده به تعقیب توکتامش برخاست. مردم شهر سارا را در وسط زمستان به صحرا راند که همنجا تلف شوند و عمارات چوبی شهر را آتش زد. شهر حاجی طرخان واقع در دهانه والگا رازیر ورو کرد. تیمور به سپاهیان خود تذکر داد که به انتقام آتش گرفتن کاخهای بخارا بدست مغولان اکنون باید از جان بگذرند و شهر را بکشایند. در نتیجه تمام مردم شهر حاجی طرخان کشته شدند و فرماندار شهر زیر تکه های یخ در رود خانه مدفون گشت.

همینکه پرچم تیمور بطرف رود دن حرکت کرد مسکو به لرزه درآمد. شاهزاده بزرگ روس با امید کمی لشکر کشی کرده آماده کارزار شد. در ضمن با سورتقه به شهر «ویشی گورود» رفت تا شمایل مریم را بمسکو بیاورد. شمایل در میان صفوف مرد و زن که به زانو افتاده بودند وارد مسکو شد و مردم همه فریاد می زدند:

«ای مادر خدا مسکو را نجات بده»

و در حال روسها نجات خود را از آن شمایل میدانند، زیرا تیمور از کنار (دن) باز گشت. زیرا در نظر تیمور مسکو جز شهر کنار جاده نبود ولی بیشتر مؤرخان میگویند تیمور در مسکو قتل و

غارت کرد اما سالنامه روس واضح و روشن میباید که او به مسکو داخل نشد .
چهار سال بعد «ویتولد» دوک لیتوانی دیوانه وار بر سپاهیان تاتار که در جنوب روسیه بودند
تاخت آورد . ولی دو نفر از خوانین دربار تیموری سپاهیان لیتوانی ، ، لهستان گالیسی امیر توتون
ها را بسختی کوبیدند.⁴²
مسکو از خطر تیمور جُست ولی اروپائیان کرانه دریای آرف به خطر افتاد . مردم دلیر شهر های
ونیز و جنیوا و کاتلان و باسک زیر شمشیر تاتار افتادند و بنادر برده فروشی و اماکن بازرگانی
آنان به آتش سوخت .
تیمور در وسط زمستان به خرابه های امپراطوری مغول روی آورد . دوره درخشان قزل اردو
همان ایام «جوجی» پسر چنگیز خان بود که قوانین چنگیزی در آنجا اجراء میشد . سپس قلمرو
خوانین مغول به صحراهای گوبی و تندرای شمالی محدود ماند.⁴³

---

⁴² هرولد لمب ، یاداشت های کلاوخی گونزالس، ص 125 .

⁴³ همان مأخذ، صص 121 تا 125 .

بحث پنجم

وضع اجتماعی فارس قبل از هجوم تیمور

92-5-1. وضع اجتماعی فارس قبل از هجوم تیمور:

تا آن وقت فاتح تاتار توجه ای بجنوب نداشت و بیشتر توجه او به ماواری جیحون ، یعنی هندوستان که از نظر تجارت مهم بود معطوف بود .پین او و فارس (به روایت امروزی ایران) یک سلسله کویر شوره زار میان او و ایران فاصله بود که این بار او متوجه ایران (عراق عجم) شد .

ایران مقارن حمله تیمور عظمت گذشته را نداشت و بحال ویرانی افتاده بود .بر تخت مرمرین که قهرمانهای خراسان و اسلام جای داشتند.در زمان تیمور در فارس امیران خوش گذران که سجاده های ابریشمین شان بمی آلوده بود و ریش های سفیدشان از دود چرس رنگ گرفته بود جای فرمانروایان واقعی را گرفته بود .این سرزمین حاصل خیز و در عین حال پر گرد و خاک بود که در شبهای بهاری به بهشت برین می مانست ولی باد های گرم صحرائی اکثراً روزها را جهنم میساخت .

حافظ شیرازی در مورد فارس میگوید : که در این سرزمین سازندگانی (خنیگران) هست که در کمتر جایی نظیر شان پیدا میشود چنانچه این سازندگان به خنیگری شروع نایندمست و خمار را در رقص می آورند.

ایران را که زمانی فارس یا (عراق عجم) میگفتند بزرگ‌بالای زمین زحمات طاقت فرسا را تحمل میکرد ولی سود آن به کندوی ارباب و سرمایه دار یا زمیندار بزرگ سرازیر میشد. در آنجا پادشاهان پسران خود را کور میکردند و بمرگ برادر خندیده میگفتند زمین را با برادر تقسیم کردیم اوزیر زمین را گرفت و من که پادشاه هستم روی زمین را دارم.

یکی از شاعران منتقد درباره ایران چنین میگوید:

«در اینجا بخت یار نادانان میباشد و دانا کسی است که نتواند نان خود را تمهیه کند.» بانو کسی است که چندین عاشق داشته باشد و کدبانو آنکه بجز شوهر دوستی را بخودش راه نمیدهد.

در این سرزمین در آن موقع صوفیان پشمینه پوش با شاعران از تصوف سخن میگفتند. وساقیان فراوان بودند و میخانه ها در چل . تقلید چیان، سالوسان، چاپلوسان، و گزافه گویان و گدایان ابریشم پوش همپاله و ندیم امیران و شهزادگان میگشتند. و میان آنان شاعران و وقایع نگاران چاکر منش نیز یافت میشد.

این شهزادگان خوشگذران فریخته دختر رز (می انگوری) بودند و با اینکه مطابق دیانت اسلام نوشیدن آن منع بود باز هم از آن دست بر نمیداشتند و برای آنکه بخاطر ناموس و شرف و ارض خاک اسلحه برکمر کنند اشعار بزمی می سرآیدند

این چرخ و فلک که ما دراو حیرانیم   فانوس خیال ازو مثالی دانیم

خورشید چراغدان و عالم فانوس   ما چون صوریم کاندران حیرانیم

اگر کسی به دین استهزاء میکرد همین شهزادگان بیباک او را سنگسار میکرد ولی همینکه خود مست میشدند همه گونه توهین و به دین خلاف میکردند آنها در عین عیاشی ها و خوشگذرانی ها در عشرتکده های که مخصوص شاهان و شهزادگان بود تعصب دین هم داشتند. از تاتار بدشان

می آمد و آنها را بدعت گزار در دین میدانستند ولی هر گز نمیکوشیدند خود قدمی درست مطابق بخواست دین بردارند.

پادشاه⁴⁴ معاصر حافظ شیرازی بیش از هر پادشاه دیگر سرگرم باده و شیفته بزم مهرویان بود و شمع و پروانه را بر هر چیز ترجیح میداد.⁴⁵ (در مورد حافظ به حصه دوم جلد ششم در همین اثر نگاه کنید)

در چنین حال و هوایی فارس و خراسان محل تقاطع مهاجمان از قبیل تیمور، قره وینلوها و آق قوینلوها (اوزن حسن) و ترکان عثمانی بود مردم فارس به وضع اسفناکی بسر میبردند که در همچو موقع حساس سپاهیان تیمور دروازه های فارس را کشودند و ما از اسف بارترین وقایع در آن عصر پرده بر میداریم:

92-5-2 جوسیاسی نظامی دوران تیمور و سایر زمامداران معاصر تیمور:

«مؤرخان اروپائی همیشه نام تیمور را با مناره هایی که از کله انسان ساخته شده ذکر میکنند.

این منظرهای هولناک و وحشت آور در غالب تواریخ مربوط به تیمور منعکس میباشد اما تیمور قرون وسطی را نمیتوان با تمدن امروز محاکمه کرد.

در زمان تیمور این کارها معمول بود و ملک هرات (ملک غیاث الدین) نیز بعلامت پیروزی چنین مناره های میساخته است و منتها مناره های آنان کوتاهتر بوده است.

---

⁴⁴ این پادشاه شاه شجاع از خاندان آل مظفر است، موسس این سلسله شرف الدین حاکم میبد در سال 713 هـ سلسله آل مظفر را تشکیل داده در قسمتی از فارس و کرمان حکمروا شد، آخرین حکمران آنان شاه منصور میباشد که در 795 هـ بدست شاهرخ فرزند تیمور کشته شد. (مؤلف)

⁴⁵ هرولد لمب، تیمور لنگ، پیشین، صص 130 تا 132؛ رک: ادوارد برون، ادبیات ایران در دوره استیلای تاتار

قتل عام هم در آن روزها عمومیت داشته بقسمیکه ترحم را نشانه ضعف میدانستند. ولی امیران و پادشاهان اروپا نیز دست کمی از تیمور نداشتند، شهزاده سیاه از کشتار مردم لیموک سلاخخانه بزرگی بپا کرد و شارل بورگندی مثل گرگ میان مردم دنیا افتاد. انگلیسیها در آگین کورت اسیران فرانسوی را فقط برای رهایی از هزینه زندگی آنان مثل گوسفند سربریدند. در جنگ نیکوپولیس انگلیسیها و المانها و فرانسویها بیش از جنگ اسیران ترک و سرب را قتل عام نمودند. فقط کشتارهای تیمور بمقیاس و مقدار وسیعتر و بیشتری انجام می گرفت.

سایکس میگوید: تیمور ناچار بود از نظر نظامی در پاره موارد حکم قتل عام بدهد. گرچه این نظریه قابل تردید میباشد اما مسلم است که خداوند سمرقند با رحم تر از بسیاری از فرمان روایان معاصر خویش بوده است.

مشهور است که (تیمور) موقع محاصره شهری در روز اول پرچم سفیدی جلو سرآورده تیمور می افراشتند و این علامت آن بود که اگر مردم شهر تسلیم شوند آزاری نمی بینند و در روز دوم پرچم سرخ میشد و این علامت آن بود که اگر شهر تسلیم شود فقط سرداران آن شهر مجازات می شوند روز سوم پرچم سیاه میشد به این معنی که تمام اهل شهر باید بمیرند. گرچه این حکایت مدرک درستی ندارد ولی اصولاً تیمور چنان بوده است. چنانچه در شهر هرات در محاصره اول بطور ملایمتری رفتار شد و در محاصره دوم شدت عمل بکار رفت. بغداد مرتبه اول باج داد و در محاصره دوم ویران شد شهر اورگانج تبدیل به ویرانه شد اما آنرا دوباره ساخت.

اگر تیمور به بیرحمی چنگیز بود اصلاً حصار دوم ضرورت پیدا نمیکرد اما تیمور در سرکوب شورشیان و یاغیان شدت عمل بکار می برد.

پیروان تیمور او را بی رحم میدانستند دشمنان تیمور او را غیر قابل تأسف میدانند در خاور آسیا بیش از همه چیز از جاه و جلال او سخن میگویند. و از بی رحمی وی کمتر حرف میزنند.

فقط ابن عربشاه شامی که از تیمور متنفر بوده شرحی مفصلی از قساوت تیمور نوشته است
تیمور جان بسیاری از مردم را بباد داد و بجان خودش هم رحم نمیکرد.»⁴⁶

92-5-3. فتح اصفهان بدست تیمور:

در (۷۹۰ هـ. ق) تیمور گورکان اصفهان را فتح کرد ولی به سبب آنکه عده‌ای از مردم اصفهان به رهبری علی کچه پا بر ضد او شورش کردند و مامورین وصول باج را کشتند، دستور قتل عام مردم اصفهان، را صادر کرد. مؤرخین نوشته‌اند که هفتاد هزار نفر از مردم کشته شدند و از سرهای آنها مناره‌های زیادی ساختند. تیمور تا (نوامبر ۱۳۸۷ میلادی / قوس 765 هـ خورشیدی) به مدت سه ماه در اصفهان باقی ماند و سپس در دسامبر ۱۳۸۷ به سمت شیراز رهسپار شد تا سلسله آل مظفر را از میان بردارد.⁴⁷

شهر اصفهان از نظر آبادی و صنعت و هنر در مرکز فلات ایران برای کلیه کسانی که به ایران هجوم می‌آوردند مورد توجه بود تیمور زمانی که در خراسان بود دچار یک نوع بیماری شد که پزشکان تشخیص دادند که این بیماری در نتیجه گرمی مزاج است و تنها آبلیموی شیراز است که رفع این بیماری را می‌کند. تیمور از این جهت نامه‌ای به شاه منصور از آل مظفر فرستاد و از او درخواست کرد که چندین ظرف بزرگ آبلیموی شیراز به سرعت به خراسان بفرستد. شاه منصور در جواب تیمور نوشت: «من دکان عطاری ندارم که تو مرا تحقیر می‌کنی و خیال می‌کنی که از نسل چنگیز هستی و من برای تو آبلیمو بفرستم. این کار خیال باطلی است. اگر هم آبلیمو فروش بودم برای تو نمی‌فرستادم.»

⁴⁶ هرولد لمب، تیمورلنگ، پیشین، بخش شانزدهم، صص 262 تا 263 <

⁴⁷ خواندمیر، ۱۳۱۷ ش، ص ۳۳۹-۳۴۰؛ میر جعفری، تاریخ تیموریان و ترکمنان.

در آن زمان آل مظفر بر کرمان، شیراز، اصفهان و خوزستان فرمانروا بودند و مرکز حکومت آنان شیراز بود. حاکم اصفهان عموی سلطان زین‌العابدین پادشاه مظفر بود و نظر داشت که اگر تیمور به اصفهان حمله کند ما باید دروازه‌های شهر را روی او باز کنیم ولی شاه منصور مظفری اعتقاد داشت که باید در مقابل تیمور ایستادگی کرد.⁴⁸

در آن موقع اصفهان دارای دیوار و برج و باروی محکمی بود که قطر، آن بقدری پهن بود که یک گاری (گادی) می‌توانست روی دیوار شهر حرکت کند. «تیمور لنگ از راه همدان و گلپایگان خود را به سده اصفهان رسانید و در آنجا پس از کسب اطلاعات وسیعی از وضعیت اصفهان شهر را از بهار سال ۷۸۹ محاصره کرد. علمای شهر به اتفاق حاکم شهر توافق کردند که از تیمور امان بخواهند و در عوض به او باج و خراج بدهند تا شهر دچار قتل و کشتار نشود. در این موقع امیر منصور مظفری برای جمع‌آوری سپاه از طریق شیراز به خوزستان به ویژه دزفول رفت. امیر حمله خود را آغاز کرد و حدود هفتاد هزار نفر را کشت ولی بچه‌های یتیم زیادی در شهر به جا ماندند. تیمور ابتدا مردم باقی مانده را وادار کرد که کشته شدگان تاتار را دفن کنند. در نزدیک مسجد جامع اصفهان در یک منطقه مرتفع تمام بچه‌های کشته شدگان توسط یکی از بزرگان شهر جمع‌آوری شدند. امیر تیمور وقتی که به سمت کودکان نظر کرد، پرسید که این نگون بختان خاک نشین کیستند؟ آن مرد بزرگ گفت: کودکان بینوا هستند که پدر و مادرشان به تیغ سربازان تو هلاک شده‌اند. تیمور چیزی نگفت و به آن سویی راند و چنان نمود که ایشان را ندیده‌است.

پس از این قتل عام، تیمور با سپاهیان خود به سمت شیراز حرکت کرد. اهالی شهر دروازه‌ها را گشودند در حالی که ملک منصور از آل مظفر در دزفول بود. او بعد از آنکه هر کس از آل مظفر را که در شیراز اسیر نموده بود کشت به مردم صدمه‌ای وارد نکرد و شاعر بزرگ شیراز یعنی حافظ را خواست و به او گفت که من قسمت بزرگی از جهان را به ضرب شمشیر گشودم و هزاران شهر را

---

⁴⁸ همان ماخذ

ویران کردم تا پایتخت‌های خود را آباد و زیبا کنم و تو آن را که سمرقند باشد به خال هندویی می‌بخشی. خواجه فی‌البداهه جواب داد، ای سلطان این بخشش‌های بی‌جا بود که مرا به این روزگار فلاکت بار انداخت. تیمور از این جواب حافظ خوشش آمد و او را بخشید و انعامی به او داد.⁴⁹

92-5-4. رویا رویی دو قدرت نظامی در اوج (تیمور و بایزیدالدرم):

در تاریخ کمتر پیش می‌آید که دو قدرت نظامی هر دو در اوج با هم برسند. معمولاً یک قدرت در حال اوج گیری دولت‌های کهن سال بر سر راه را درهم میکوبد و به پیش میرود و از آنجا که نبرد تیمور و بایزیدالدرم (بایزید اول) استثنای تاریخ است دو قدرت بزرگ که در حال اوج گیری بودند بهم میرسند و لاجرم یکی از آنها باید با دنیای فاتحان خدا حافظی کند. تیمور به ادامه فتوحات افسانوی اش در تصادم با عثمانی هادر 1401 م/ 779 ه.خ. سیواس را تسخیر کرد و تیمور در نبرد با عثمانی‌ها برای بار اول به زحمت می‌افتد. نیروهای ینگلی چریک تازه دم عثمانی وارد عرصه نبرد می‌شود. امیر تیمور که شاهکار بی نظیر در تاریخ نظامی است در برابر نیروهای عثمانی نفرات خود را دوچند می‌سازد و تلف شدن دو سوم سپاه عثمانی در این نبرد باعث فروپاشی آنها میشود. نهایتاً پیروزی بر عثمانی‌ها سبب فتح کامل آسیای صغیر بدست تیمور میگردد.

تیمور در سال 804 با یزید سلطان عثمانی را مغلوب و اسیر کرد. شرف‌الدین علی یزدی در

مورد مصاف تیمور با ایلدرم بایزید سلطان عثمانی در ظفر نامه چنین آورده است:

دلیران ایران و توران سپاه گرفتند بر لشکر روم راه
چنان تیز شد آتش کارزار که میخواست گردون بجان زینهار

⁴⁹ همان ماخذ؛ هرولد لمب «تیمور لنگ»، پیشین، صص

هزار اطلس رومی افکنده باز	ز بس خون رومی در آن تُرک تاز
بیا اندر افتاد سرها بدوش	غریو گورکه بدریسد گوش
ز گرد سپه گوشها تیره شد	زبانگ سپه گوشها خیره شد
نهنگ دژم درخروش آمدست	تو گفندی که دریا بجوش آمدست
زمین کشته شد تا بچرخ برین	ز بس کشته افتاد دردست کین
ز بس خون که از کشتگان شد روان	جهان گشت دریا کران تا کران
گروهی نهادند رو در گریز	گروهی بدادند سر در ستیز

«و در آن زمان که امیرزاده محمد سلطان با یلغار خود سلطان (ایلدرم بایزید) را براند شش قشون از لشکریان شهزاده به بالای تلی که محل ایشان بود بر آمدند و ایلدرم بایزید با لشکر قول متوجه آن محل شد و سپاه شهزاده (شاهرخ) را از آن بلندی رانده بجای ایشان بر آمد و ایشان چون به شهزاده پیوستند باز روی جلادت بجانب مخالف آورده جنگ را آماده باستاندند چون ایلدرم بایزید بر آن پشته لشکر خود را احتیاط کرد و میمنه و میسره سپاه خود را پراکنده یافت حیرت بر او غالب آمد و سپاه او متفرق شده بودند. حضرت صاحب قران (تیمورگورکان) با امیرزاده شاهرخ روی نیروی دولت قاهر بقصد قیصر (ایلدرم بایزید) آورده و براند که امیرزاده میرانشاه با امراء برنغار و امیرزاده سلطان حسین و امیر سلیمان شاه برنغار متوجه شدند و مجموع سپاه از اطراف روی باس شدید با ایلدرم بایزید نهاده او را و لشکرش را در میان گرفتند :

گرفتندشان یکسره در میان	سواران قآن صاحب قران
چنان آتش افروخت از گرز و تیغ	که گفندی هوا کوه بارد زمیغ

قیصر (ایلدرم بایزید) بهادران خود را تا هنگام غروب نگاه داشت و بعد عنان از معرکه پیچیده از آن بالا فرود آمد و بضرورت روی اضطراب بصوب بفرار نهاده عساکر گردون معأثر کوچه داده به آنها تیر باران کردند و بسیاری را بخاک هلاکت انداختند و ایلدرم

بایزید با هزار مشقت از میان بدر رفت وفوجی از سپاه به تکامشی هزیمت یافتگان روان شد :

بیستند گردان توران میان   همی تاختند از پی رومیان
به شمشیر تیز آتش افروختند   همه بوم و برشان همی سوختند
بسی رومیان در همی تاختند   درودشت از ایشان پیرداختند
ز روم و ز رومی برآورده گرد   بگردون برافشانده گرد نبرد

... و چون صاحب قران (امیر تیمور گورکان) مظفر و مؤید از آنجا باز گشته به اردوی همایون فرود آمد؛ ... از عساکر فیروزی آثار که بتکامشی (به تعقیب) در عقب گریختگان رفته بودند سلطان محمود خان به ایلدرم بایزید رسید و او را دستگیر کرده در زمان پیش صاحب قران گیتی ستان (تیمورگورکان) فرستاد چون اولیاء دولت قیصر روم را دست بسته خفتنگاه بدرگاه عالم پناه آوردند عوق مکارم پادشاهانه در حرکت آمد و حامی عاطفت فرمان داد که او را دست کشاده بحرمت در آورند و چون به عز تلاقی استسعاد (سعادت خواستن) یافت مورد او را با اعزاز و اکرام تلقی فرموده نزدیک خود بنشانند و بر سبیل معاتبه بر طریق رفق و مجامله (با کسی نیکویی و خوشرفتاری کردن) بر زبان نوادر بیان جواهر فشان راند که هر چند احوال عالم مطلقاً به اراده و قدرت پرورگار است و هیچ کس را بحقیقت اختیار و اقتداری نیست لیکن از روی انصاف و راستی این بود که ترا پیش آمده خود با خود کرد:

اگر بار خار است خود کشته   و گر پرنیان است خود رسته

بار ها پای از حد خود بیرون نهاده مرا بر آن داشتی که روی کین بانتمام تو آورم و از برای مصلحت غزوه کفار که در این دیار با آن قیام می نمایند تحمل کردم و آنچه وظیفه مسلمانی و خیر اندیشی باشد از مدارا و سازگاری با تو بتقدم رساندم و در خاطر داشتم که چون نصیحت بشنوی و از در متابعت و انقیاد درائی ترا مدد ها کنم و به هر چه احتیاج

افتد از مال و لشکر مساعدت نمایم تا از سر تمکین و استعلاء (برتری جستن) با قامت مراسم غزا اشتغال توانی نمود و به تیغ جهاد شوکت شرک بیدینان از اطراف و اکناف دیار اسلام توانی درود و بر سبیل آزمایش از تو التماس کردم که قلعه «کماخ» تسلیم نمایی و متعلقان طهرتن را روانه کنی و قرایوسف ترکمان را از مملکت خود برانی و معتمد دانسته را بفرستی که عهد و پیمان میان ما مؤکد بگرداند و بدین جزویات مضایقه کردی و سرکشی و عناد پیش گرفتی تا قضیه به این انجامید به همگان معلوم است اگر قضیه بر عکس بودی و این قدرت و استیلا که حضرت عزت مرا ارزانی داشته ترا دست داده بودی بر من و لشکر من این زمان چها گذشتی اما بشکرانه نصرت و پیروزی که از عنایت و رحمت حق مرا روزی شده در باره تو و مردم تو جز نکوئی نخواهم کرد خاطر آسوده دار ایلدرم بایزید در مقام خجلت و انفعال بزلت و تقصیر خود معترف شد و گفت در واقع خطا کردم که سخن صاحب قرانی چون شما نشنیدم لاجرم سزای خود دیدم اگر عفو پادشاهانه گناه مرا ببخشد من و فرزندان من تا زنده باشیم از جاده خدمتگذاری و فرمانبرداری پای برون ننهیم صاحب قران دریا دوال او را خلعت خسروانه پوشانید و بصنوف استمالت اِیْمَن و امیدوار گردانید قیصر چون آن مکارم اخلاق مشاهده کرد بعد از ادای دعا و ثنا عرضه داشت که فرزندانم موسی و مصطفی در جنگ همراه من بودند خاطر من متعلق ایشان است اگر فرمان عالی نفاذ یابد تا تفحص حال ایشان کرده اگر زنده باشند به بنده رسانند ضمیمه دیگر الطاف باشد حکم جهان مطاع صادر گشت و تواجیان (با هم روبه رو شدن) در زمان به جستجوی ایشان روانه شدند و بعد از چند روز موسی را یافته پیش صاحب قران آوردند مرحمت پادشاهانه او را به خلعت خاص اختصاص بخشیده پیش پدر فرستاد و از برای او خرگاهی خسروانی به نزدیک منزل همایون مرتب داشته بودند و حسن برلاس و بایزید چمپائی بر حسب فرمان به محافظت و مراقبت احوال او قیام می

موضوع قفص آهنی:

92-5-5. موضوع حبس بایزید الدرمد در قفص آهنین از جانب امیر تیمور

گورکان

محمد پسر سومی سلطان که از جنگ انکوریه [انقره] جانی به تک و پابدر آمد خواست تا پدر خود را که در حبس تیمور بود برهاند. باید گفت که قراولان و قشون تاتار در حراست بایزید سلطان عثمانی که نزد امیر تیمور اسیر بود اهتمام و اعتنایی نداشتند و با او مانند پادشاهان رفتار میکردند. بنا بر این چند نفر نقب زنهای ماهر نقب را در زیر خرگاه سلطان رساندند و صبح روز بعد که سلطان آماده فرار میشد قراولان اطراف سرپرده او را میخواستند تعویض نمایند که آثار نقب نمایان شد. امیر تیمور سرزنش بسیار به سلطان کرد و نوکر خاص سلطان خواجه فیروز را امر کرد تا گردن زدند و بعد از این واقعه محافظت سلطان را تنگ گرفت و روزها قراول بسیار باو گماشتند و شبها به زیر زنجیرش میکشیدند. این افسانه بی معنی قفس آهنی از اینجا بخاست. که کل مؤرخین از قول فرانژ (Pharynges) و شالگوندیلاس در آثارشان از زنجیر حرف نمیزنند (نگاه کنید به تاریخ امپراطوری عثمانی، تالیف جوزف فون هامر پور گشتال، ترجمه میرزا ذکی علی آبادی به اهتمام جمشید کیان فر، چاپ اول 1387، انتشارات اساطیر، جلد اول، ص 320 به بعد). باید گفت که شبها از حیث احتیاط او را در بند زنجیر نگاه میداشتند. ولی فرانژ بغلط و خطا رفته و در گفته اش که تصدیق قفس آهنی باشد راه خطا پیموده است و هیچیک از تاریخ نگاران نه شرقی و نه غربی با گفته او موافق نیستند. چنانچه مؤرخین ایرانی از قبیل شرف الدین یزدی

⁵⁰ مولانا شرف الدین یزدی، نظرنامه، تصحیح و تحشیه مولانا محمد الهدامدرس بزا غربی دانشگاه کلکته، نشر ایشانیک سوساییتی بنگال، چاپ کیشن پرس کلکته، صص 434 تا 440.

مصنف تیمور نامه و لطیف شاعر ، جز خوش برخورداری تیمور و مهربانی کردن تیمور نسبت به بایزید ، چیزی دیگری نوشته اند زیرا حکایت قفس آهنی جعلی است از طرف فراژ که نه در تالیفات لاری (Larry) و جنابی (Schnabel) ضبط است که قول آنها در تاریخ عامه متفق علیه کُل است . همچنان ابن هجر عسقلانی و ابن شحنه که با تیمور هم عصر و هم عهد بوده اند در مورد قفس هر شش آنها چیزی نگفته اند که شهادت ندادن این شش نفر شاهد معتبر برهان واضح در دروغگویی عربشاه شامی که در تالیف خود ابتدای هر فصل را شروع به بدگویی و هجو امیر تیمور کرده است و منظوری جز دروغ نویسی و ملاحظه قافیه بندی ظاهر الفاظ چیز دیگری نداشته است به این نتیجه میرسیم که موضوع به قفس آهنی انداختن بایزید الدرمد از سوی امیر تیمور کذب محض است .

ولی من بارها این موضوع را که در پژوهش های تاریخ شناسانه قابل ابرام است تأکید کرده ام که یک روی تاریخ در تاریکی و ابهام قرار دارد چنانچه در مورد سلوک امیر تیمور با سلطان بایزید اول نیز اقوال مؤرخین ضد و نقیض یکدیگر میباشند حالا صحنه ای از به اسارت در آمدن ایلدرم بایزید را از قول هرولد لمب نقل می کنیم:

«بایزید با خزر خان تاتار در یک پشته تا بعد از ظهر پایداری نمود. جان نثاران بایزید همه در پای سلطان بایزید هلاک شدند و تسلیم نگشتند .

بعد از ظهر بایزید با چند سوار عازم فرار شد . اما ترکان او را تعقیب کرده یارانش را کشتند و اسپش را تیرزده بر زمین انداختند. سپس بایزید را موقع غروب افتاب کت بسته بچادر تیمور بردند .

تیمور بایزید را با آن ریش بلند دید مشاهده کرد که اسیر وی هنوز هم مجلل میباشد لذا از جا برخاسته تا در چادر به استقبال او رفت . آنگاه تبسمی روی تیره تیمور را روشن ساخت .

بایزید که هنوز غرور و جرئت خود را از دست نداده بود پس از مشاهده آن تبسم گفت : «کسی را که خداناتوان ساخته نباید مسخره کرد.» تیمور پاسخ داد : «که تبسم من از آن

روست که خدا دنیا را به لنگی مثل من و کوری مثل تو داده است.»

سپس تیمور با خشونت گفت: «اگر تو غلبه کرده بودی سرنوشت من و کسانم معلوم بود.»
بایزید به این حرف جواب نداد. تیمور گفت بند های بایزید را بکشاید و او را کنار خودش در چادر بنشانند و تیمور خوشنود بود که اسیری مانند بایزید زیر دستش باشد و لذا با او با مهربانی رفتار کرد... تیمور موسی پسر بایزید را بنا بر خواهش او پیدا نمودند و نزد او آوردند او از دست تیمور خلعت گرفته کنار پدر نشست.

سپاهیان تیمور بتعقیب ترکان پرداختند و از هر طرف تا دریا به دنبال آنها رفتند. نور الدین پس از تسخیر بروسه پایتخت بایزید خزانة و زنان بایزید را که بسیار متعدد و زیبا بودند نزد تیمور فرستاد (موضوع زنان بایزید در تاریخ یزدی نیامده است (مؤلف))

مؤرخان میگویند آن زنهار قاصه ها و سازندگان ماهروی از آب در آمدند. سپاهیان تیمور با غنیمت های فراوان بر گشتند و تیمور حسب معمول جشن مفصلی برپا ساخت و بساط عیش را با شراب و زنان اروپائی آراست.

بایزید هم در این جشن دعوت شد و ناچار آمد. بایزید کنار تیمور نشست. تیمور فرمان داد محبوبه بایزید را که جزء غنیمت ها آورده بودند در مجلس حاضر سازند ترک بد بخت ناچار عمایه بر سر گذارد و عصای مرصعی که علامت فتح بود در دست گرفت.

بایزید را لباس پوشانیده در مجلس آوردند و از شرابها بنگ و وحشیش هایی که عادت داشت بوی تقدیم داشتند ولی او هیچ چیز لب نزد. زنان زیبای بایزید برهنه پیش چشم او به انتظار سرداران تاتار ایستاده بودند.

بایزید در میان آن ماهرویان چشمش به محبوبه اش دسپینا افتاد. این زن زیبای مسیحی خواهر پتر پادشاه صربستان بود و بقدری بایزید او را دوست داشت که او را مجبور به اسلام آوردن کرد.

بایزید بی صدا و حرکت نشسته با چشمان خود میدید زن زیبا اندام وی از میان دود عطر و بخور

به مجلس می آید و بایزید این زن زیبا را از میان چندین ملت اسیر بر گزیده بود و در آغوش وی جای داشت و اکنون برهنه در مجلس تیمور حضور یافته بود. زنان مشکین موی ارمنی، زنان موپلائی چرگس، زنان چاق و فربه روسی، زنان خوش چشم و ابروی یونانی از حریم مقدس بایزید کشیده شده و در آنجا می رقصیدند. فاتحان تاتار به بایزید طنز و مسخره و ریشخندی مینودند. بایزید از شدت خشم نمیتوانست چیزی بخورد و خشم و غضب وی بحال تب جانگداز تبدیل گشت.

آیا تیمور در آن حال خونسرد بود؟ آیا از تماشای بایزید در آن جامه سلطنتی لذت می برد؟ آیا او واقعاً اسیر بزرگوار خود را گرامی میداشت؟ آیا این جشن را برای تحقیر بایزید دایر کرده بود؟ جواب این پرسش ها در روی صفحه سیاه تاریخ در هاله از ابهام قرار دارد. ولی آنچه مسلم است بایزید بقدری متأثر بود که هیچ نوع احساسی برایش باقی نمانده بود. بایزید نتوانست تحمل شنیدن آهنگ پیروزی تاتار ها را از گلوی ماهرویان حرمسای خود بشنود که بدستور سرداران تاتار میخواندند لذا از در بیرون رفت و تیمور هم مانع او نشد. این لحظه ای بود که تمام قوای عاطفی بایزید به تحلیل رفته بود. تیمور دسپینا را نزد بایزید فرستاد ولی او هم نتوانست درد جانکاه بایزید را التیام بخشد. افتخارات او در هم ریخته بود و دوسه ماه بعد از آن شکست مرد.⁵¹

92-5-6. فتح انکارا (انقره)

امیر تیمور فرزندان و سرداران خود را برای فتح به اطراف و اکناف مملکت روم فرستاد. و خود تیمور در انکوره اقامت گزید و علی تواجی قلعه انکارا را از یعقوب کوتوال ستانید و بر حسب فرمان تیمور به توجیه و تحصیل اموال انکوره اقدام گردید و تمام آن بخزانه تیمور واریز شد و

---

⁵¹ هرولد لمب، تیمور لنگ، پیشین، صص 209 تا 212.

خاطر تیمور از جانب قیصر عثمانیه آسود و محمد سلطان را بجانب تختگاه روم روانه کرد و امیر زاده ابابکر و امیر زاده جهانشاه و امیر شیخ نور الدین و امیر سرنجک و دیگر امراء تومان را ملازم رکاب خود تعیین کرد امیر شیخ نور الدین در برسا ب ضبط اموال و خزاین آنجا مقرر شد و امرا را فرمود تا کنار آب اسریقه که بغار اسکندر معروف است تاخت کنند و امیر زاده سلطان حسین و امیر زاده اسکندر و امیر سلیمان شاه و رستم تغنی برغا و شیخ علی بهادر و پیر علی سلدروز و دیگر امراء را بطرف قونیه و آق شهر و قرا حصار و علانیه و عدالیه فرستاد و فتح نامه و خبر این پیروزی توسط دبیران دربار انشاء و به هر طرف ارسال شد امیر زاده خلیل سلطان را به سمرقند و امیر مضراب را با شهزاده در مرکز خراسان فرمود تا در هرات توقف نماید و امیر زاده شاهرخ را با ده تومان لشکر جونغار به استانرس و کتری روان کرد و تمام ممالک روم تا بساحل دریای مغرب جولانگاه امیر تیمور گردید.⁵²

92-5-7. تیمور در پشت دروازه های اروپا:

انکارا تسلیم شد شهر های بروسه و وینسیا مورد هجوم سپاهیان تیمور قرار گرفت. تمام شبه جزیره آسیای صغیر تسلیم گردیدند. کرجی ها و کشتی های ونیزیان، یونانیان و ماهیگیران و کشتی های مخصوص عیش و نوش همه مصروف انتقال ترکان فراری شدند که آنها را بطرف جزایر اطراف (در سواحل اروپا) حمل میکرد و این کشتی ها سپاه شکست خورده سلطان را به اروپا انتقال میداد.

در ظرف یکماه تمام ترکان به اروپا رفتند و بر عکس تمام تاتار ها از اروپا به آسیا آمدند. سواران سمرقند بکناره های باسفور رسیدند این منتهی قلمرو آسیا بحساب میروید و میان آسیا و اروپا تنگه یا آبراه باریکی قرار دارد. تاتار ها که قلعه از میر را به قوت تصاحب نمودند دو برج از

⁵² ظفر مامه یزدی، پیشین، صص 442 تا 450.

کله آدمها رادر شهر از میر باقی گزاردند .

هنگامیکه آسیای صغیر از ترکان خالی میشد دو امیر گریز پای یعنی قره یوسف ترکمان و سلطان احمد جلایر از بیراهه گریختند و فرمانروای بغداد بدربار قاهره پناه برد و قره یوسف به صحرای عربستان گریخت. قاهره که خود را در خطر دید فوراً تسلیم شد و هدایایی برای تیمور فرستاده اظهار اطاعت کرد و مقرر شد تا نام تیمور را در مساجد قاهره در خطبه نماز جمعه بدعای خیر یاد کنند.

پادشاهان اروپا دچار سرگیچه شده بودند. جریان هولناکی که در آستانه اروپا واقع شده بود آنها را دیوانه ساخته بود. جایی که ترکان در مدت یکصد سال حکومت میکردند اکنون در تصرف فاتح تاتاری در آمده بود که ناگهان از خاور دور پیدار گشته بود.

هانری چهاردهم پادشاه انگلیس مانند ورزشکاری که به رفیق خود تبریک بگوید به تیمور تبریک نوشت. شارل ششم پادشاه فرانسه ناگهان ب فکر پیامی افتاد که اسقف یوحنا از طرف تیمور برای وی آورده بود. لذا او را احضار کرد و با نامه و هدیه بنزد تیمور فرستاد.

مانوئل امپراتور آواره روم با خوشحالی بشهر قسطنطنیه باز گردید و از آنجا هدایا و پیام اطاعت آمیز به تیمور فرستاد. نواده قیصر روم پشت و پناهی بهتر از پادشاهان مسیحی بدست آورد. مردم جنوا در اطراف باسفور پرچم های تیمور را برافراشتند. فقط اسپانیا باقی مانده بود که بخداوند تاتار روابط برقرار سازد. دو تا از افسر های هسپانوی در دربار تیمور که در هجومهای او ناظر بودند و در جنگ آنکارا نیز حضور و اشتراک داشتند. تیمور دوزن زیبا را از حرمسرای بایزید برگزید و به آن دو نفر هدیه داد. که یکی از آن زنها آنژلینا دختر کنت جان مجارستانی بود و دومی ماریای یونانی بود و نام دو افسر نظامی هسپانوی گلايودوس و سوتوماپور و فرناندو پالازدولوس بود که تیمور برای پاسبانی این افسران نظامی محافظین شخصی خود را موظف ساخته بود.

هنری بمنظور تجلیل از تیمور سه نفر از سرداران خود را همراه ناپنده تیمور بسمرقند فرستاد.

سر دستۀ این هیت گلاوجو گونزالس کلاویجو (که ما از یاداشتهای او در این مختصر نیز استفاده کرده ایم (مولف)) که از آجودان هنری بود. زمانی که کلاوجو به قسطنطنیه رسید تیمور بصبوب سمرقند حرکت کرده بود و او بدنبال تیمور خود را به سمرقند رسانید.⁵³

92-5-8. مصیبت عظیم تیمور و بازگشت به سمرقند:

در مدتی که تیمور به سیاست مصروف بود و برای شهر های متصرفی جدید حاکم تعیین میکرد، حقوق میپرداخت و باجها را جمع آوری میکرد دچار مصیبت غیر پیش بینی ای شد که وی را درناک ساخت. سرداران بوی خبر دادند که امیر محمد در اثر جراحات وارده در میدان انقره بحال مردن است.

تیمور فوراً با پزشکان عرب بر بالین نواده خود شتافت ولی او را در حال مرگ یافت. تیمور دستور داد طبل عزابنوازند و سپاهیان بطرف سمرقند عزیمت کنند.

پسر نخستین تیمور جهانگیر و پسر دومش عمر شیخ چندی پیش مرده بودند. میرانشاه نالایق از آب در آمد و شاهرخ جوان خونسرد بود و تمایلات جنگی نداشت. تیمور تمام علاقه خود را به این نوه جنگجو یعنی امیر محمد اختصاص میداد و او را گل لشکر خود میخواند.

جسد سلحشور جوان را که در بحبوحه پیروزی مرده بود مومیائی کردند و با هنگی که تحت فرمان وی بود بسمرقند آوردند و همه سپاهیان جامه سیاه بتن کردند. تیمور با بخت و امانده، حیرت زده بناله های خان زاده مادر امیر محمد و خانم جهانگیر، گوش میداد. او با دیدن پسران امیر محمد وضعش دگرگون شد و چندین روز از سراپرده بیرون نیامد. او دریافته بود که قوایی ماورای قوای بشری عزیزترین اشخاص را از این فاتح پیر گرفته بود. او میدید که همه سروران و سرداران ای که بوجود آنها نازش میکرد و برایش فتح و ظفر می آوردند همه نابود شده اند و مرده اند. دو نفر از سرداران نورالدین و شاه ملک سرداران دلیری بودند اما لیاقت جهانداری را

⁵³ هرولد لمب، پیشین، ص 216

نداشتند .

او حتی موقع ایکه بغداد را میخواست دوباره با سایر شهر های خراب شده از نو تعمیر کند در فکرش این کمبودها را احساس میکرد و میدانست که با هیئت موجوده در قلمرو وسیع امپراطوری او با فقدان او مشکل ایجاد میشود . تیمور حکومت خراسان را به شاهرخ و حکومت هند را به برادر شاهرخ ، محمدسپرد . او همان اوقات از صحرای گوبی وشکار آهو در اطراف شهر سبز و ایام جوانی و افسانه های که در آن هنگام شنیده بود یاد میکرد .

تیمور در خیالات جوانی و یادبود افسانه های کهن نقشه نوی راطرح کرد و آن اینکه بدشت گوبی لشکر بکشد . پشت دروازه های بزرگ که حصار بزرگ ختا میباشد پای گذارد و با آخرین قدرتش که ممکن است با او مخالف شود از پا در آورد . او با این افکار سپاهیان خود را در تبریز نگاه داشت و سامان میداد تا با روئیدن اولین علف ها بسوی سمرقند حرکت نماید و سپاهیان را بدربار بزرگ خویش برساند .

تیمور در ماه اوت به سمرقند رسید و در باغ دلکشا منزل کرد . سپس به قلعه جدید رفت چون ایوان قلعه را بقدر کافی وسیع ندید معمار قلعه را سرزنش کرد . آنگاه بمحاکمه وزیران پرداخت و به عملیات آنان در ایام غیبت خویش رسیدگی نمود . بعضی از آنها را به دار آویخت و بعضی ها را پاداش داد . ولی در عین حال یک نیروی تازه ای تن پیر او را گرم و سر حال نگاه میداشت .⁵⁴

92-5-9 .کشودن ختا (چین) :

بعد از اتمام جشن که نمایندگان همه پادشاهان جهان در آن اشتراک داشتند همه آنها مرخص شدند .

---

⁵⁴ هرولد لمپ ، پیشین ،ص216

تیمور شورای امیران و شهزادگان (قوریالتای) را تشکیل داده به آنها گفت: «ما همه آسیا را بجز ختا کشوده ایم ما پادشاهانی را بر انداختیم که همیشه عملیات ما را جاویدان ساخته است. شما در بسیاری جنگها همکار من بوده اید و هرگز شکست نخورده اید. برای شکست دادن بت پرستان ختا آنقدر نیرو و قدرت لازم نیست. شما باید با من باشید.» تیمور با روحیه عالی و صدای رسا و با اراده آنان را تشویق نمود. این آخرین اردو کشی وی بود که از سرزمین نیاکان بطرف دیوار های بلند ختا (چین) میرفت. و کسانی که بیش از سه ماه استراحت نکرده بودند حاضر شدند پرچم ها را برافرازند.

اقدامات دیگری نیز ضرورت داشت. جمعیت عظیمی از سلحشوران در سمرقند گرد آمده بودند. دوصد هزار نفر برای اردو زدن در سر جاده حرکت کردند. آن موقع اول زمستان بود. آنها باید روی پشت بام دنیا منتظر برف باشند ولی تیمور نمیخواست به انتظار بهار بماند.

تیمور امیر خلیل را به جناح راست سپاه فرستاد و فرماندهی قلب را به محمد سپرده خودش با او حرکت کرد. این لشکر کشی مانند یک شهر چوبی بنظر میرسید زیرا تیمور انواع و اقسام آذوقه با خود آورده بود. او که از گردنه تیمور لنگ گذشت برف شروع به باریدن گرفت. هوا آنقدر سرد شده بود و باد های صحرائی شمال سپاهیان را متوقف و به خیمه ها کشاند. جویها یخبسته و جاده ها از برف و بهن پر بود. پاره از مردان و اسپان مردند. فاتح پیر (امیر تیمور) اظهار داشت که به قلعه اوتار واقع در مرز شمالی خواهد رفت و به نوه خود فرمان داد که به محض باز شدن جاده فوری سپاهیان را به قلعه اورتار بیاورد. سپاهیان مجبور بودند روی برف نمد بیندازند تا کاروان شتر و ارابه ها از روی برف بگذرند سیحون تا سه قدم به شدت یخ بسته بود و لشکریان از روی یخ گذشتند. چندین سال پیش نیز سپاهیان تیمور از همین مسیر بصوب قزل اردو میرفتند ولی لشکر کشی اینسال تا انسال بسیار تفاوت داشت حرکت سپاهیان از اثر ریزش برف و سرما و کولاک بیش از یک میل فاصله طی نمیشد آرام آرام پرچم سپاه تیمور به زحمت زیاد از صحرا ها وارد دره های پر برف میشد و بعد از راه پیمایی چند، قلعه اورتار یعنی پناگاه زمستانی را

مشاهده کردند .

تیمور در آنجا اقامت کرد تا در آغاز بهار از آنجا عزیمت کند .

در ماه مارچ 1405 با مر تیمور لشکر حرکت کرد . پرچم ها را بر افراشتند و طبل ها و دهل ها را نواختند و سپاهیان را برای رژه بدشت آوردند . فرماندهان جنگ موزیک نظامی را برای سلام شبانه به تیمور آماده ساختند ولی این سلام نظامی سلام به مرده بود . تیمور بقصد فتح چین در اترار بیمار شد و در رمضان سال 807 / فوریه 1405 میلادی ، در 71 سالگی درگذشت .

55 .

92-5-10. مروری به رویداد های امیر تیمور در خراسان و فارس:

در یورش هفت ساله مناطق گرجستان ، دیار بکر ، عراق عجم ، گیلان ، اران و توابع آن و تمام خراسان بزرگ را فتح نمود

حمله تیمور به ایران:

میتوان این حمله را از مهم ترین حملات تیمور دانست ، قسمیکه در بالا گفتیم گرچند ایران شکوه و عظمت گذشته خود را با جدا شدن «خراسان بزرگ» بعد از تشکیل دولت صفاریان ، و سامانیان از دست داده بود و این در حالی بود که ایران همواره توسط ترکان بویه و دیلمی هدایت ورهبری میشد و بر ضد دولت نوپای سامانی مشکلات ایجاد میکرد . بعدش که سلطنت های خراسانی غزنوی و غوری در حدود جغرافیای فعلی افغانستان ایجاد شد و تا سند و پنجاب و دهلی و بنگال در هندوستان ادامه داشت ایران (عراق عجم) کشور منزوی ای بدست ترکان آل بویه بود که نقطه عطف و قابل تأمل در تاریخ انزوای این سرزمین میباشد . گر چند تاریخ نویسان نسل جدید ایرانی حتی دوره غوریان و غزنویان را نیز منسوب به حکومت های ایرانی میدانند از رهگذر تاریخ مشترک در گذشته که نام ایران به سرزمین های ماورای آمو اطلاق میشد و تا

---

⁵⁵ هرولد لمب ، همان اثر ، صص 223؛ ظفر نامه یزدی ، پیشین صص 649 تا 700 .

عراق عجم ادامه داشت (که از بحث فعلی ما خارج می باشد) ولی با حملات پی هم و مکرر اعراب خراسان در فعل و انفعالات خود سوا از ولایات فارس بوده و در تاریخ بعد از اسلام شهر های خراسان، بشمول طوس و نیشابور که از شهر های عمده خراسان در آن دوره بحساب می آمد، شکوه و برازندگی خاصی داشت که این موضوع در یک بحث مستقل عنوان خواهد شد و تیمور با حملات خود به ایران یا عراق عجم، علی رعم اینکه ایران هویت گذشته خود را نداشت مهمترین حمله او محسوب میشود .

تیمور بعد از غلبه به رقبای خود در ماوراءالنهر و خوارزم، حمله بزرگ خود را در سال 1380 م / 758 هـ علیه «خراسان بزرگ» صورت داد. او شهر هرات را کاملاً ویران و ناگهانی تسخیر کرد (که در بالا گفته آمدیم) و قندهار و کابل پس از آن مجبور به طاعت شدند. اما قسمیکه قبلاً نیز توضیح گردید در فتح قلات نادری یا (زابل آنهم پس از چهارده بار) ناموفق ماند و تیمور در سال 1314 م / 762 هـ پس از فتح مازندران بطرف ری و سلطانیه جلورفت و در 1386 م / 764 هـ آذربایجان را اشغال کرده و در 1387 م / 765 هـ خورشیدی از ارس گذشت.

اصفهان :

حملات اصلی خود را به اصفهان و سایر شهر های فارس معطوف کرد. اصفهان بدلیل مقاومت شدید با فرمان قتل عام تیمور رو برو شد و گفته میشود هفتاد هزار کس از دم تیغ گذشتند و تیمور سپس غرب ایران را نیز تسخیر و به تکریت لشکر کشید.

92-5-11. یادواره تهاجمات بیست و نه ساله تیمور

تیمور از 778 ق / 1377 م تا هنگام مرگش در 807 ق / 1405 م، به مدت 29 سال، جهانی را با تهاجمات و یورشهای مکرر خود و با خشونت و وصف ناپذیر، در هم کوبید و بنیان امپراتوری را گذاشت که بالا فاصله پس از مرگش، انحطاط و زوال و تجزیه آن آغاز شد. بدین ترتیب فتوحات

تیمور که به قیمت خونریزیهای دهشتبار و ویرانیهای بسیار به دست آمد، دیری نپایید. قلمرو تیمور با ظهور دو طایفه ترکمان - قرا قویونلو و آق قویونلو - تجزیه و بعدها این قلمرو ها بدست دولت صفوی افتاد که شاه اسماعیل صفوی اولاده تیمور را از اکثر متصرفاتش راند. (نگاه کنید به حبیب السیر تالف غیاث الدین پسر هماد الدین معروف به خواند میر که به اهتمام داکتر عبدالحسین نوایی و مقدمه ای از استاد جلال الدین همایی سال 1349 توسط بنگاه ترجمه و نشر کتب.)

نگاهی دیگر به تیمور :

یکی از شگفت انگیز ترین ویژگی های تیمور ، فتوحات او در سنین بالای اوست . تیمور از ابتدای جوانی ، هیچ نقش جدی و مهمی در تاریخ تحولات منطقه خودش ندارد . گویی تنها نظاره گر حوادث است و منتظر . بسیاری رخدادها در منطقه او بوجود آمد اما او هیچ واکنشی نشان نداد . خصوصا شواهد بسیار فراوانی وجود دارد که به دقت به تحولات داخلی ایران می نگریست و مواظب اختلافات موجود میان شاهان و سردستگان ایرانی و مغول بود . او منتظر فرصت مناسب بود و به دقت برنامه هایش را تنظیم نموده بود .

تنها در سنین حدود پنجاه سالگی است که ناگاه این چشمه خروشان به جوشش در می آید و بخش بزرگی از دنیای آن زمان را فتح می کند و به خاک و خون می کشد .

تیمور جهان گیر است و نه جهان دار !

تیمور فاتح خیلی خوبی است . یعنی تقریبا هیچ گاه در دوره فتوحاتش شکست نمی خورد . همه جهان پیرامونش را فتح می کند .

هند و بخش هایی از سوریه و مناطق شرقی ترکیه فعلی ، فاصله هایی بسیار طولانی هستند . و همه می دانیم که تدارکات برای یک لشکر کشی اهمیتی بسیار زیاد دارد و حتی چنانچه بدرستی برنامه ریزی نشود ، بعد از هجوم اولیه ، در اثر محاصره شدن ، لشکر حمله کننده نابود خواهد شد . اما هیچ یک از

این موارد از حمله ها و تصرفات تیمور گزارش نشده است و این قدرت برنامه ریزی نظامی بسیار زیاد و درخشانی را می طلبد .

اما تقریباً هیچ یک از مناطق فتح شده، بعد از مرگش، در اختیار و تصرف جانشینانش باقی نمی ماند . امپراطوری او ، پس از مرگش رو به زوال می رود به سرعت فرو می پاشد و تنها به منطقه خراسان محدود می گردد . البته خراسان بزرگ یعنی تمامی ماوراء النهر و حتی بخش بزرگی از جغرافیای فعلی افغانستان و سیستان .

رفتار تیمور با شکست خوردگان :

تیمور بسیار خشن بود و موارد بسیاری از قتل عام و خشونت هایش آورده شده است . اما تیمور علاوه بر آن ، بسیاری از هنرمندان و دانشمندان شهرهای فتح شده را به پایتخت خود یعنی سمرقند می آورد . مواردی زیادی از نقاشان برجسته و استادان معماری ، فقها و نظائر آن وجود داشته است که توسط تیمور به سمرقند آورده شده است . این موارد نقش فراوانی در تحولات بزرگ هنری و فرهنگی در عصر پس از تیمور داشته است .

بخش نود دوم

بجث ششم

وضع خراسان و ایران (عراق عجم) در حین فتوحات امیر تیمور گورکان

1-6-92. وضع مناطق مفتوحه بعد از سلطه تیمور:

1. فجایع اعمال تیمور:

تیمور خود مردی بود از عجایب عالم، هم قتل سخت کش و بی رحم و هم مدعی

مرحمت و عطوفت! در لشکر کشی بجز به آداب جنگ بچیزی کار نداشت ، جنگ برای او بمنزله تفریح خاطر بود و فتح هدف غایی در هر اقدام نظامی ایکه می کرد .خشونت در ذات او نشسته بود و جزء از فطرت او گردیده بود ، و در همان حال هنر دوستی و دانش پروری بر خوی سرکش او پرتوی از لطافت می افگند .سفاکی بی باک بود ولی رعایت حال دلشکستگان را نیز از یاد نمی برد مانند عملی که در فتح قلعه سفید فارس در رعایت حال سلطان زین العابدین مظفری و خانواده او که در حبس بودند ، از او سر زد .⁵⁶ ، «و پیش مشایخ و عباد وزهاد قد با احترام خم میکرد . حقوق فقرا و طلبه علوم از اوقاف و مدارس بقدر استحقاق بر طبق شرط واقف مقرر داشتی و قطعاً و اصلاً متعرض مال اوقاف نشدی و وزرا را فرمودی که مال اوقاف را در خزانه او راه ندهد ؛ و با اهل علم و حکمت و ارباب دانش بغایت مستأنس بودی و در اعزاز و اکرام ایشان مبالغه نمودی ، به استماع کُتب تواریخ و انساب و احوال امم و مواقف و مجاری ملوک ترک و عرب و عجم و شعب آن خوضی تمام فرموده ... دیگر در مجلس او بحث مسائل علمی بسیار واقع شدی و در مسائل دقیق تصرف کردی و از مسائل مشهور تب و نجوم اکثراً مستحضر بودی»⁵⁷ . با اینهمه در تخریب بلاد و نهب و غارت دست درازی داشت مانند کشتار های بیدریغ و زیر و رو کردن قلعه ها و برجها برای او در زمره ساده ترین اعمال و شاید هم از جمله تفریحات خاطر بود . در فتح خوارزم آنقدر از خوارزمیان بیچاره را اسیر گرفت که برای آنها در شهر کش (سبز، زادگاه تیمور) محلی ترتیب داد «و خانه کوچان خوارزم را در آنجا بنشانند . در یورشهایی که به ایران میکرد نهب و تاراج ولایات را از جمله واجبات جنگ می شمرد .»⁵⁸ و «از فرط غضب و سخط بقتل واسر

⁵⁶ ظفرنامه شرف الدین علی یزدی ، چاپ تهران ، جلد اول ، صص 442-443.

⁵⁷ منتخب التواریخ معینی ، معینی ننتزی ، چاپ تهران 1336 ، صص 279-280.

⁵⁸ منتخب التواریخ ، پیشین ، صص 300-306.

خواص و عوام فرمان میداد»⁵⁹ و گاه چنانکه در هرات و اسفزار «آنچه از قتل و غارت و تعدیب و تعریک و اسرت و ویرانی مواضع و پریشانی خلایق»⁶⁰ بفرمان او رخ داد چنان شدید بود که مؤرخان زمان تخمین میزدند که «در هیچ زمان و مکان، الا ماشاءالله، وقوع نیافته باشد!»⁶¹ و پس از قتل عام وحشیانه‌ی که این امیر صاحب قران! در هرات و اسفزار و بعضی دیگر از شهرهای خراسان کرده بود «تا مدتی در کویها و بازارها مرده و کشته بر یکدیگر افتاده منتن گشته بود، که هیچ کس را یاری آن نبود که تجهیز و تکفین ایشان کند، و مسلمانان آنچه زنده مانده بودند با اهل و عیال و اوطان شان جدا شده پایمال محنت واذلال و دستخوش جهال و ارزال گشتند».⁶²

اگر این اوراق را از ذکر اینگونه اخبار ملال انگیز پرکنیم جز آزار خواننده خدمتی ننموده ام، زیرا شیوه تیمور، همه جا از ماوراءالنهر گرفته تا بلاد روم و شام، تقریباً همین بود و او مخصوصاً در بلاد و قلاعی که با مقاومت مردم روبرو میشد قتل و غارت را به آخرین حد میرسانید و شواهدی که در تاریخ احوال او می بینیم، خواه دوستان نوشته باشند و خواه دشمنان، در امثال این موارد بحدیست که دادن مأخذ و آوردن نمونه بمنزله بردن زیره به کرمانست، قابل تعجب است که چگونه چنین خون آشام بد کرداری، دم از مجالست با علما و زهاد می زند و مسلماً اینهم که غالب تواریخ به آن اذعان دارند از جمله تزویرهایی بود که او بکار می برد، وگر نه آنهمه علما و هنرمندان و اهل حرفه را به جلاوطن یا اجتماع اجباری در سمرقند مجبور نمی ساخت تا پایتخت او بقیمت ویرانی شهرها و قلاع بیشهاری بمنزله اشرف و اعظم بلاد گردد. تاریخ نویسان از جمله کلاوجو

⁵⁹ روضات الجنات فی احوال مدینه هرات، چاپ دانشگاه تهران، ج، دوم، ص 44.

⁶⁰ همان، صص 44-45.

⁶¹ همان، ص 45.

⁶² همان به ادامه صفحه 45.

فرستاده و نیز، و ابن عربشاه که اولی در رکاب وی و دومی در زمره اسیرها بود و دها نشانی دیگر که در ورای مباحث بالا از آن ذکر نموده ایم نشان می‌دهد گاه تخریب قلعه ای و بی پرده ساختن پردگیان آنجا بمنظور بدست آوردن نفایس گاه میشد که یک شهر را ویران میکرد تا به آن گوهرهای ذقیمت دست یابد و آن را بسمرقند جهت تزئین و آبادانی آن شهر بفرستد از جمله در گرجستان بخاطر تصاحب یک اسپ کرد که در تصرف آق بوقا بود، و بعد از آنکه عده ای از بلاد و قلاع را بهمین سبب «قاعاً صفصفاً» گردانید عاقبت آق بوقا عاجز شد و آن مرکب دیو نهاد پریزاد صرصر بنیاد را بحضرت فرستاده به تضرع و زاری پیش استاد. چون غرض سلطان صاحب قران از محاصره آن قلاع این اسپ بود بیش از پیش متعرض نگشت.⁶³

92-6-2. مصائب و مفاسد عهد تیمور:

این قتلها و غارتها برای مسببین آنها ثروت و برای خلق بیچاره فقر و تنگدستی بر می‌انگیخت، تا تیمور زنده بود، در سایه قدرت کم نظیر او و به امر او انجام میگرفت و بعد از او هم، جز در دوره های کوتاهی از امن و آسایش، به اثر اختلاف و کشمکش‌ها بین شاهزادگان و امراو دست بدست گشتن بلاد در میان آنها، رخ میداد و خرابیها، قحط و نداشتی را بدنبال می‌آورد. فشار بر مردم و اخاذی هم در چنین مواقع ای که هرج و مرج و کشاکش و جدال بر دوام باشد، امری عادی است. معین اسفزاری در وقایع سال 861 و ضمن بیان حوادثی که بعد از وفات ابوالقاسم بابر میرزا رخ داده بود، شرحی در باره اوضاع خراسان دارد که میتواند نمونه‌یی روشنی از اینگونه نابسامانیهای عهد مورد مطالعه ما باشد، نا بسامانیهایی که بتکرار رخ میداد، و فقط منحصر بخراسان هم نبود

⁶³ منتخب التواریخ، ص، 385-386.

وی در تاریخ خود می آورد: «در این سال اختلال تمام به احوال خراسان راه یافت و در هر گوشه مفسدی و متغلبی سر بر آورده خیال استقلال در سر انداخت، و در هر ناحیتی شریری و مفتنی خروج کرده سودای استقلال در دماغ آورد، و به سبب عدم پادشاهی ذی شوکت که بدفع مضار اختار و انزجار فجار و اشرار اقدام نماید، در اطراف مملکت سلب و نهب هرج و مرج ظاهر شد، هر خود بینی از خود نوبتی بر ساخت، و هر خسیسی خود را رئیسی تصور کرد و فحوای تغییر الزمان والاخوان بظهور پیوست، و آن خلل و آفات و فتنه و فترات که مردم از واقعه شاهرخ میرزا گمان میبردند باضعاف آن از فوت بابر میرزا حادث گشت» و پیداست که در چنین احوالی دست ظلمه و فسده بجان و مال و اعراض و نوامیس مردم گشوده میشود و اجحافات گوناگون از قوه به فعل در می آید. مثلاً در هممین اوان که سرزمینهای خراسان دچار مصائب گوناگون بود، برای کسب عواید بیشتر دولتی طرح نوی انداختند و آن کسب عوائد از وجه «سرشمار» بود که بر سر هر سرا مبلغی رقم کرده حواله نمودند. و بعد به این مبلغ هم اکتفا نشد و بر «وجوهی که از سرشماری گرفته بودند بر هر دینار نه دینار دیگر افزوده و تحصیلات نوشتند و محصلان غلاظ و شداد در کار شدند و چون مبلغی که مدعای ایشان بود تدارک آن از حیز قدرت مردم متجاوز بود آتش ظلم و بیداد بالا گرفت و دو دستم از سراها و خانه ها بر آمد و مردم از عقوبت و شکنجه بسیار اهل و عیال گذاشته فرار نمودند». ⁶⁴ این اوضاع را مؤرخان محصول انقلابی دانستند که بعد از بابر میرزا رخ داد و نوشته اند بجای آنکه بعد از عهد شاهرخ انتظار آن رود، پس از بابر میرزا وقوع آنرا معاینه دیدند غافل از آنکه حتی در بحبوحه عدل شاهرخ هم نظایر این ظلم و عدوان در ممالک جاری بود و ظلمه قوم با دادن رشوه شغل دوزخی خود را باز خرید مینمودند و

---

⁶⁴ روضات الجنات، ج دوم، صص 191-198؛ مطلع السعدین کمال الدین عبدالرزاق، ج دوم، 1124-1127 (وضع را بصورت دلخراشتر و مشروحتری توصیف میکند).

کار های دیرین را ادامه میدادند. فی المثل در عهد شاهرخ عاملی ظالم در فارس بود بنام شیخ ابوالخیر که مجموع رعایای فارس از ستم او بجان آمده نفیرو فغان به آسمان رسانیده بودند، «حضرت خاقان سعید» بر اثر دادخواهی مردم آن عامل را معزول نموده و دیگری را بنام امیر صیدی بجای او گماشت و او چنان آتشی روشن کرد که «مردم بجان و دل طالب شیخ ابوالخیر شدند»... شیخ ابوالخیر با تطمیع امرای شاهرخ ترتیبی داد که با هدایه و تحف بسیار بهرات احضار شد. «چون ایلچی شیراز رفت و نشان همایون رسانید شیخ ابوالخیر در پرواز آمد و چون بمقصد رسید به شهزادگان و امرای پیشکشها داده بوسیله آن جماعت شرف دست بوس حاصل نمود و چندان تحف و هدایا گذرانید که همگنان آنرا عظیم شمردند و از کثرت خدمات شایسته چنان ساخت که امرای و ارکان دولت متفق الکلمه بعرض رسانیدند که وجود شیخ در مملکت فارس چون نمک در طعام می باید و مهات جزیره و شوشتر و ولایت خوزستان تا بغداد بحسن تدبیر او تمشیت پذیرد، و سخنان امرای موافق مزاج اعلی آمده شیخ ابوالخیر را با تشریفات فاخر بناوخت و زمام اختیار آن مملکت در قبضه کفایت او نهاد و خدمتش رخصت مراجعت یافته مقرون باحترام و اعزاز متوجه دارالملک شیراز شد و بنوبت دیگر طرح اساس حکومتی انداخت که قلم و زبان از تحریر و بیان آن عاجز و قاصر است و»⁶⁵

اینهایی که نقل کردیم نمونه هایی است که فقط برای باز گفت احوال برگزیده شد، سایر کتابهایی که در زمینه موجود است ما از مأخذ آن کتابهای معتبر در مورد قضاوت تیمور و اینکه در خراسان و فارس و آذربایجان چه اقدامات نظامی برای تسخیر این منطقه وسیع که قلمرو او از هند تا مدیترانه و از شمال بجنوب از استیپ های شمال تا خلیج فارس را و عراق را در بر میگیرد همه با عنف و جبر و برهم ریزی شهرها گشوده شد.

---

⁶⁵ روضة الصفا چاپ لکنهو، ج 6، صص 247-248.

نیرگان تیمور گورکان

(تیموریان)

بخش نود و سه

این دوره از تاریخ به جهاتراگر از مهمترین دورانهای تاریخ پر نشیب و فراز خراسان بزرگ و فارس نباشد، بی گمان از مهم ترین دورانهای سرزمین کهنسال خراسان بزرگ و دیر پای میباشد که اکنون ما در يك دایره کوچکی از این تاریخ پهناور از دوسده به اینطرف در کشوری بنام افغانستان زندگی میکنیم که فهمیدن وقایع ایکه در ظرف سالهای 911هـ/ 1494م تا 985هـ/ 1577م در این خطه وسیع رخ داده است، شاهد وقایعی میباشیم که در تاریخ تمدنیك قسمت بزرگی از آسیا (خراسان بزرگ که مشتمل بر ایالت های

خراسان (بلخ - بدخشان - کابل - سیستان - قندهار - هرات - نیشابور - طوس ماواءالنهر)

هند (سند - لاهور - دهلی - بنگال)؛ فارس (ری - تبریز - شیراز - سروان - گیلان - آذربایجان تا کناره

های خزر - عراق عجم) ، امپراطوری عثمانی تا شرق اروپا رخ داده است .

93-1. سلسله گورکانیان:

این دوره از تاریخ مشرق زمین (از هند تا عثمانی) مصادف است با سقوط امپراتوری امیر تیمور گورکان و سالهای آخر تیموریان (گورکانیان)، اق قوینلو ها (شاهان بایندری)، و رویکار آمدن دولت صفوی با موج تازه ای از آتش و خون توسط شاه اسماعیل اول خراسان و ایران تا هند با موج هجوم های تازه و فتوحات رو برو گردید.⁶⁶

سلسله گورکانیان در بین (900 هـ / 1494 م تا 911 هـ / 1505 م) آخرین سالهای حیات خود را میگذرانید . دولت گورکانی که به نیروی شمشیر و تدبیر و تزویر تیمور از کنار دریای مدیترانه

⁶⁶ حسن بیگ روملو ، احسن التواریخ ، به اهتمام داکتر عبدالحسین نوائی ، بنگاه نشر کتاب ، 1349 ، ص 17.

تا مرز های چین و از مسکو تا دهلی کشیده شده بود، پس از فوت وی در هفدهم شعبان (807هـ) اندک اندک روی بکاهش نهاد. با این حال تا شاهرخ پسرش زنده بود از آسیای صغیر تا ناحیهٔ سند و از خوارزم تا دریای عمان همه جا سکه و خطبه بنام سلطان تیموری بود. اما پس از مرگ شاهرخ (950هـ / 1236م) بازماندگان بی کفایت وی بجان یکدیگر افتادند و چندین نفر از بازماندگان وی مانند الغ بیک و پسرش رکن الدین علاءالدوله و معز الدین میرزا ابوالقاسم بابر و غیاث الدین میرزا سلطان محمد (پسران بایسنقر پسر شاهرخ) و شاه محمود (پسر بابر) و میرزا ابراهیم (پسر علاءالدوله) و عبدالطیف (پسر الغ بیک) و میرزا عبدالله شیرازی (پسر سلطان ابراهیم پسر شاهرخ) هر یک چون میر نوروزی روزکی چند سلطنت کردند و کار بجایی رسید که جهانشاه قراقوینلو دست نشاندۀ شاهرخ یک سال در هرات که تختگاه شاهرخی بود بر مسند سلطنت تکیه زد. تا اینکه در سال (863هـ.ق.) سلطان ابوسعید میرزا از نبرگان میرانشاه پسر دیگر تیمور بساط اولاد و احفاد شاهرخ را بر چید و جهانشاه را از هرات بیرون راند و نزدیک به ده سال حکومتی بالنسبه نیرومند یافت. هر چند که سرزمین وی نسبتاً کوچکتر از روزگار شاهرخی بود زیرا کرمان و یزد و ری را قراقوینلوها از ست تیموریان بیرون آورده بودند و سرزمین ابوسعیدی از خراسان و ماواءالنهر و خوارزم تا جغرافیای کنونی افغانستان تجاوز نمیکرد.⁶⁷

«اوزون حسن آق قوینلو در سال (872هـ) بر جهانشاه قراقوینلو و بر چیده شدن بساط دولت ترکمانان قراقوینلو (بارانی) سلطان ابوسعید، در سلب سرزمین های غربی و شهر های آباد و پر برکت ری و اصفهان و سلطانیه و تبریز به آذربایجان لشکر کشید. ولی سر در طلب ملک موروثی نهاد و دستگیر شد و در (783هـ.ق. / 1468م) به قتل رسید. (اوزون حسن، نوۀ قراسولوگ، بود که سومین جانشین او میباشد.

او که از طرف برادرش جهانگیر حکمران طایفهٔ آق قوینلو، حمایت میشد با حسن، پسر قره

⁶⁷ حسن بیک روملو، پیشین، صص 3 تا 4.

سولوک، که عموی خودش بود جنگ کرده او را شکست داده و او را با پسران و امیرانش بقتل رسانید. با لشکر خود به قلعه دیار بکر بنام حامد آمد (آباد) که دارالحکومه برادرش بود داخل و قلعه را متصرف شد و جهانگیر، برادرش را که زمانی او را در حمایت خود داشت متواری ساخت. بعداً دست اندازی خود را به ولایات متعلقه عثمانی ها شروع نمود. ولی زمانیکه سلطان محمد، در صدد مواخذه او بر آمد سارا که مادرش بود (به روایت مؤرخین عثمانی) به رسالت رفته سلطان، را از آن عزم باز داشت. مادر اوزون حسن، دختر الکسیس کومنین، (Alexis Comnene) امپراطور طرابوزان، بود و خود اوزون حسن، پرنس کاترین، دختر ژان کومنین، را بحباله نکاح در آورد. از این رو او از دست اندازیهای سلطانهای عثمانی محفوظ بماند. سلطان محمد بعد از منقرض کردن سلسله طرابوزان یک دختر دیگر از خانواده کومنین را به رسم هدیه از برای حرم خانه اوزون حسن، ارسال داشت.

او بعد از فوت برادرش حکمران خانواده آق قویونلو گردید و با جهانشاه، حکمران خانواده رقیب قراقویونلو مستعد قتال گردید. پادشاه مذکور از سلطان محمد، طالب کمک شد که سلطان که خود مشغول جنگ با اسکندر بیک بود نتوانست جهانشاه، را امداد نماید. او در نتیجه یک جنگ جهانشاه، را مغلوب و بقتل رسانید. او سه تا از سرهای بزرگان جهانشاه را که از آن جمله سر وزیر جهانشاه، بود به نیزه کشیده با کاغذ فتح نامه به سلطان محمد، فرستاد و از او در اخیر این نامه خواهان روابط دوستانه شد و سر خود جهانشاه، را به فتح نامه دیگر از برای سلطان ابو سعید، نیرة تیمور و پادشاه ماوئالنهر فرستاد که حساب کار خود را از سر بریده جهانشاه، قیاس نماید. ابو سعید، به آن نامه اعتنا نکرده مصمم یورش به آذربایجان شد که امیر تیمور، آنرا به جهانشاه، بخشیده بود. اوزون حسن، در تنگه ای کمین کرده تقریباً همه سپاه ابو سعید، را معدوم نمود و خودش را نیز دستگیر و بقتلش رسانید. و سر ابو سعید، را با فتح نامه از برای سلطان، مصر فرستاد. اما سلطان مصر، سر ابو سعید، را به احترام غسل داده دفن نمود.

اوزون حسن، بعد از کشتن پادشاه ماوئالنهر جسارتش افزوده گشت و عزم کرد که سلطنت

خراسان را از چنگ نبیره امیر تیمور بیرون آورده ، خود متصرف شود . در آن وقت سلطان حسین بایقرا نبیره عمر شیخ بهادر در خراسان حکومت میراند از برای انجام این کار یکی از بنی عماد سلطان حسین را که یادگار محمد، بن سلطان محمد، بن بایسنقر بن شاهرخ بن تیمور، را دست آویز نموده بالشکر تراکمنه بجهت تصرف مملکت موروثی روانه خراسان نمود . سلطان حسین ، چون در خود طاقت مقاومت ندید به هرات رفت و در هرات نیز چون نتوانست خودداری نماید روانه بلخ گردید . یادگار محمد، بهرات رفته به حمایت اوزون حسن ، بر تخت سلطنت خراسان جلوس نمود . فتحنامه ای که اوزون حسن ، در این خصوص به محکمی خود پیر احمد، حکمران قرامان نوشته بود ، اگر چه خیلی اظهار جلال و بزرگی کرده لیکن در آن وقت از برای اوسزاوار و برازنده بود ، زیرا که از خراسان گرفته تا کرمان و اغلب ممالک وسیعه خراسان و ایران در تحت اطاعت و سلطنت او در آمده بود .»⁶⁸

---

⁶⁸ عبدالواحد سیدی بازشناسی افغانستان ، کتاب پنجم ، صص ، 195-96؛ رک تاریخ امپراطوری عثمانی ، پیشین ، صص 602-605 .

93-2 . نبرگان تیمور گورکان

این دوره از تاریخ به جهاتی اگر از مهمترین دورانهای تاریخ پر نشیب و فراز خراسان بزرگ و فارس نباشد، بی گمان از مهم ترین دورانهای سرزمین کهنسال خراسان بزرگ و دیر پای میباشد که اکنون ما در یک دایره کوچکی از این تاریخ پهناور از دو سده به اینطرف در کشوری بنام افغانستان زندگی میکنیم که فهمیدن وقایع ای که در ظرف سالهای 900هـ / 1494م تا 985هـ / 1577م در این خطه وسیع رخ داده است، شاهد وقایعی میباشیم که در تاریخ تمدنی یک قسمت بزرگی

از آسیا (خراسان بزرگ که مشتمل بر ایالت های خراسان (بلخ - بدخشان - کابل - سیستان - قندهار - هرات - نیشابور - طوس ماواءالنهر) هند (سند - لاهور - دهلی - بنگال)؛ فارس (ری - تبریز - شیراز - شروان - گیلان - آذربایجان تا کناره های خزر - عراق عجم) ، امپراطوری عثمانی تا شرق اروپا رخ داده است.

93-2. سلسله گورکانیان:

این دوره از تاریخ مشرق زمین (از هند تا عثمانی) مصادف است با سقوط امپراتوری امیر تیمور گورکان و سالهای آخر تیموریان (گورکانیان)، اق قوینلو ها (شاهان بایندری)، و رویکار آمدن دولت صفوی با موج تازه ای از آتش و خون توسط شاه اسماعیل اول خراسان و ایران تا هند با موج هجوم های تازه و فتوحات رو برو گردید.⁶⁹

سلسله گورکانیان در بین (900 هـ / 1494 م تا 911 هـ / 1505 م) آخرین سالهای حیات خود را میگذرانید. دولت گورکانی که به نیروی شمشیر و تدبیر و تزویر تیمور از کنار دریای مدیترانه تا مرز های چین و از مسکو تا دهلی کشیده شده بود، پس از فوت وی در هفدهم شعبان (807 هـ) اندک اندک روی بکاهش نهاد. با این حال تا شاهرخ پسرش زنده بود از آسیای صغیر تا ناحیه سند و از خوارزم تا دریای عمان همه جا سکه و خطبه بنام سلطان تیموری بود. اما پس از مرگ شاهرخ (950 هـ / 1236 م) بازماندگان بی کفایت وی بجان یکدیگر افتادند و چندین نفر از بازماندگان وی مانند الغ بیک و پسرش رکن الدین علاءالدوله و معز الدین میرزا ابوالقاسم بابر و غیاث الدین میرزا سلطان محمد (پسران بایسنقر پسر شاهرخ) و شاه محمود (پسر بابر) و میرزا ابراهیم (پسر علاءالدوله) و عبدالطیف (پسر الغ بیک) و میرزا عبدالله شیرازی (پسر سلطان ابراهیم پسر شاهرخ) هر یک چون میر نوروزی روزکی چند سلطنت کردند و کار بجایی رسید

⁶⁹ حسن بیک روملو، احسن التواریخ، به اهتمام داکتر عبدالحسین نوائی، بنگاه نشر کتاب، 1349، ص 17.

که جهان‌شاه قراقوینلو دست‌نشانده شاه‌رخ یک سال در هرات که تختگاه شاه‌رخ بود بر مسند سلطنت تکیه زد. تا اینکه در سال (863 ه.ق.) سلطان ابوسعید میرزا از نیرگان میرانشاه پسر دیگر تیمور بساط اولاد و احفاد شاه‌رخ را بر چید و جهان‌شاه را از هرات بیرون راند و نزدیک به ده سال حکومتی بالنسبه نیرومند یافت. هر چند که سرزمین وی نسبتاً کوچکتر از روزگار شاه‌رخ بود زیرا کرمان و یزد و ری را قراقوینلوها از ست تیموریان بیرون آورده بودند و سرزمین ابوسعیدی از خراسان و ماواءالنهر و خوارزم تا جغرافیای کنونی افغانستان تجاوز نمی‌کرد.⁷⁰

«اوزون حسن آق قوینلو در سال (872 ه.) بر جهان‌شاه قراقوینلو و بر چیده شدن بساط دولت ترکمانان قراقوینلو (بارانی) سلطان ابوسعید، در سلب سرزمین‌های غربی و شهرهای آباد و پر برکت ری و اصفهان و سلطانیه و تبریز به آذربایجان لشکر کشید. ولی سر در طلب ملک موروثی نهاد و دستگیر شد و در (783 ه.ق./1468 م) به قتل رسید. (اوزون حسن، نوه قراسولوگ، بود که سومین جانشین او می‌باشد.

او که از طرف برادرش جهانگیر حکمران طایفه آق قوینلو، حمایت میشد با حسن، پسر قره سولوگ، که عموی خودش بود جنگ کرده او را شکست داده و او را با پسران و امیرانش بقتل رسانید. با لشکر خود به قلعه دیار بکر بنام حامد آمد (آباد) که دارالحکومه برادرش بود داخل و قلعه را متصرف شد و جهانگیر، برادرش را که زمانی او را در حمایت خود داشت متواری ساخت. بعداً دست اندازی خود را به ولایات متعلقه عثمانی‌ها شروع نمود. ولی زمانیکه سلطان محمد، در صدد مواخذه او بر آمد سارا که مادرش بود (به روایت مؤرخین عثمانی) به رسالت رفته سلطان، را از آن عزم باز داشت. مادر اوزون حسن، دختر الکسیس کومنین، (Alexis Comnene) امپراطور طرابوزان، بود و خود اوزون حسن، پرنس کاترین، دختر ژان کومنین، را بحباله نکاح در آورد. از این رو او از دست اندازیهای سلطانهای عثمانی محفوظ بماند. سلطان

⁷⁰ حسن بیک روملو، پیشین، صص 3 تا 4.

محمد بعد از منقرض کردن سلسله طرابوزان یک دختر دیگر از خانواده کومنین را به رسم هدیه از برای حرم خانه اوزون حسن، ارسال داشت.

او بعد از فوت برادرش حکمران خانواده آق قوینلو گردید و با جهانشاه، حکمران خانواده رقیب قراقوینلو مستعد قتال گردید. پادشاه مذکور از سلطان محمد، طالب کمک شد که سلطان که خود مشغول جنگ با اسکندر بیک بود نتوانست جهانشاه، را امداد نماید. او در نتیجه یک جنگ جهانشاه، را مغلوب و بقتل رسانید. او سه تا از سرهای بزرگان جهانشاه را که از آن جمله سر وزیر جهانشاه، بود به نیزه کشیده با کاغذ فتح نامه به سلطان محمد، فرستاد و از او در اخیر این نامه خواهان روابط دوستانه شد و سر خود جهانشاه، را به فتح نامه دیگر از برای سلطان ابو سعید، نیره تیمور و پادشاه ماوائالنهر فرستاد که حساب کار خود را از سر بریده جهانشاه، قیاس نماید. ابو سعید، به آن نامه اعتنا نکرده مصمم یورش به آذربایجان شد که امیر تیمور، آنرا به جهانشاه، بخشیده بود. اوزون حسن، در تنگه ای کمین کرده تقریباً همه سپاه ابو سعید، را معدوم نمود و خودش را نیز دستگیر و بقتلش رسانید. و سر ابو سعید، را با فتح نامه از برای سلطان، مصر فرستاد. اما سلطان مصر، سر ابو سعید، را به احترام غسل داده دفن نمود.

اوزون حسن، بعد از کشتن پادشاه ماواءالنهر جسارتش افزوده گشت و عزم کرد که سلطنت خراسان را از چنگ نیره امیر تیمور بیرون آورده، خود متصرف شود. در آن وقت سلطان حسین بایقرا نیره عمر شیخ بهادر در خراسان حکومت میراند از برای انجام این کار یکی از بنی عماد سلطان حسین را که یادگار محمد، بن سلطان محمد، بن بایسنقر بن شاهرخ بن تیمور، را دست آویز نموده بالشکر تراکمنه بجهت تصرف مملکت موروئی روانه خراسان نمود. سلطان حسین، چون در خود طاقت مقاومت ندید به هرات رفت و در هرات نیز چون نتوانست خودداری نماید روانه بلخ گردید. یادگار محمد، بهرات رفته به حمایت اوزون حسن، بر تخت سلطنت خراسان جلوس نمود. فتحنامه ای که اوزون حسن، در این خصوص به محکمی خود پیر احمد، حکمران قرمان نوشته بود، اگر چه خیلی اظهار جلال و بزرگی کرده لیکن در آن وقت از برای او سزاوار و

برازنده بود، زیرا که از خراسان گرفته تا کرمان و اغلب ممالک وسیع خراسان و ایران در تحت اطاعت و سلطنت او درآمده بود.»⁷¹

---

⁷¹ عبدالواحد سیدی بازشناسی افغانستان، کتاب پنجم، صص، 96-195؛ رک تاریخ امپراطوری عثمانی، پیشین، صص 602-605.

بخش نود سوم

بحث دوم

تیموریان خراسان (هرات)

مقدمه:

چنانیکه در بخش های گذشته اشاره کردیم، حمله مغول و فتنه تیمور، نه تنها خراسان و فارس، بلکه قسمت مهمی از آسیای مرکزی و غربی و منطقه وسیعی از اروپا را ویران کرد. تمام شهر های مهم خراسان و شمال ایران دستخوش نهب و غارت گردید، مدارس و محافل علمی و مساجد و ابنیه تاریخی و کتابخانه ها و خزاین علوم طعمه یغما و چپاول گردید، عده زیادی از علما کشته شدند و جمعی دیگر فرار را بر قرار ترجیح دادند، با اینهمه مبانی خراسان قدیم و مناطقیکه در آن گویش فارسی رواج داشت بشمول فارس و ماوراءنهر که از عهد سامانیان روبه رشد و کمال میرفت و در عهد غزنویان و سلجوقیان به پیشرفت خود ادامه داده بود، یکباره عرصه فنا و زوال نگشت؛ و همینکه دوران قتل و غارتها سپری گردید و آرامش نسبی پدید آمد، بار دیگر بازار علم و فرهنگ رونق یافت، کتب و آثاری که از چشم وحشیان مغول مکتوم مانده بود مورد استفاده قرار گرفت، بزرگان و دانشمندانی که در برابر سیل خروشان مغول به ولایات جنوبی "خراسان بزرگ" یا به کشور های مجاور نظیر هندوستان و آسیای صغیر پناه برده بودند، دست از کوشش و تلاش بر نداشتند و به نشر و اشاعه علوم و ادبیات فارسی همت گماشتند. چنانچه در تاریخ مغول گفتیم شمس الدین محمد جوینی و برادرش عطاملک جوینی، خواجه نصیر الدین طوسی، که جمله اهل علم بودند با قبول مشاغل دیوانی و احراز مقام وزارت در ترمیم خرابیها و تشویق و حمایت از دانشمندان گامهای مؤثری برداشتند.

خاندان جوینی، مخصوصاً عظاملک جوینی در نشر معارف و بسط علم و ادب کوشا بودند. رشید الدین فضل الله که از دانشمندان و پزشکان و مؤرخان عصر خود و در عقل و تدبیر کم نظیر بود، در ارشاد رهبری سیاسی غازان خان و اسلام گرایی و داد گستری او نقش اساسی داشت. سعدی شیرازی مولانا جلال الدین محمد بلخی و دیگر فضلالی سده هفتم که با دوره مغول مصادف بودند شهرت و اهمیت زیاد یافتند. آنها توانستند آثار و افکار خود را در محیطهای آرام نظیر شیراز و آسیای صغیر و یا هندوستان که قبلاً به آن اشاراتی در بخش های گذشته داشتیم، که آثار خود را در معرض افکار عمومی قرار دادند.

علاوه بر این محیط فرهنگ پرور ایران یا خراسان بزرگ کما بیش عدّه از امرا و شاهزادگان مغول و تیموری را تربیت و با علوم و دانشهای عصر آشنا و مأنوس نمودند. از میان بازماندگان تیمور الغ بیک به علم نجوم دلبستگی داشت و خود زیجی ساخت و دانشمندان را تشویق میکرد. بایسنقُری برادر الغ بیک، ذوق هنری و ادبی داشت، دربار او محفل شعرا، نقاشان و خوش نویسان و اهل ذوق بود، انگشتان توانا و رقم استادانه او که در زیبایی کم نظیر است، هم اکنون بر سر طاق و در مسجد جامع هرات و مقبره گوهرشاد هرات و مسجد گوهر شاد (مشهد) جلوه گر است.

(مسجد جامع هرات که در بزرگی و نفاست و کاشی کاریهای بی نظیر است دارای رواقهای زیادی میباشد که بخطوط زیبای نستعلیق دوره تیموری زینت یافته و چنانچه در بین مردم مخصوصاً جهان گردان غرب شایع بود که اگر کسی از غرب بخاطر دیدن کاشی های عالی و نقوش زیبای آن صرفاً بهرات بیاید، پول مخارج راه را بیهوده مصرف نکرده است)

یکی دیگر از خدمات و شاهکار های فرهنگی او این است که فرمان داد نسخه از شاهنامه فردوسی را بخط زیبا برای او استنساخ کردند و مقدمه مفید و جامع بر آن نوشتند، این نسخه که بسال 829 هـ پایان یافته اکنون در دست است (که دارای تصاویر میناتورزی زیبا و نفیس نیز می باشد که در عهد محمد رضا شاه پهلوی با وسایل عصری مخصوص کاپی برداری و چاپ و

در دست رس علم و فرهنگ دوستان قرار گفت).

یکی دیگر از شخصیت های فرهنگ پرور این دوره ابوالغازی سلطان حسین و وزیر دانشمندش امیر علی شیر نوایی شهرت و اهمیت شایان کسب کرده اند؛ دربار این مرد و وزیرش مرکز شعرا و فضلا و هنرمندان بود. حضرت نور الدین عبدالرحمن جامی شاعر و نویسنده بی بدیل (هروی) و همچنان مؤرخین و نویسندگانی، چون دولت‌شاه (سمرقندی) مولانا حسین واعظ کاشفی، و خواند میر و نقاشان توانایی نظیر بهزاد (هروی) و شاه مظفر و خوش نویسانی مانند سلطان علی مشهدی و میر علی هروی (که در جایش به تفصیل اشاره خواهد شد، کسانی بودند که در پرتو حمایت و تشویق این امیر و وزیر او علی شیر نوایی در رفاه و آسایش می زیستند.⁷²

علاوه بر این شاخه دیگری از تیموریان عامل مهمی در رشد و توسعه ادبیات فارسی در هند بشمار میروند که در عهد اعقاب ظهیر الدین بابر شاه سرزمین هند که قبلاً توسط قطب شاهان و غوریها بیک مرکز بزرگ تمدن خراسانی تبدیل گردیده بود اینبار نیز مرکز تألیفات و تراجم زبان فارسی در هند گردیدند. زیرا حوادث ناگوار خطه خراسان بزرگ، فارس و قسمت های از آذربایجان را که دستخوش حوادث ناگوار سیاسی و موجبات مسافرت و مهاجرت تنی چند از ادبا و نویسندگان فارس به هندوستان و دیگر کشور های مجاور چون آسیای صغیر (انتولی) را فراهم ساخت که از جمله امیر خسرو دهلوی، فیضی دکنی و عرفی شیرازی شایان ذکر اند.⁷³

---

⁷² مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد هشتم بخش اول، موسسه انتشارات نگاه، چاپ نوبهار 1374، ص 619 تا 619. همان، ص 619.

⁷³ ظهور و دوام اسلام در هند، پیشین.

بخش نود و چهارم
قلمرو گسترده بعد از فوت تیمور
بحث اول

چکیده این بخش:

سلسله گورکانیان درین سالهای 900 تا 911 هـ / 1494 تا 1505 آخرین سالهای حیات خود را میگذرانید و دولت گورکانی آفتابی بر لب بام بود. دولت گورکانی که به نیروی شمشیر و تدبیر و تزویر تیمور از کنار دریای مدیترانه تا مرزهای چین و از مسکو تا دهلی کشیده شده بود، پس از فوت تیمور در (هفدهم شعبان 807 هـ) اندک اندک رو بکاهش نهاد. با این حال تا شاهرخ و پسرش زنده بود، از آسیای صغیر تا ناحیه سند و از خوارزم تا دریای عمان همه جاسکنه و خطبه بنام سلطان تیموری بود. اما پس از مرگ شاهرخ (850 هـ / 1246 م) باز ماندگان بی کفایت وی بجان یکدیگر افتادند و چندین نفر از بازماندگان وی مانند الغ بیک و پسرش ورکن الدین علاءالدوله و معز الدین میرزا سلطان محمد پسر بایسنقر و شاه محمود پسر (بابر) و میرزا ابراهیم (پسر علاءالدوله و عبدالطیف پسر (الغبیک) و میرزا عبدالله شیرازی (پسر سلطان ابراهیم پسر شاهرخ) هر یکی چون میر نوروزی روزکی چند سلطنت کردند و کار بجایی رسید که جهانشاه قره قوینلو دست نشانده شاهرخ یک سال در هرات که تختگاه شاهرخی بود بر مسند سلطنت تکیه زد. تا اینکه در سال 863 هـ ق. سلطان ابو سعید میرزا از نیرگان میرانشاه پسر دیگر تیمور

بساط اولاد و احفاد شاهرخ را بر چید و جهانشاه را از هرات بیرون راند و نزدیک به ده سال حکومتی بالنسبه نیرومند یافت. هر چند که سرزمین او بسیار کوچکتر از روزگار شاهرخ بود. زیرا کرمان و یزد وری را از قره قوینلویان از دست تیموریان بیرون آورده بودند و سر زمین ابو سعید از خراسان و ماوراءالنهر و خوارزم ناحیت افغانستان کنونی تجاوز نمیکرد.⁷⁴

94-1-1. مرگ امیر تیمور گورکان بعد از آخرین قوریالتای⁷⁵ بخاطر جانشینی

پسرش پیر محمد:

تیمور در اثنای آخرین سقیات خود بجانب چین بعد در قولیالتایی که در سال 807 دایر کرد چندین موضوع را قبل از اینکه وضع الجیش لشکرش را بحالت سوق الجیش فرماید، در خطابه ای که طی آن از خطاهایی که در زندگی از او سر زده بود که باعث دل آزرده گی مردم شده بود از عموم عفو خواست و بعداً به ادامه فرمود: «اکنون فرزندم پیر محمد جهانگیر را ولی عهد و قایم خود گردانیدم که تحت سمرقند تحت فرمان او باشد و از سر تمکین و استقلال به تدبیر مصلح ملک و ملت و کفایت مهیات لشکری و رعیت قیام نماید شما می باید که متابعت و مطاوعت او بجای آرید و به اتفاق بر تقویت و تمشیت او بجان بکوشید تا عالم بهم بر نیاید که موجب تشویش و پریشانی مسلمانان باشد و سعی چندین ساله من ضایع نگردد چه از اتفاق و یک جهتی شما مردم از دور و نزدیک حسابها بردارند و هیچ آفریده رایاری آن نبود که با اظهار مخالفت و سرکشی جسارت نماید و بفرمود که مجموع امیران و بزرگان حاضر عهد کنند و به سوگند مغلظ مؤکد گردانند که وصیت مذکور را بجای آرند و مخالفت آن بهیچ روی روا ندارند. امرا از استماع آن سخنان در قلق و اضطراب افتادند و آب حسرت از دیده حیرت کشاده دل خونین از جان برداشتند.... این

⁷⁴ روملو حسن بیگ، احسن التواریخ؛ به کوشش هوایی عبدالحسین، انتشارات بابک، جلد دوازدهم، صص 1 تا 4.

⁷⁵ قوریالتای مجلس بزرگان.

واقعه در شب چهارشنبه هفدهم شعبان سنه 807 هـ ق که آفتاب به هشتم درجه حوت رسیده بود و ظرفاً روزگار این تاریخ را بعبارات مختلف نظم کرده اند از جمله مولانا بهاءالدین جامی این رباعی گفته :

سلطان تمور آنکه دل چرخ خون کرد وز خون عدو روی زمین گلگون کرد

در هفده شعبان سوی علیین تاخت فیالحال ز رضوان سرو پا بیرون کرد⁷⁶

0) واقعه فوت امیر تیمور:

از واقعه فوت امیر تیمور امراء کنکاش کردند که بامیرزاده خلیل سلطان و امراء که در تاشکند بودند خبر فرستاده و وقوع واقعه را باز نمودند و امیران پیش امیرزاده سلطان حسین کس فرستادند که مرض حضرت صاحب قران تشدید یافته با معدودی توجه نموده به تعجیل بیاید و خضر قوچین را با نوشته ای بجانب غزنین روانه داشتند که امیرزاده پیر محمد از حادثه وفات صاحبقران سعید مغفور و وصیت ولایت عهد و قایم مقامی که در باره او فرموده آگاهی دهد تا هر چه زود تر بر تختگاه سمرقند شتابد و بسایر شاهزادگان و حکام که در هر اقلیم و ولایت بودند مکتوبات ارسال نمودند و از آنان خواستند تا هوشمندی بجای آورند و از حدود و ثغور هر صوب با خبر بوده اصلاً غفلت و اهمال در هیچ حال از احوال روا ندارد که سالهاست که مفسدان و بدسگالان از بیم سر فرو برده اند به انتظار چنین روزی ... و «این تاکیدات را به شهزاده ها فرستادند تا از حلم و وقار کار گیرند. شیخ تمور قچین بصوب هرات متوجه امیرزاده شاهرخ شد و علی درویش که به سگ بچه مشهور بود بجانب تبریز پیش امیرزاده عمر شتافت و اراتمور بجانب بغداد پیش

---

⁷⁶ ظفر مامه، مولانا شرف الدین یزدی، به تصحیح و تحشیه مولوی محمد الهاد مدرس عربی انستیتوت کلکته، در مطبعه پبلیک منشن کلکته ذیور چاپ یافت، جلد دوم، صص 656-657.

امیرزاده میرانشاه و امیرزاده ابوبکر و دیگری بطرف فارس و عراق روان شد. « خبر واقعه صاحبقران سعید مرحوم مغفور هم عنان صبا و دبور بقلماق و خطائیان خواهد رسید لیکن چون خبر احتمال صدق و کذب دارد اگر ما این لشکر بیکران را به سرحد ایشان ببریم بیشتر آن باشد که ایشان متوحم شوند که اگر حضرت صاحب قرانی در گذشته بودی کسی را قوت و قدرت لشکرکشی چنین به اینجا رسیدن نبودی و تصور کنند که آن حضرت زنده است و این آوازه بمکر و حیلت انداخته اند از این توهم خوف و هراس بر ایشان غالب شود و نصرت و ظفر قرین رایت اسلام گردد مصلحت آنست که عزم و نیت آنحضرت را امضاء کنیم و توکل بر داور فیروزی بخش کرده لشکر بختای بریم و مردانه در خدمت در اقامت عزو و جهاد با کافران و بت پرستان که آن حضرت قصد کرده بود بجان بکشیم و انتقام اسلام از آن بی دینان خود کام بواجبی بکشیم و چون خاطر از این شغل خطیر پردازیم رایت معاودت بفتح و فیروزی بر افزایش و به اتفاق یک دل و یک جهت سایه اهتمام سلطنت و جهانبانی چنانچه باید بسازیم که بحمد الله از ذکور اولاد و اخلاف صاحب قران مغفور زیاده از سی شاه و شاهزاده هستند و از سابقه لطف الهی بعضیها را سلطنت و فرمانروایی مقرر خواهد بود و در واقع عیب عظیم باشد که لشکری با چنین چندین تجمل و اسباب و اسلحه و ادوات که ایشان را از فضل ذوالجلال و نیروی اقبال صاحب قران بی همال مهیا شده است... بر حسب این یراق مجموع آغایان و شهزادگان و امراء و ارکان دولت که حاضر بودند در استصواب این رای اتفاق نمودند و عزم بر این قرار گرفت که امراء با لشکری که همراه بودند در رکاب امیرزاده ابراهیم سلطان که صاحب قران مغفور او را در این یورش با خود بخطای می برد و با امیرزاده خلیل سلطان که به تاشکند بودند ملحق گردند و چون امیرزاده خلیل سلطان در آن وقت بیست و یکساله بود و از دیگر شهزادگان حاضر به سن بزرگتر او را بحکومت بردارند که اسم ایالت و شاهی باو باشد و نویبان بزرگ به اتفاق مصالح و مهمات که روی نماید سرانجام کنند و به این نسق متوجه ختای گردند و بعد از تسخیر و تخریب بلاد دیار کفر و تادیب و تعذیب عبده اصنام و آتش پرستان

بتختگاه سمرقند مراجعت نمایند. شهزادگان، و آغایان و امراء قوریالتای کرده و صایای صاحبقران سعید مغفور بجای آوردند و بحکم و فرمان که به هنگام وصیت صدور یافته بود کار بند شوند. من الله العون والتائیده»⁷⁷

94-1-2. مدعیان تاج و تخت تیمور:

تیمور ۳۶ سال سلطنت کرد و زمانی که در آخرین سفرش بقصد گشایش چین با اردوی سنگین خود روی برف با پهن نمودن فرش نمدی بر روی برفها، برای گذشتن اشتران و عرابه ها در یک زمستان سرد و برف گیر در حرکت بود، در سال ۸۰۷ ه.ق، در اتراریکی از ولایات تسخیر شده در یک شب طوفانی و پر برف از اثر مریضی ایکه از مدتها او را رنج میداد درگذشت. در حالیکه اطرافیانش هیچ کس واقف از مرگ وی نبود درگذشت ناگهانی او در حالت سوقیات جنگی اش مشکل بزرگی در اداره فردای این زمین پنهاور میشد که بین ۳۱ پسر، نوه، نبیره و نبیره زاده او باقی ماند⁷⁸ از پسرانش، عمر شیخ و جهانگیر در زمان حیات تیمور درگذشتند و میرانشاه و شاهرخ نیز چون مورد توجه پدر نبودند، به جانشینی انتخاب نشدند⁷⁹ و تیمور، پیرمحمد جهانگیر را که در آن زمان والی کابل بود، به جانشینی خود برگزیده بود که قوریالتای قبل از مرگ خود نمود. بعد از دفن صاحبقران چون آن ولوله و خروش فرو نشست باز امرا با آغایان سخن پیوستند که هر چند

---

⁷⁷ ظفر نامه شرف الدین علی یزدی، همان از صفحه 674 تا 684.

⁷⁸ همان ماخذ، صفحه بعدی.

⁷⁹ معین الدین نطنزی، ص ۴۳۵، ویرایش دانشنامه رشد، معین الدین شاهرخ تیموری

صاحب قران مرحوم مغفور وصیت کرده که ولی عهد امیرزاده پیر محمد باشد و ما بندگان بر آن عهدیم لیکن شهزاده مشارالیه در قندهار است و شاید که لشکر بجانب هند برده باشد و از او تا بها مسافت بعید است و مایورش ختای در پیش داریم اگر توقف میکنیم تا او برسد دیر میشود و در واقع وارث ملک و تاج و تخت صاحب قران شرعاً و عقلاً به امیرزاده شاهرخ است که فرزند صلبی و ارشد اولاد آن حضرت است (امپراگراف بالا از قول معین الدین نتنزی نشان داده است که شاهرخ مورد محبت پدر نبوده است و همین دلیل را میتوان در قوریالتای سال 807 زمانیکه تیمور در بستر مریضی معین کرده بود و بعداً در گذشت پیر محمد را جانشین خود تعیین و تأکید کرده بود این میرساند که در دولت تیمور گروههای از امراء بودند که هر یک بیکی از شاهزاده ها وابستگی و تعلق خاص داشته است و چون ظفر نامه شامی از هر تاریخ دیگر موکد و دست نخورده است گزارشات آن را تا به نشستن شاهرخ به تختگاه سمرقند از همین کتاب نقل می کنیم) و عالیشان را معلوم است که صابقران مغفور مرحوم شاهزاده مذکور و فرزندانش را از دیگر اولاد و اسباط دوست تر میداشت و بی مداهنه انوار سعادت و فرسلطنت از ناصیه مبارک آن شاهزاده درخشنده تر از خورشید انور است و به عدل و رعیت پروری و دادگستری مشهور است و شک نیست که از خبر واقعه بزودی خبر شده و عنقریب توجه نموده و خواهد آمد می باید که چون او برسد به تعجیل به شهر در آوریم و او را بر مسند قدرت بنشانیم تا مملکت بر قرار بماند و مردم بد اندیش مجال فکر محال و فرصت فضولی و فتن انگیزی نیابند و بعد از آن حضرات عالیات سرای ملک خانم و نکل خانم و تومان آغا و دیگر خواتین با امیرزاده الغ بیک و دیگر شاهزادگان در عقب محفه متوجه سمرقند شدند و امرا سفارش نمودند که شرایط حزم و احتیاط بجای آورند و هر جا که فرود آیند نیک با خبر باشند .

94-1-3. غزای ختای به انجام نمیرسد:

و چاشت همان روز امیرزاده ابراهیم سلطان و امراء بعزم یورش ختای و نیت غزوه کفار به سعادت سوار شدند. چون از آب سیحون یک فرسخ رانده در جانب شرقی اترار بکنار جوی ارج به نزدیک پل قلدرمه فرود آمدند و به امیرزاده سلطان حسین کس فرستادند تا در ناحیه چوکلک بهم رسیم و با هم متوجه غزا شویم و چوکلک قریه ایست در پنج فرسخی اترار بجانب شرقی. ولی غزای ختای چون تقدیر نرفته بود صورت نگرفت و کوشش امرا بخاطر به تحقق یافتن امر صاب قران مرحوم بجایی نرسید. شرح این واقعه چنین است که چون خبر وفات صاحبقران سعیدبه امیرزاده سلطان حسین رسید غرق بداندیشی و فتنه انگیزی که در جبهه او مرکوز بود و اثر آن در زمان حیات صاحب قران بارها به ظهور رسیده بود به تخصص در یورش شام که از فرط جنون و سبکساری در آن هنگام که لشکر مخالف بمقابله در آمده بودند رو گردان شد و جرفغار را ویران کرده به دمشق رفت پیش پسر برقوق و نزدیک بود که لشکر منصور را چشم زخمی رسد. باز در چنین وقتی بحرکت آمد و با اندیشه فاسد و تخیل محال لشکرش پراگنده گردید و با هزار کس از نفرات خود به تعجیل از آب خجند گذشته براه قزاق متوجه سمرقند گشت و به هیله اهالی سمرقند را فریب دهد و او را در شهر در آورند و در پیشین همان روز ایلچی که بطرف او رفته بود باز آمد و آن خبر آورد.

چون امیر شیخ نجم الدین و امیر شاه ملک از حال سلطان حسین آگاه شدند در زمان پیش امیر ارغون شاه که ضبط سمرقند بر عهده او بود مکتوبی فرستادند مشتمل بر آنکه سلطان حسین باز دیوانگی آغاز نهاده و لشکری که با او بود بهم برزده با هزار سوار دو اسپه متوجه سمرقند شده نیک بر خبر باشد و در ضبط و محافظت شهر و حصار حزم و احتیاط مرعی دارد و تا سنگ بارد یک سر موی در هیچ باب غفلت و ذهول راروا ندارد و اگر آن بیباک بحوالی شهر آید و میسر شود البته او را بگیرد و بند کرده نیک نگهدارد تا از عمر او فسادی واقع نگردد که بر او و سخن او

هیچ اعتماد نیست و پیش حضرات صالحات نیز عرضه داشتی روان کردند و مضمونش بعد از اعلام قضیه سلطان حسین آنکه هر جا رسیده باشند توقف فرمایند تا بندگان از عقب برسیم و بخواجه یوسف هم نوشته روانیدند و بر قضیه اطلاع داده مبالغه نمودند که در محافظت محفه از دقایق جلادت و کاردانی هیچ دقیقه ای نا مرعی نگذارند و آن را به تعجیل هر چه تمام تر به شهر رسانند که از خیالات فاسد سلطان حسین دور نیست که بوسیله نعل خود را بشهر اندازد و فتنه و فضولی آغازد. ... و چون از ارسال رسل و رسایل پرداختند شهزاده ابراهیم سلطان و امیر شیخ نورالدین و امیر شاه ملک از ظاهر اترار بقصد سمرقند کوچ کرده سحرگاه به حضرات عالیات ملحق شدند و از تصادم تقریرات الهی امیرزاده خلیل سلطان و امراء بلند تمام لشکریان ترک و تاجیک و عراقی و رومی پیش از رسیدن ایلچی که از اترار رفته بود خبر یافته بودند که سلطان حسین لشکر پریشان ساخت و با فوجی از سپاه متوجه سمرقند شد و از استماع آن دهشت و حیرت به سبب واقعه ای قیامت نهیب داشتند زیاده تر شد.

94-1-4. باز گشت فوج تهاجمی از راه اترار و جانشینی خلیل سلطان بر تختگاه سمرقند

امیرزاده احمد عمر شیخ و امیر خداداد حسینی و امیر یادگار شاه ارلات و امیر شمس الدین عباس و امیر برندق و دیگر امراء که در آنجا بودند مجموع اتفاق نمودند و بی آنکه حضرات صالحات را با امرایی که با لشکر از اترار به قصد سمرقند حرکت کرده بودند مشورتی شود امیرزاده خلیل سلطان را بیادشاهی برداشتند و با او بیعت کردند و از وخامت چنین امر خطیر حساب برداشتند.⁸⁰ به این ترتیب نزاع سخت میان فرزندان و نیرگان تیمور در شرف وقع بود و هیچ کس مطمئن نبود که آینده کار بکجا می انجامد بشمول خانواده امیر تیمور و نزدیکان و امرای لشکر و سروران حکومتی همه در قلق و اضطراب بسر می بردند؛ زیرا تلاشها و قلق و اضطراب برای تصاحب تاج و تخت تیمور و خزائن فراوانی که از اطراف جهان در سمرقند جمع کرده بود نزاعی

⁸⁰ همان مأخذ، صص 675 تا 684

سخت و طولانی به راه افتاد. خبر بیعت امراء و سرداران که در تاشکنت بودند با امیرزاده خلیل سلطان در اثناء راه به خواتین و شهزادگان امیر شیخ نورالدین و امیر شاه ملک رسید مکتوبی بر سبیل تعییر و سرزنش بایشان نوشتند مضمونش آنکه صاحب قران سعید مغفور هنگام وصیت مقرر فرموده که ولیعهد و قایم مقام او امیرزاده پیر محمد جهانگیر باشد و به این معنی از ما عهد سته و سوگند داده که روی از متابعت و مطاوعت وی نگردانیم و ما بر آن پیمانیم و قطعاً از آن نخواهیم گذشت: نظم:

نسازیم فرمان شه را دگر ز حکم مطاعش نیچیم سر

ز ما تا نگردد جدا جان ما نیابد خلل عهد و پیمان ما

و آنچه شما پیش گرفته اید خلاف فرموده آنحضرت است و در واقع از شما بغایت بدیع است که از سخن و صوابدید ولی نعمت عدول جوید و از آن تجاوز کنید:

خلاف و صایای شاه از شما بغایت غریب است و بس ناسزا

حقوقی که شه راست نشناختید ببازی اول دغا باختید

کسی را که در دل نباشد وفا دریغ است او را کلاه و قبا

تصور آن بود که اگر دیگری این مقوله حکایتی گوید او را برزیند و به منع مشغول شوید ندانسیم که از شما با کمال دانش و کاردانی امثال این حرکات صدور یابد هر که او را از عقل بهره باشد دانند که اینکار نا پسندیده البته ندامت و پریشانی بار آرد زهار که با خیالات فاسد کار ناآزمودگان همدستان مشوید و چهره نام و ناموس خود را بناخن بد عهدی و بیوفائی مخراشید و در ابتدای واقعه چنین که روی نموده رقم کفران نعمت بر صحیفه حال خود مکشید که نقش این بدنامی و عار بر بیاض و سواد لیل و نهار بماند و شک نیست که این معانی بر شما پوشیده نماند

عجب انست که غلطی چنین صریح بر چنان بزرگان فرزانه کاردان افتاد و نامه را مهر کرده مصحوب ایوک چوره (در دو نسخه بجای چوره چهره است) روانه گردانیدند و چون مکتوب به امراء رسید و بر مضمون آن اطلاع یافتند از کرده خود منفعل گشته پشیمان شدند و ندامت فایده نداشت که اختیار از دست رفته بود: باز نیاید چو تیر رفت از شصت.⁸¹

نامه ای که از تاشکنت توسط امیر برندق رسید به مشوره پرداختند و حامل مکتوب اظهار نمود که این کار را برای دفع فتنه انجام داده ایم نه از بد عهدی و هر کاری که شده است از برای «صلاح و استدامت این دولت و سلامت و استقامت ملک و ملت کرده ایم که واقعه بغایت هول ناک است که روی نموده و ترسیدیم که ناگهان فتنه و غوغایی دست دهد که تدارک آن مشکل بود بتصور خیر اندیشی این صورت بهم بستیم تا سری پیدا شود و کس را مجال سر کشی و خودرایی نباشد و سلطنت در این خاندان برقرار بماند:

در اینکار از آن رو رضا داشتیم که خیر همه خلق پنداشتیم

گزیدیم این بیعت از خوف آن که واقع شود فتنه بی ناگهان

و گمان آن بود که شما نیز با این مصلحت همراه باشید چون وصیت صاحب قران سعید مغفور بر خلاف این بوده فرموده آن حضرت بجان ما روان است و حاشا که تازنده باشیم به کسر مو از سخن و صوابدید آنحضرت تجاوز روا داریم هر چه شما در باب امضای وصایای حضرت صاحب قران مصلحت بینید ما نیز بر آنیم و در اتمام آن بجان خواهیم کوشید چون امیر شیخ نورالدین و امیر شاه ملک مضمون نوشته امراء و تقریر امیر برندق نسق یافتند باو گفتند که ما باری تغییر وصیت و صوابدید پادشاه سعید به هیچوجه جایز نخواهیم داشت و امیرزاده خلیل سلطان را متابعت و انقیاد نخواهیم کرد

⁸¹ ظفر مامه شرف الدین یزدی، همان، صص 685-686.

اگرما ز فرمان شه سر کشیم   سجّل وفا را قلم در کشیم

گرفتار خودلان و خسران شویم   سزاوار لعنت چو شیطان شویم

بسی مینماییم از آن اهتراز   گواه است داننده کار ساز

امیر بندق رای ایشان را بحسن قبول تلقی نمود و در پیش شهزادگان با ایشان عهد کرد و آنرا بسوگند موکد گردانید و از اینجانب باز با امرا خداداد حسینی و یادگار شاه ارلات و شمس الدین عباس و دیگر امراء و سران سپاه مکاتبت نوشتند و ایشان را بر متابعت و نقض بی معنی که با اجتهاد خطا کرده بودند ارشاد نمودند که آخر حقوق پادشاه یاد آورید و از شرمساری او در روز مکافات اندیشه کنید هنوز عزای چنین سروری سپری نگشته فرموده او را دیگر میسازید که این معنی نه پیش خدای تعالی مشکور افتد و نه نزد خلایق ستوده باشد زینهار دامن عرض خود بلوس عاری میالایید که تا قیامت بهیچ آب پاک نتوان کرد

شکستید عهد شه کامیاب   چه گویند روز جزا در جواب

ندانم کزین پس ز اهل خرد   که نام شما را به نیکی برد

نوشته ها را به امیر بندق دادند و به زبان پیغام دادند که خطائی کرده اید تدارک می باید کرد و.... و امیرزاده خلیل سلطان نیز سر اطاعت در آورد و همه در این باب عهد نامه ها بنویسند و بفرستند چنانچه در سمرقند بها رسد تا پیش شهزاده ولی عهد فرستیم و امیر براندق با مکتوبها باز گشته رو براه نهاد

دگر روز چون مهر کرد آشکار   رخ از کله سبز گوهر نگار

برون تاخت آن شاه زرین علم   شبش ریخت بر تاج مشک و درم

(مشکل اینجاست که درین سفر تمام خواتین و آغایان و خانواده امیر تیمور با این لشکر گران که حرکت آن از یک موضع تا موضع دیگر با اسباب و آلات و خیمه و خرگاه پادشاهی کار مشکلی بود از این سبب این کاروان با احتیاط تمام و با آهستگی حرکت میکرد و رسیدن شان به سمرقند در اسرع وقت ممکن نبود (مولف)) شهزاده ها و امرا کوچ کردند و امیرزاده الغ بیک با امیر شاه ملک و فوجی از سپاه مجموع مسلح و مکمل بطرف دست راست از راه روان شدند و امیرزاده ابراهیم سلطان با امیر شیخ نورالدین و جماعتی لشکر بهان طریق اراسته و با تمام سلاح بدیگر طرف از راه توجه نمودند و اینان و آنان متوجه سمرقند شدند که هرچه زود تر به شهر در آمده مملکت را ضبط نمایند تا خللی واقع نشود و فتنه روی ننمایند و بعد از آن مصالح سلطنت و مهیات ممالک بر طبق وصیت صاحبقران سعید انتظام یابد و در آن زمان شهزادگان جوان بخت در سن یازده سالگی بودند و امیرزاده الغ بیک به چهار ماه و بیست روز بزرگتر بود چون منازل پیموده بر موضع قرقق رسیدند امیر شاه ملک بر حسب صوابدید همگنان از پیش براند و چون به سمرقند رسید ارغونشاه دروازه ها بسته بود و حصار را استوار کرده چه امیرزاده خلیل سلطان نواز شناسنامه باو فرستاده بود و سفارش نموده که امیر شیخ نورالدین و امیر شاه ملک را که متوجه شده اند بشهر نگذارد ولی از هیچ دروازه ای شیخ نورالدین را راه نداند ارغونشاه که ضبط شهر در عهده او بود او را راه نداد و به این بهانه تمسک جست که حکم صاحب قران با من هست و وصیت نیز چنین است که ولی عهد آنحضرت امیرزاده پیر محمد باشد و هرگاه که تمام شهزادگان و امرا جمع آمده اتفاق نمایند و شهزاده مشارالیه را به پادشاهی بردارند من در بکشایم و شهر تسلیم نمایم امیر شاه ملک چون کلمات مزور او را بشنید دانست که خاطر آن ترکمان نژاد از دنائت همت فریفته وعده های امیرزاده خلیل سلطان شده است و هر چند معقول و مشروع باو گفت فایده نخواهد داد و در نخواهد کشاد برتافته گریان گریان باز گشت و چون به آب کوهک عبور نموده به علیا آباد که از قرای سغد کلان است رسید شهزادگان و حضرات از عقبه قرقق گذشته به صحرای علیاباد آمده بودند صورت حال عرضه داشت و آنچه از باطن ارغون شاه

دریافته بود باز نمود الم غبن و حیف آن قضیه جراحی مصیبت همگان تازه کرد و از حضرت صاحبقران یاد کرده بسیار بگریستند و غمی که در آن سوگواری داغ حسرت بر دلبا نهاد بود یکی هزار گشت و بعد از نوحه و زاری همانجا فرود آمدند و سرای ملک خانم و تومان آغا و امراء کنکاش کرده میزان مصلحت در آن دیدند که متوجه بخارا شوند و حضرات عالیات صواب آن دانستند که امیر شیخ نور الدین به سمرقند رود و امراء اندرون را نصیحت کند شاید که قبول افتد و رای بر سخن ایشان قرار گرفت و امیر شیخ نور الدین همان روز سه شنبه غره ماه مبارک رمضان بود پای عزم بر رکاب استیجال در آورده روان شد و چون بدروازه چهار راحه رسید و بحکم وقت زبان مدارا کشاده اندرونیان را بانواع نصیحت کرد مفید نیفتاد و بر همان جواب اصرار نمودند که به امیر شاه ملک گفته بودند امیر شیخ نور الدین از اسپ فرود آمد و پیاده از فول بگذشت و به دروازه باستاد که قضیه بازیچه نیست که در میان است مرا تنها به اندرون گذارید که بحضور سخن کنیم و صلاح و فساد اینکار نیک باز ببینیم تا در آخر ندامت نباید کشید. و هر چند در آن باب مبالغه ها کرد بجایی نرسید.⁸²

94-1-5. نتیجه کار امیر برندق به تاشکنت:

امیر برندق در آن سؤالات که با امیر شیخ نور الدین در باب قبول وصیت نامه و تمشیت آن پیمان بست و چون به امراء بزرگ رسید و نوشته ها برسانید و پیغام بگذارد که از بیعتی که با خلیل سلطان کرده بودند پشیمانی عظیم روی نمود و سخنان که امرا نوشته بودند و پیغام کرده همه را مسلم داشتند و تصدیق نمودند و باتفاق زبان اذعان برکشادند که تاج و سریر انکس را رسد که صاحب قران سعید مغفور ولایت عهد خویش در او وصیت فرموده و ما جمله بر آنیم و به تقییر و تبدیل آن رضا نخواهیم داد و مجموع بر این معنب پیمان بستند. در آن انجمن نامه نوشتند و هر کس مهر خود بر آن نهاد و امیرزاده خلیل سلطان نیز بحم ضرورت بآن رضا داد عهد نامه

⁸² ظفر نامه ، پیشین صص 684 تا 694.

بطلبید و بخط و مهر بیاراست و قلمش را برسالت نامزد کرده با عهد نامه و تحف و هدایا روانه داشتند که انرا پیش امیر نجم الدین و امیر شاه ملک برد و از آنجا به تعجیل شتافته بشهزاده ولیعهد رسانید و امیرزاده خلیل سلطان اتلمش را هنگام توجه طلب داشت و گفت امیرزاده پیر محمد را نیازمندی ما عرضه داشته بگوی که ما با خاص هواخواه شمائیم و بر حسب وصیت صاحبقران سعید شما را قایم مقام آنحضرت میدانیم بنا بر مصلحت وقت این سخنان برزبان میگفت و همگی دل و جانش مستغرق هوای سلطنت و سودای جهانبانی بود و بعضی امرا به اندیشه اندرونی او همراه بودند و جمعی که اسمی و رسمی نداشتند و از نو پیش او راه یافته به آرزوی امارت و بزرگی گاه و بیگاه شعله سودای او را بدم و سوسه و فریب تیز میکردند که این دنیاست. و من غلب سلب هر که غایب شد ربود فرصت غنیمت می باید شمرد و بی توقف عزم سمرقند کردن و به شهر درآمده بر تخت پادشاهی نشستن و گنجها را سر باز کرده بعبا و بخشش خاص و عام را چاکر خود ساختن که الانیان عبید الاحسان و به چستی کار را از پیش بردن که چنین کار ها به سستی و درنگ بر نیاید و مثل این فرصتی بقرنها دست ندهد و اگر فوت شود بازیافت آن از قبیل محالات است»

چه خوش گفت دانای روشن روان که بادامقامش ریاض جنان

کسه از وقت هر کار غافل مشو که هر کار آمد بوقتی گرو

و چون از تواتر سماع امثال این کلمات داعیه شهزاده استیلا پذیرفت اسپان و استران و اشتران حضرت صاحب قران و شاهزادگان و از آن امرا ملازم ایشان که در تاشکنت و سیرام بجو بسته بودند همه را جمع آورده به امراء و عراقیان که با او یکدل و یک جهت بودند بخش کرد و بسی از نقود واقشمه و رخوت و جیبا و اسلحه و اسباب لشکر که در انجانب بود بایشان داد و کوچ کرده با سری پر از سودای سلطنت روی توجه به سمرقند نهاد و چون به نزدیک آب سیحون رسید فرود آمد و مقرر چنان شد که نخست امیر برندق با لشکر دست راست از پلی که

بکشتی بر سر آب سیحون در بالای شاه‌رخیه بسته بودند بگذرد و بعد از آن شهزاده عبور نماید و از عقب او امیر خداداد حسینی و امیر شمس الدین عباس و دیگر امراء روان شوند و امیر برندق پیش از این به خفیه با امیر خداداد و امیر شمس الدین برسم مشورت در میان نهاده بود که من داعیه دارم که از پی شهزادگان و امیر شیخ نور الدین و امیر شاه ملک بروم و با ایشان پیوندم که چنین عهد کرده‌ام و امراء به او گفته بودند که ما نیز از مقتضای پادشاه سعید تجاوز نخواهیم کرد و حکومت امیر زاده خلیل سلطان را گردن نخواهیم نهاد و عزم آن داریم که از او بر گردیم و بطرف آچیق فرکنت رویم و امیر برندق رای ایشان را استصواب نموده بود و گفته شماروزی چند در حوالی تاشکنت توقف کنید که من آنچه روی نماید اعلام کنم شما را و بعد از آن هر صلاح باشد پیش گیرید که مقاصد به وصول مقرون گردد.

94-1-6. ذکر مخالفت امرا با امیرزاده خلیل سلطان:

چون امیر برندق و رستم طغی بوغای برلاس و عبدالکریم حاجی سیف الدین به سیحون رسیدند از پل بگذشتند امیر برندق جسر برید تا کسی روان از آب عبور نتواند نمود و آلات پل از میخ و طناب و نی و غیر آن پراکنده و پریشان کردند و روبه جانب سمرقند نهاد که بموکب شاهزادگان ملحق گردد و از آن جانب امیر خداداد و امیر شمس الدین با لشکرهای خود باز گشته متوجه آچیق فرکنت شدند و چون امیرزاده خلیل سلطان از این امر آگاهی یافت به کنار آب آمد و بفرمود که جسر بریده را باز بر بستند و روز دیگر با تمام لشکر از پل بگذشت و امیر برندق چون بحوالی درآبه رسید جلال پاورچی که هنگام مراجعت امیر شاه ملک از سمرقند از نزد شهزادگان گریخته پیش امیرزاده خلیل سلطان میرفت در آنجا باو دوچار خورد و قصه رفتن امیر شاه ملک به سمرقند و راه ندادن ارعونشاه او را با شهریار گفت امیر برندق چون بسلوک منهج صواب موفق نبود از استماع آن خبر دگر گونه گشت و از قصور همت بنوک خاری که در پای امیدش خلیل روی طلب از صوب صلاح بگردانید و از نقض نه شیمه نفوس والا گهر

است باک نداشته از همانجا باز گردید و متوجه امیرزاده خلیل سلطان شد و رستم طغی بوغا از او تخلف نموده در علیاباد بعز تلاقی شهزادگان مستسعد شد و خبر باز گشتن امیر برندق عرضه داشت و چون امیر برندق خجالت زده و شرمسار به امیر خلیل سلطان رسید زبان فراصت به عذر خواهی بر کشاد و بیعت باو تازه کرده آنرا به ایمان مغلظه مؤکد گردانید و شاهزاده با اتباع خویش از عهد نامه که در باب متابعت امیرزاده پیر محمد نوشته بودند و مهرها بر آن نهاده و در صحبت التمش فرستاده بر گشتند و آنرا نابوده انگاشته بقصد سلطنت و تلاش مملکت روی به سمرقند نهادند و چون این خبر به امیر شیخ نورالدین و امیرشاه ملک رسید حضرات عالیات را عرضه داشتند که سخن مفسدان و فضولان شریر مزاج رواج یافته است و باژگیران با امیرزاده خلیل سلطان بیعت از سر گرفته اند و عهدی که قلمی کرده بودند و مهر خود بر آن نهاده شکسته اند نظم

کسی را که سست است پیمان او به مردی مردان که مردش مگو

نخوان هیچ پیمان شکن را تو مرد ز بد عهد بگریز و گردش مگرد

کسی را که پیمان نباشد درست براو خلعت مردمی نیست چست

کسی که ندارد وفا و سپاس سگ ازوی بسی به زروی قیاص

جای انست که دلهای خونین از غصه پاره پاره گردد صاحب قران چنانکه بحقیقت جهان را جان و عالم را مایه امن و امان بود در گذشته است و هنوز از آن واقعه چندانی نگذشته تردامنی چند که ایشان را تربیت آن پادشاه سعید از خاک سیاه بر گرفته و باوج مهر و ماه رسانیده حقوق نعم گوناگون او را پس پشت اعراض انداخته اند و دل را بکلی از عهد و پیمان او پرداخته این درد چگونه توان نهفت و این سخن کجا توان باز گفت.

چنان پادشاهی که گردون پیر ندیده نه بیند مر او را نظیر

شبی گفت شاهان عالم تمام بدرگاه قدرش رهی و غلام

خدیوی که تا او نشد حکمران نشد فاش معنی صاحبقران

زنوع بشر تا به شمس و قمر نکردند فرمان او را دگر

به بحرو به برکس بخیر و به شر زحکمش بموئی نیچید سر

چو بگذشت ازین منزل پر فریب جهانی شده پر هراس و نهیب

وصایای او را نکردند گوش گروهی دد دین بدینا فروش

شگفت آنکه آن زمره ناپسند غلامان آن شاه دین پرور اند

از آن پس که عمری بدوران او نشستند بر خوان احسان او

چو از رفتش آگهی یافتند ز فرمان او روی بر تافتند

شک نداریم که کفران نعمت جزای این بیباکان در کنارشان خواهد نهد.⁸³

94-1-7. ذکر مشوره کردن امیران با حضرات عالیات⁸⁴ در توجه بسوی بخارا

امیر شاه ملک و شبخ نوردالدین که فرماندهان سپاه سابق الذکر هستند جهت چاره اندیشی موضوع را به عالیات صالحات عرض داشته و آنان را در رکاب خود متوجه بخارا ساختند بعداً ما

⁸³ ظفرنامه شرف الدین علی یزدی، پیشین، 694 تا 700.

⁸⁴ عالیات و صالحات منظور از شهزادگان و شاهدخت ها و ملکه خاتونهاست.

به سمرقند رویم و با آن کافر نعمتان در گفتگو باز نهائیم و وصیت صاحبقران را به ایشان رسانیم. اگر توفیق یاور افتد و کافر نعمتان پیمان شکن را عذر خواهی چنانچه باید بجای آوریم

گر بمانیم زنده بردوزیم   دامنی کز فراق چاک شده

ور نهائیم عذر ما بپذیر   ای بسی آرزو که خاک شده

و باز امرا با تمامی سران لشکرها مشورت کردند که خلاق را معلوم است که نسبت به صاحبقران سعید محرمیت و قربی که ما را بود و حظ ما از عنایت و التفات آن حضرت از دیگر بندگان زیادت بود اگر ما حق تربیت و لینعمت خود فراموش کنیم بیشک ملعون ازل و ابد باشیم و اگر چه بعد از واقعه آن حضرت ما را اختیاری نمانده و کسی پیرامون ما نمیگردد دست از فرمان و دل از پیمان او باز نخواهیم داشت.... عزم آن داریم که پیش امیرزاده پیر محمد رویم که بحکم وصیت ولیعهد اوست. شما که نزدیکان آن حضرت اید چه میگویید و اندیشه شما چیست آنان با دل افگار و دیده سیل بار زار زار بگریستند و بعد از جزع و فزع بسیار باتفاق گفتند که ما را غیر از اندیشه انقیاد و وصیت صاحبقران اندیشه دیگر نیست چون رأی شما و امضای و صایای شما اتمام و صایا و فرموده آن حضرت است کمر متابعت و موافقت شما بسته هر چه از دست ما بندگان بر آید بجان خواهیم کوشید و اصول آن زمره حق الناس که موافقت و مراقبت امراء اختیار نموده اند اتلمش بود و توکل قرقراو حسن بغدادول و ارسالان خواجه ترخان و استوی و شمس الدین المالغی و موسی و کمال و دیگر خواص و مقربان صاحب قران موافقت شان را وانمود کردند.

8-1-94. روان شدن حضرات عالیات به سمرقند و تعزیت داشتن بعد از توجه

نبردن سپهر سلطنت و اعتلا بجانب بخارا

حضرات عالیات و شهزادگان با جمعی از خواص از علیاباد کوچ کردند و با توق طبل خانه صاحب قرآن سعید متوجه سمرقند شدند و لباس تعزیت پوشیده شعار سوگواری آشکار کردند

چون به ناله و افغان نوحه کنان و گریان بدروازه چهارراهه رسیدند بی راهان اندرونی از خبث اندرونی عصابه وقاحت به پیشانی باز بسته در نکشادند و توهمی فاصد بخود راه داده آنروز ایشان راره ندادند ایشان باخاطری پریشان و دل خونین از حیف آن بد کیشان در باغ امیرزاده شاهرخ که نزدیک آن دروازه واقع است نزول فرمودند و شب آنجا گذرانند

شب تیره از درد دلهای زار جهان گشته ازوضع خود شرمسار

ز گشتن پشیمان شده آسمان شده آفتاب از خجالت نهران

روز دیگر چون آفتاب بر آمد حضرات عالیات و شهزادگان با ملازمان به شهر در آمدند و خانقاه امیرزاده سلطان را که مرقد مقررون بنام و نعم مخلص صاحبقران موبد آنجا بود محل نزول ساختند و با اقامت رسم عزا و ولوله در جهان سست عهد بی وفا انداختند سرها کشاده موپها بر کنده و روها خراشیده و خود را بر خاک افکنده و خانزاده و رقیه خانیکه و سایر خواتین و شهزادگان و امراء که در شهر بودند و زنان اشراف و اعیان مملکت موی کشاده و روی سیاه کرده و خود در گردن افکنده همه جمع آمدند و امیرزاده محمد جهانگیر که در شهر بود و دیگر شاهزادگان و امراء و ارکان دولت و تمام اکابر و اشراف و اعیان مملکت مثل خواجه عبدالاول و خواجه عصام الدین و سید شریف جرجانی و امیرک دانشمند و غیر هم مجموع تغییر لباس کرده حاضر شدند و تمام اهالی سمرقند بازارها بسته و زبان بقاله و فغان کشاده ولوله در جهان افتاد

عالمی مرد وزن به ماتم شاه همه چون ماه در لباس سیاه

گاه جوشیده گهی خروشیده وز مصیبت سیاه پوشیده

گشته شهر از غریو مدهوشان تعزیت خانه سیاه پوشان

شده گیتی ز درد و اه سیاه آه ازان حالت و هزاران آه

(و سخنواران این صحنه را به نظم کشیدند)

دگر شد به آیین زمان و زمین ز فوت شهنشاه دنیا و دین

دل خلق شد از آتش غم کباب بقا جهان از حوادث خراب

گریبان جان چاک زد صبح دم ببرد شب زلف پر پیچ و خم

پراز رنج و آشوب شد بحروبر مصیبت گرفتند تاج و کمر

نظم: از سیل اشک بر سر طوفان واقعه خوناب در قبه قبه بشکل حباب شد

ایام سست رای و قدر سختگیر گشت اوهام کند پای و قضاتیز تاب شد

ماتم سرای کشت سپهر چهارمین روح القدس به تغزیت آفتاب شد

(ضرورت بود تا خانواده ، شاهبانو ها و دختران و نوباوگان و شهزاده ها و اعیان و عوام سمرقند در از دست دادن امیر تیمور گورکان ماتم می گرفتند چرا که این شاه فقید از مدیترانه تا دهلی و از سند تا سرحدات چین را بخاطر آبادی شهر سمرقند که واقعاً از همان روز تا امروز زیبا و عروس شهر ها و شهریست چون شیرین که من یک بار در سال 1998م/1378هـ خورشیدی از آن شهر بازدید نمودم، که امیر تیمور گورکان خزینه تمام کشور ها را بپای این عروس زیبا (سمرقند) و مردمش ربخت (مؤلف))

در این حال شهزادگان الغ بیک و وامیرزاده ابراهیم سلطان از علیاباد متوجه بخارا شدند و روز جمعه چهارم ماه مبارک رمضان سال 807 به نزدیک حصار دبوس که حصار رفیع منیع است و آب سمرقند از زیر آن میگذرد رسیدند و در آن محل برادر منکلی خواجه بیان تمور خازن از سمرقند و خواجه یوسف و ارغونشاه نامه به امرا آورد که مضمونش بعد از رفع تحیت و سلام آنکه

ما دروازه شهر که از برای شما نکشادیم نه از جهت غدر و اندیشه یاغی گری بود مقصود ما رعایت عهد حضرت صاحب قرانی است که تغییر آن بهیچ صورت روا نمیداریم و اگر امیر زاده سلطان خواهد آمد با او همین طریق خواهیم سپرد که با شما سپردیم و بر آن جازیم که تختگاه را نگاه داشته بهیچ آفریده نسپاریم تا وقتی که امیر زاده پیر محمد که ولیعهد آن حضرت است بیاید و بر حسب وصیت تسلیم او کنیم صورت حال اعلام کردیم تا شما را دلمانگی نباشد و ما را معذور دارید. و امرا در جواب گفتند ایشان را از ما سلام برسان و بگوی که فکری که کردید و عین صواب است و سداد.... و چون شهزاده مشارالیه بر سریر سلطنت استقرار یابد شما که تخت از برای او محافظت نموده باشید و تسلیم داشته و هر آینه بمزیت قربت و اختصاص از دیگران ممتاز باشید و در ایام دولت او بلند پایه و سرافراز و اگر بتصور باطل ازین بگردید و اندیشه دیگر بخاطر راه دهید عهد ولی نعمت شکسته و مرتکب غدر و خیانت شده بغیر از اینکه گم ناموسی و زشت نامی بار آورد آنرا هیچ بمن نباشد و البته سرانجامش به پریشانی کشد و غالباً اینها از شما پوشیده نماند و همین سخنان را قلمی کرده و نوشته را مهر زده ببیان تور خان دادند و او در زمان به باز گشت روی سوی سمرقند نهاد.⁸⁵

امروز دیگر بر خلاف عهد و پیمانهای مکرر خلیل سلطان از تاشکند روی به سمرقند نهاد و امیر خواجه یوسف با نثار دسته گل و پیش کش پیش رفت و اکابر سمرقند نیز به استقبال امیر زاده ستافتند و امیر زاده را از درب شیراز که از آنجا تا سمرقند چهار منار است سعادت دست بوس شهزاده دریافتند و اکابر و اشراف سمرقند نیز مجموع به اقامت رسم استقبال استعجال نمودند و چون کنار آب کوهک مضرب خیام نزول شهزاده گشت ارغونشاه با کلید شهر و مقالید خزاین و کنوز متوجه شد و در آن محل بعز بساط بوس فایز گشته تسلیم داشت و جماعت بد عهدان و پیمان گسلان باتفاق کمر همت بسته ملازم شدند و نه از کفران نعمت و نه از تغییر وصیت خداوندگار

---

⁸⁵ همان مأخذ پیشین ، الی صفحه 709.

خویش باک داشتند و نه از شکستن پیمان که یاد کرده بودند امیر شاه ملک که از این غدر خبر یافت بایشان مکتوبات نوشتند مشتمل بر فنون تعمیر و توبیخ و هر گونه نکوهش و نفرین و بدست قاصدی بآن بی باکان فرستادند رستم طغی بوغای برلاس که او را از پیش روانه بخارا کرده بودند که برادرش حمزه حاکم آنجا بود باستقبال شهزادگان مبادرت نمودند و به نزدیک بخارا بموکب همایون پیوست چون به شهر بخارا رسیدند به مزار متبرک ایوب پیغامبر علیه سلام استمداد همت نمودند و امیر شیخ نور الدین و امیر شاه ملک و رستم برلاس به تجدید عهد بستند و سوگند موکد کردند و از آنجا سواره شده در رمضان سال مذکور به قلعه بخارا در آمدند و در آن محل نزول کرده و بعمارت زیادتی حصانت و استحکام آن مصروف شدند و یراق در آن دیدند که شاهزادگان و امیر شیخ نورالدین و شاه ملک در قلعه باشند و ضبط یک دروازه که بر شهر کشوده است به انف قلعه تعلق به امیرزاده الغ بیک و امیرشاه ملک داشته باشد و دیگر دروازه که بطرف بیرون دارد با نصفی دیگر از قلعه و بارو در حیظه التفات امیرزاده ابراهیم سلطان و اهتام و امیر شیخ نورالدین بود و رستم برلاس و برادرش حمزه و التمش و توکل قرقرا و دیگر امراء در شهر باشند هر یک به محافظت دروازه های شهر و برج و باره آن قیام نمایند و بر این نسق قرار یافته کاربند شدند و به تعمیر و مرمت حصار مشغول گشتند.⁸⁶

بعد از تصمیم امرا جانب امیر پیر محمد روز پنجشنبه سوم ماه مبارک رمضان شهزادگان عالی مکان امیرزاده الغبیک و امیرزاده ابراهیم سلطان که اعز اولاد و اسباط نسبت با حضرت صاحب قران ایشان بوند. درین روز خواتین و شهزادگان می بایست از همدگر بضرورت جدامیشدند که این حالت چنان جان خراش است که قلم از تحریر ان بیم دارد که آتش در خامه گیرد زیرا پیوند جان و دل از هم انقطاع می یافت. و ایشان هر کدام رای خود بگرفتند و جدا شدند.⁸⁷

⁸⁶ همان مأخذ، صص 72 تا 715.

⁸⁷ همان مأخذ از صفحه 700 به بعد.

94-1-9. جلوس امیرزاده خلیل سلطان بر سریر فرماندهی سمرقند فردوس مانند

میرزا خلیل یا خلیل سلطان تیموری فرزند میرانشاه و نوه امیر تیمور گورکان بود که اولین پادشاه در سلسله فرزندان و نیره گان تیمور بود. قسمیکه در ذیل از یادداشت ظفرنامه شرف الدین یزدی می آوریم او پادشاه کامران و خوش گذران بود که علی زغم نزاغ بین پسران تیمور بر سر تصاحب حکومت از 807 تا 812 بر جای تیمور بر بخشی از قلمرو و خاصتاً شهر سمرقند حکمراند. هر چند تیمور گورکان در وصیتی پیر محمد پسر میرزا جهانگیر را ولیعهد خویش کرد، در هنگام مرگ تیمور، او دور از پایتخت - یعنی سمرقند - بود، از این رو به رغم علاقه‌ای که سرداران تیمور نسبت به اجرای واپسین خواست او نشان می‌دادند، مجالی برای اجرای این وصیت پیدا نشد. پیرمحمد، در قندهار بود و نتوانست به موقع به سمرقند برسد. برخی از امیران تیمور، به بهانه عملی کردن نقشه لشکرکشی تیمور به چین، خلیل سلطان را که در تاشکند بود، بر تخت نشانند. به این ترتیب خلیل سلطان که بر جای تیمور موقتاً حکومت می‌کرد حاضر به رها کردن حکومت نشد و دولت موقت را به یک دولت دائم مبدل کرد.⁸⁸ نظر به تذکر دایرة المعارف فارسی وی در بین سالهای 786-814 زندگی کرد.

94-1-10. زمان و تاریخ جلوس خلیل سلطان

بر حسب اختیار مولانا بدر الدین منجم در روز چهارشنبه شانزدهم رمضان سال 807 مطابق به توق ایل که آفتاب در ششم درجه حمل بود امیرزاده خلیل سلطان بدارالسلطنه سمرقند در آمد و ارگ عالی را با گنج عالم در حیز تصرف خود در آورد امرا و شاهزادگان و ارکان دولت زانوزده زبان به تهنیت بدعا و ثنای او بر کشادند و خطبه و سکه در ماوراءالنهر بنام او شد..... چون سلطنت سمرقند بر امیرزاده خلیل سلطان قرار گرفت در خزاین و کنوز بر کشاد و امراء و ارکان دولت

⁸⁸ دایرة المعارف فارسی، له سرپرستی مصاحب غلام حسین، مرجع اصلی کتاب (دایرةالمعارف کولمبا) جلد دوم ردیف ج جلد دوم در سه مجلد، سال نشر چاپ دوم 1381، توسط انتشارات امیر کبیر، چاپخانه سپهر ص 916.

و لشکریان را انعامات فرمودن آغاز نهاد و در آن امر شرایط اعتدال و اقتصاد مرعی نداشت نقود را بطریق غله که از خرمنگاه نقل میکنند به ترازو کیل بخش میشد و بخروار می بردند.⁸⁹

94-1-11. در زوال ملک زاده خلیل سلطان

این امر نارضایتی را در بین سرداران و امیران تیموری پدید آورد به طوری که بنا به دعوت آنها، شاهرخ پسر تیمور به سمرقند لشکر کشید. در همین زمان، درگیری و کشمکش میان مدعیان حکومت، یعنی پسران عمر شیخ (رستم، اسکندر، پیرمحمد و بایقرا) و پسران میرانشاه (عمر و ابابکر و خلیل سلطان) آغاز شد. شاهرخ با اینکه بسیاری از امیران، همچون امیرشاه ملک و حاکمان محلی، از او حمایت می کردند، از درگیری مستقیم با افراد خاندانش اجتناب کرد و به سروسامان دادن هرات مشغول شد. به این ترتیب مصالحه‌ای در این بین انجام گرفت که کار به جنگ و نزاع نکشید. هرچند ناخرسندی امیران از سلطنت خلیل سلطان موقتاً خاتمه پیدا کرد. زیرا سلطنت او در واقع یک فرمانروایی نبود، بلکه یک عیاشی و خوش گذرانی پیوسته بود. طبیعی بود دوام این شیوه فرمانروایی که عاری از هر گونه مسئولیت است، غیر ممکن خواهد بود. خصوصاً که محیط آن دوره، آشفته، ناآرام و پر از مدعیان سلطنت بود.

میرزا خلیل، جوانی عاشق پیشه، شاعر، و لایبالی بود. او در سمرقند به عشق نوازنده‌ای به نام «شاد ملک» گرفتار شد که این عشق به حد جنون رسید. به طوری که با زنان تیمور که به عنوان حرم

---

⁸⁹ همان مأخذ پیشین ص 72

صاحبقران در دربار مورد احترام بودند، بد رفتاری پیشه کرد و امرای تیمور را هم که طرز زندگی او را نمی‌پسندیدند، از خود مأیوس و ناخشنود ساخت.

به زودی خلیل سلطان با مخالفت سایر امیران قدرتمند تیمور، از جمله امیرشاه ملک و امیرشیخ نورالدین، و دیگر مدعیان حکومت روبرو شد. نخستین فرد از خاندان تیمور که مخالفت جدی خود را با او آشکار کرد، سلطان حسین، نبیره دختری تیمور، والی ماورای سیحون بود اما نتوانست حمایت لشکریان را جلب کند و ناگزیر به شاهرخ پیوست و سپس در هرات به دستور او به قتل رسید. شاهرخ در هرات خود را وارث تخت پدر نامید و به سبب اقتدار و کفایتش توانست تا اندازه‌ای بر دیگر مدعیان چیره شود. پیرمحمد در شیراز، بر خلاف برادرانش، حمایتش را از شاهرخ که ناپدری (پدندر) اش نیز بود، اعلام کرد.

از طرفی در تبریز و اصفهان و شیراز و کرمان و سبزوار، به سبب بی‌کفایتی خلیل سلطان و درگیری مدعیان جانشینی، آشوب شده بود. خلیل سلطان پس از چهار سال حکومت در سمرقند و از بین بردن خزاین تیمور، گرفتار خدایداد حسینی، والی سیحون، شد. بالاخره خلیل سلطان به دست یکی از امیران خویش معزول و محبوس شد و خان کاشغر بر آن سرزمین حاکم شد. شاهرخ در ۸۱۱ به ماوراءالنهر لشکر کشید، خدایداد را کشت و خلیل سلطان را پس از رهایی به ری فرستاد. به علاوه شاد ملک، معشوقه میرزا خلیل هم تنبیه و تبعید شد، که ظاهراً چندی بعد به خلیل سلطان پیوست. تا این که خلیل سلطان در حالی که در ری همچنان به خوشباشی و عیاشی سر می‌کرد در آن جا بیمار شد و عاقبت در سال ۸۱۴ ق / ۱۴۱۱ میلادی درگذشت. محبوبه وفادارش، شاد ملک، که در همان دقایق بر بالین او حاضر شده بود، در کنار پیکر بی‌جان خلیل، خود را با دشنه‌ای که در دست داشت هلاک کرد. سرانجام آن دو، به امر شاهرخ در همان شهر و در یک مقبره به خاک سپرده شدند.⁹⁰

⁹⁰ دایرةالمعارف فارسی همان ،

بد نخواهد بود بعضی از کاروایی های عیاشانه وی را از قلم شرف الدین علی یزدی در تاریخ
ظفرنامه اوباز هم بخوانیم تا هیچ ملتی خودشان را گرفتار چنین حاکم بی خیال از امور رعیت
ولابالی نسازند:

«به بسیاری لشکر و چاکر و غلبه اعوان و انصار کار سلطنت نسق و استقرار نپذیرد چنانچه که
گفته اند :

نه هر که چهره بر افروخت دلبری داند نه هر که آینه سازد سکندری داند

نه هر کسی که کله کج نهاد وتند نشست کلاه داری و آیین سروری داند

او که بغدر خودش را پادشاه ساخته بود در کمترین وقت از اثر بی دانشی گنجهایی را که بر سر آن
هزاران نفر تلف شده بود توسط این شاه نابخرد تلف شد

شکوهی نماند در آن خاندان که بانگ خروس آید از ماکیان

این پادشاه که مست باده پیروزی از طریق غیر مشروع آن شده بود در تمام کار ها رای خود را
ثاقب میدانست و از کسی در امور خزانه و عایدات دولت مشوره نمیکرد لجام گسیختگی
بزودی در ارکان دولت او نمایان گردید بطوری که قریب بود بخاندان گورکانی شکوهی نماند:

ز جام محبت چنان مست شد که سر رشته کارش از دست شد

فرو بسته دست خرد دست عشق خرد را چکار است با مست عشق

دلش بود مشغول محبوب و بس نه فکر جهان و نه پروای کس

بنا بر آن اسباب مجاری امور شاهزاده عالی قدر بلند جناب در بیشتر ابواب از نهج صواب

منحرف بود و از جمله بر طبق مقتضای حال که غلبه در حکم او را می باشد از سرود پرده ساز وقت نوای:

در من مزید عشقش دنیا چه قدر دارد عشق است داد اول بر نقد جان توان داد

بگوش جان میرسید و دست اسراف باتلاف ذخایر بر کشاده مجموع نقود و اجناس کنوز و خراین که بی مبالغه وهم از حزر و تخمین آن عاجز بود باندک زمان صرف کرد بیشتر بر جمعی که در آخر خرابی ملکش از ایشان شد و با آنکه دست همتش آنقدر خواسته که تمام "حاتم" با مجموع "قبیله طی" صد یک ذکات آن نبوده باشد بکم مدتی بهر کس و نا کس داده و چون از فرموده ولاتبسطها کل البسط فتقعد ملوما محسورا - عدول جست و سنت سنیه حکیمِ علیم - حیث هدی جل و علا بقوله الکریم: وان من شیء الا عندنا خزائنه ما نزله الا بقدر معلوم - مرعی نداشت و از حد کرم که عبارت از دادن چیز است که لایق باشد بکسی که سزاوار بود بدان مقدار که مناسب افتد تجاوز نمود بخششی چنان به تذبذیر و اسراف اتمام و انتصاف یافت

چنان کرد اسراف در صرف مال که امروز مردم بگناه مقال

چو آغاز اوصاف او میکنند حکایت ز اسراف او میکنند

چون معظم معارف آن وجوه مقتضیات رای و رضای همان بود که مبتلای سودای او بود بموقع و غیر موقع بی دریغ صرف میشد:

بدان سر که خاک سیه بود دریغ بر افشاند گوهر چوباران ز میغ

بسا مستحق عطای جزیل که فایز نشد جز بحظ قلیل

قضیه استحقاقیه بود شایسته دیناری قنطاری می برد و بس مستحق صنوف نوازش بارزوی عشیر آن

می مرد :

میدهد دست فلک نعمت اصحاب یمین   به کسانی که ندانند یمین را ز شمال

وانکه او را ز خری تو بره باید بر سر   فلکش لعل بدامن دهد وزر بجوال

بی اغراق و بی اقبال بظهور پیوست . فسبحان من لا مانع لما اعطی لما منیع از جمله آنچه ارباب
احتراز نفوذ آن بود که جمعی مردم بیگانه پست پایه را بمزید عنایت و تربیت اختصاص بخشید و
هریک را قارونی ساخته بمرتبہ امارت و سروری رسانید و از آن معنی هم خاطر امراء و سران
سپاه تغییر پذیرفت و هم دماغ آن فرو مایگان از بخار پندار و بطر محبط گشت و بسا فساد از ان
ناشی شد :

یکی را چو خواهی که سازی تو مه   بزرگیش جز پایه پایه مده

که چون برگزافش بزرگی دهی   نه قدر تو داند نه قدر مهی

93-2-1. میرزا خلیل سلطان (میرزا خلیل یا خلیل سلطان تیموری)

(807-814 ق / 1405-1411 م)

فرزند تیمور گورکان، از سلاطین و از پادشاهان کامران و خوشگذران بود که علی‌رغم نزاع بین پسران و نوه‌های تیمور بر سر تصاحب حکومت، از 807 تا 812 ق بر جای وی بر بخشی از قلمروش حکمراند.

تیمور قبل از مرگش پسر میرزا جهانگیر، پیر محمد را که در حدود غزنین پایتخت خراسان بود ولیعهد خویش کرد. اما زمانیکه تیمور مرد مجالی برای تحقق این وصیت میسر نشد. پیر محمد نتوانسته بود به موقع به سمرقند برسد.

تیمور در آخرین نقشه اش که حمله بر چین بود در یک زمستان نهایت برف گیر و سرد در کولاک گیر ماند و از اثر مریضی‌ایکه در این سفر آخر وی را رها نمی‌کرد در یک شب پرفرف در قلعه اترار، جان باخت که فردای آن او را مرده یافتند.

این زمان برخی از امرای تیمور، به بهانه پیر محمد، که در قندهار بود، بر طبق عملی کردن اراده تیمور و در همین سفر که قبلاً در بخش نود و دوم در مورد آخرین هدف تیمور و فوت او، اشاراتی داشتیم به همین قدر اکتفا می‌کنیم و صرفاً همینقدر واضح می‌سازیم که سرداران تحت فرمان پیر محمد نتوانستند خود را در اسرع وقت به سمرقند برسانند. لذا خلیل سلطان موقتاً بجای تیمور به حکومت در سمرقند از طرف امیران گماشته شد. او بعد از جا بجایی قدرت حکومت موقت را به بیک دولت دایم مبدل کرد.

این امر نارضایتی در بین سرداران و امیران تیموری پدید آورد به طوری که بنا به دعوت آنها، شاهرخ پسر تیمور به سمرقند لشکر کشید. در همین زمان، درگیری و کشمکش میان مدعیان حکومت، یعنی پسران (عمر شیخ) رستم، اسکندر، پیر محمد و بایقرا و پسران میرانشاه (عمر و ابابکر) آغاز شد. شاهرخ با اینکه بسیاری از امیران، همچون امیر شاه ملک و حاکمان محلی، از او حمایت می‌کردند، از

درگیری مستقیم با افراد خاندانش اجتناب کرد و به سروسامان دادن هرات مشغول شد. به این ترتیب مصالحه‌ای در این بین انجام گرفت که کار به جنگ و نزاع نکشید. هرچند ناخرسندی امیران از سلطنت خلیل سلطان موقتاً خاتمه پیدا کرد. زیرا سلطنت او در واقع یک فرمانروایی نبود، بلکه یک عیاشی و خوش گذرانی پیوسته بود. طبیعی بود دوام این شیوه فرمانروایی که عاری از هر گونه مسئولیت است، غیر ممکن خواهد بود. خصوصاً که محیط آن دوره، آشفته، ناآرام و پر از مدعیان سلطنت بود

93-2-2. عزل و حبس

میرزا خلیل، جوانی عاشق پیشه، شاعر ولی لاابالی و عیاش بود. او در سمرقند به عشق نوازنده‌ای به نام «شاد ملک» گرفتار شد که این عشق به حد جنون رسید. به طوری که با زنان تیمور که به عنوان حرم صاحبقران در دربار مورد احترام بودند، بد رفتاری پیشه کرد و امرای تیمور را هم که طرز زندگی او را نمی‌پسندیدند، از خود مأیوس و ناخشنود ساخت

به زودی خلیل سلطان با مخالفت سایر امیران قدرتمند تیمور، از جمله امیرشاه ملک و امیرشیخ نورالدین، و دیگر مدعیان حکومت روبرو شد. نخستین فرد از خاندان تیمور که مخالفت جدی خود را با او آشکار کرد، سلطان حسین، نبره دختری تیمور بود ولی وی نتوانست حمایت لشکریان را بخود جلب کند و ناگزیر به شاهرخ پیوست و سپس شاهرخ در میان چیره شود. پیرمحمد در شیراز، بر خلاف برادرانش، حمایتش را از شاهرخ که پدر اندرش نیز بود، اعلام کرد

اما سبزواری تبریز و اصفهان و شیراز و کرمان از طرفی، به سبب بی‌کفایتی خلیل سلطان و درگیری مدعیان جانشینی دچار آشوب شده بود. خلیل سلطان پس از چهار سال حکومت در سمرقند و از بین بردن خزاین تیمور، گرفتار خدایداد حسینی، والی ماورای جیحون، شد و بالاخره خلیل سلطان به دست یکی از امیران خویش معزول و محبوس شد و خان کاشغر بر آن سرزمین حاکم

شد. «812 ق / 1409 م شاهرخ در 811 به ماوراءالنهر لشکر کشید، خدایداد را کشت و خلیل سلطان را پس از رهایی به ری فرستاد و سمرقند را به اُلغ بیگ داد

93-2-3. درگذشت

شاهرخ خلیل میرزا و معشوقه اش را تنبهاً تبعید نمود، که ظاهراً چندی بعد به خلیل سلطان پیوست. تا این که خلیل سلطان در حالی که در ری همچنان به خوشباشی و عیاشی با محبوبه اش در آن جا بیمار شد و عاقبت در سال 814 ق / 1411 میلادی درگذشت محبوبه وفادارش، شاد ملک، که در همان دقایق بر بالین او حاضر شده بود، در کنار پیکر بی جان خلیل، خود را با دشنه‌ای که در دست داشت هلاک کرد. سرانجام آن دو، به امر شاهرخ در همان شهر و در یک مقبره به خاک سپرده شدند.⁹¹

---

⁹¹ شرف الدین علی یزدی ظفر نامه، تصحیح مولوی محمد الهاد، جلد دوم، صص، 473 تا 479، چاپ میشن پرس کلکته؛ احسن التواریخ، تالیف حسن بیک روملو، بکوشش عبدالحسین نوایی، انتشارات بابک، چاپخانه حیدری، انتشارات بابک، سال 1357 و، صص 1-8. اکسفورد، از روی نسخه بمبئی 1857

بخش نود و پنجم

پسران امیر تیمور گورکان یا تیموریان

تمهید

بارها در این اثر توضیح نموده ام که یک روی تاریخ همیشه سیاه و با گزافه پر شده است. زیرا آنچه را که از اثر مؤرخین می‌یابیم تقریباً فضای تالیفات مؤرخین مخصوصاً در مشرق زمین (خراسان) مشحون از مدح و ستایش حکمرانان و جهان‌کشایان خونخواری می‌باشد که بهر حال ننگ تاریخ‌اند. وظفر نامه شرف‌الدین علی یزدی که ما من‌حیث یک تاریخ موثق از نوشته‌های او در این اثر، استفاده کرده‌ایم بیشتر مدح و ستایش تیمور و احفاد او بوده است که هیچ‌جا در کتاب خود از این خونخوار صابقران تنقید نکرده است ولی وقایع را آنطوری که وقوع یافته است طول و تفصیل داده است. اما مطالبی را در لابلای جملات و کلمات در تاریخ خود گنج‌انیده است که اگر بدقت مطالعه گردد وقایع همان وقت را می‌توان از آن استشهاد کرد چنانچه در ظفر نامه در مورد خلیل سلطان جانشین تیمور وقایعی را شرح و بیان کرده است که کمتر مؤرخانی چنین رک و راست مافی‌الضمیر خود را بیان نداشته است بطور مثال در مورد خلیل سلطان نوشته است: «این پادشاه که مست باده پیروزی از طریق غیر مشروع آن شده بود در تمام کارها رای خود را ثاقب میدانست و از کسی در امور خزانه و عایدات دولت مشوره نمی‌کرد لجام گسیختگی بزودی در ارکان دولت او نمایان گردید بطوری که قریب بود بخاندان گورکانی شکوهی نماند» و با که در جای دیگر گفته است: «بدتر از آن اینکه از فاسدات تدبیر که در طی مجاری تقدیر وقوع یافت آنکه خواتین و سواری آنحضرت را (بانوان حرم امیر تیمور که مادندر های خلیل سلطان یا خواهران او میشد) هر یک را بامیری و بهادری (بخشید) داد تا از صمیم دل و جان مطیع و هوا خواه (او) گردند و از معاونت و محاضرات ایشان کار ملک و جهاننداری انتظام

او در تاریخ خود از تیمور مرد خونخواری که در بسیاری از شهرها از جمله شهر یزد زادگاه و مدفن مؤرخ شرف الدین علی یزدی - از سرهای کشتگان مناره ساخته مدح بیجا کرده چاپلوسی را از حد گذرانده است. و با لحن مشحون از تملق و تعصب سخن گفته و ذات و مکارم آیات آن جبار قهار را مظهر لطف نامتناهی خوانده و مکنون ضمیر مستنیر او را محض خیر و نکوخواهی شمرده است.

او تمام قتلها و جنایات وی را مشیت الهی خوانده و فرار از تقدیر را ناممکن و رضا به قضا را ستوده است.... و مصداق این سیاق صورت حال حضرت صاحب قرانی امیر تیمور گورکانی است.⁹³ همین طور است مؤلف «احسن التواریخ» حسن روملو که آنقدر از شاه اسماعیل صفوی و شاه عباس پسر او تمجید و توصیف کرده که از سر تا به آخر کتاب احسن التواریخ مملو از اراجیف و چاپلوسی خاندان شاه اسماعیل که خونخوارترین چهره تاریخ است میباشد که پژوهنده برای یافت یک حقیقت تاریخ جبراً کل کتاب را می بایست با حوصله مندی بخواند تا حقیقتی را کشف کند که در چند سطر خلاصه میشود. همین طور است در مورد سایر تاریخ ها. ولی قدر مسلم در اینجاست که اگر همین کتابها نمی بود ما چطور میتوانستیم از وقایع آن زمان پرده برداری کنیم؟

ظفر نامه شرف الدین علی یزدی را که در قالب ولفافه سجع فارسی و عربی برای دورانهای بعد بیادگار گذاشته که این شیوه نگارش مختص ظفرنامه یزدی نیست و تقریباً فضای تمام تاریخ نگاری ما را در بر میگیرد و ثانیاً تاریخ و ادبیات ما در طول حیات سیاسی پادشاهان به نوعی در خدمت

⁹² ظفرنامه، یزدی شرف الدین جلد دوم، 728

⁹³ ظفر نامه، تصحیح عصام الدین اورونبايوف، ص 189

آنان بوده اند و ما کمتر رد پای از حیات اجتماعی مردم را در تاریخ نگاری رسمی در سرزمین مان نمی بینیم، آنگاه مولانا شرف الدین یزدی را تبرئه خواهیم کرد.

ملاقات شرف الدین علی یزدی در کنار نهر انجیل در هرات با مولانا عبدالرحمن جامی نیز بی تأثیر نبوده و ظاهراً شرف الدین یزدی بعد از این ملاقات و استماع سرزنش جامی که با وجود دانشمند بودن و وسعت اطلاعات زندگی را در کنار مدح حاکمان بسر می برد، از هرات به خانقاه تفت مراجعت کرده و قلم مدح را شکسته و بر سجاده حمد زندگی را پایان برده است.⁹⁴

95-2-1. معین الدین شاهرخ تیموری:

معین الدین شاهرخ چهارمین پسر تیمور گورکانی است که در 769 هـ ق تولد گردیده و بعد از فوت تیمور در (۸۰۷ - ۸۵۰ هـ. ق/ ۱۴۰۵ - ۱۴۴۷ م) علی رغم مخالفت برادران و انتساب امیر تیمور به ولایت عهدی پیر محمد، به سلطنت نشست و یکی از جانشینان امیر تیمور گورکان و بزرگترین پادشاه تیموری گردید. او وقتی زمام امور کشور پهناور تیمور را بدست گرفت که برادرانش هر یک مدعی تاج و تخت تیمور بودند.⁹⁵ تیمور خود در زمان حیات خود حکومت خراسان را به شاهرخ و حکومت هند را به برادر شاهرخ، محمد سپرد.⁹⁶

95-2-2. سلطنت شاهرخ سلطان در خراسان:

معین الدین شاهرخ تیموری (۸۰۷ - ۸۵۰ هـ. ق. / ۱۴۰۵ - ۱۴۴۷ م.) نام چهارمین پسر امیر

⁹⁴ نفیسی سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران، کتابفروشی فروغی، 1344، جلد دوم، ص 775.

⁹⁵ روملو حسن، احسن التواریخ به اهتمام نوائی عبدالحسین، بنگاه ترجمه و نشر کتاب 1349 تهران (در گذشت امیر تیمور گورکان سال 708) و جلوس شاهرخ سلطان، ص 37.

⁹⁶ ظفرنامه یزدی ص 649-670.

تیمور گورکانی (۷۷۱-۸۰۷ ه. ق) (۱۲۷۰ - ۱۴۰۵ م) ولی دایرةالمعارف آریانا که در سال 1348 در کابل چاپ شده است تولد او را 1403/769 مسیحی میدانند.⁹⁷ وی یکی از جانشینان تیمور و از بزرگترین پادشاهان تیموری است.

پس از مرگ تیمور حاکمانی که از ترس حاضر به اطاعت او شده بودند هر کدام علم استقلال برافراشتند. هریک از فرزندان تیمور از جمله خلیل سلطان را که شخص عیاش و نادان و بی کفایت بود در قوریالتای سال 807 ه. ق. که در راه آخرین سفرتهاجمی اش به چین در اترار یکی از ولایات تحت تسخیرش ضمن سایر نصایح از تمام مردمی که در حق آنها جفا کرده بود عذرخواهی کرد و از امرا و شاهزادگان خواست تا پس از فوت او پیر محمد را که والی کابل بود در سمرقند جانشین او گردانند. که فردای آن روز در اثر مریضی ایکه داشت در حالی وفات نمود که شهزاده ، ها و سرداران فوجش در روی برفهای پیش روی اردوگاه او برای معاینه صف بسته بودند⁹⁸ وی (خلیل سلطان) که والی تاشکنت بود با وجود اینکه قوریالتای امیر گورکانی را برایش نشان دادند غدر پیشه ساخته و خودش را جانشین تیمور ساخت و در مدت کمی تمام ثروتها و خزاینی که تیمور به عنف از سرزمین های اشغالی خود ذخیره کرده بود همه را به رقا صه ها ، زنان زیبا روی و امیرانی که با وی همدست و هم پیمانه بودند، حیف کرد تا اندازه ای که زنان حرم تیمور را بخاطر نگهبانی تاج و تخت به امیران زور مندش بخشید تا بتواند روزکی چند در ثمرقند امیر باقی بماند⁹⁹ سرانجام گرفتار خدایداد حسینی، والی سیحون، شد. بالاخره خلیل سلطان به دست یکی از امیران خویش معزول و محبوس شد و خان کاشغر بر آن سرزمین حاکم شد. شاهرخ در ۸۱۱ به ماوراءالنهر لشکر کشید،

⁹⁷ دایرةالمعارف آریانا ، از طرف انجمن دایرةالمعارف افغانستان ، سال 1348 ، چاپ مطبعه معارف ، جلد چهارم ، ص 769

⁹⁸ هردال لمپ ، تیمور لنگ ، پیشین ؛ مولانا شرف الدین یزدی ، پیشین ؛ یاداشتهای کلاوجو .

⁹⁹ شرف الدین علی یزدی ، خلاصه صفحات 649 تا 680.

95-2-3. لشکر کشی شاهرخ به ماوراءالنهر (سمرقند):

«چون خبر مخالفت امیر شیخ نورالدین در هرات بگوش شاهرخ در هرات رسید قبل از آنکه خود متوجه سمرقند شود چند تن از فرماندهان لشکر خود: امیر مضراب بهادر، امیر توکل برلاس و امیر یادگار شاه ارلات، محمد صوفی ترخان، امیر یوسف خواجه و امیر عجب شیر و امیر نوشیروان برلاس را با سپاه زیاد متوجه ماوراءالنهر گردانید و امر فرمود تا امیر شیخ نورالدین را گرفتار گردانند و خود نیز به تعاقب با لشکر گران به صوب ماوراءالنهر عازم نبرد گردید. امیر شیخ نورالدین از روی خشم و کین سپاه شاهرخ را استقبال نموده در حوالی قزل رباط جنگ عظیم بوقوع پیوست. یکی از پسران امیر خداداد از جانب مخالف جنگهای مردانه کرد و میرزا احمد میرک پیش رفته او را گریزانید. در این حین شاهرخ پادشاه به اتفاق قورچیان حمله نمود. امیر شیخ نورالدین راه فرار پیش گرفت در نتیجه تعداد زیادی از دشمنان را به شمول امیر خدا داد اسیر و به درگاه پادشاه آوردند. شاهرخ همه اسرا را مورد استهالت قرارداد و بخشید و خدایداد را کشت و خلیل سلطان را پس از رهایی از زندان خداداد به ری فرستاد.»¹⁰⁰ به علاوه شاد ملک، معشوقه میرزا خلیل هم تنبیه و تبعید شد، که ظاهراً چندی بعد به خلیل سلطان پیوست. تا این که خلیل سلطان در حالی که در ری همچنان به خوشباشی و عیاشی سر می‌کرد در آن جا بیمار شد و عاقبت در سال ۸۱۴ ق / ۱۴۱۱ میلادی درگذشت. محبوبه وفادارش، شاد ملک، که در همان دقایق بر بالین او حاضر شده بود، در کنار پیکر بی جان خلیل، خود را با دشنه‌ای که در دست داشت هلاک کرد. سرانجام آن دو، به امر شاهرخ در همان شهر و در یک مقبره به خاک سپرده شدند.¹⁰¹

¹⁰⁰ احسن التواریخ، تالیف حسن روملو، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوانی، نشر بنگاه ترجمه و نشر کتب، تهران، 1349، صص 70 و 71 و

¹⁰¹ دایرة المعارف فارسی، به سرپرستی مصاحب غلام حسین، مرجع اصلی کتاب (دایرة المعارف کولمبا) جلد دوم ردیف ج جلد دوم در سه مجلد، سال نشر چاپ دوم 1381، توسط انتشارات امیر کبیر، چاپخانه سپهر ص 916.

95-2-4. حمله شاهرخ به تخارستان و فتح بدخشان:

«شاهرخ میرزا سران سپاهش که عبارت اند از ابراهیم سلطان و امیر مضراب و امیر فیروزشاه ترخان و امیر علی ترخان را با جمعیتی از بهادران به تسخیر بدخشان فرستاد و امرای عالی شان، از بغلان (مرکز قطغن) عبور کرده در بلده کشم نزول نمودند.

شاه بهاءالدین والی آن دیار با خویش و تبار به کوههای سخت و بیشه های پر درخت پناه برد. امرا از کان لعل گذشته در حوالی شهر نزول نمودند. آن موقع منبع آب جیحون است.¹⁰² بدین ترتیب بدون آنکه جنگی واقع شود بدخشان توسط امرای شاهرخ کشوده گردید. بقول بعضی از نسخ احسن التواریخ (نسخه مط) امرا از راه اشکمش که از مربوطات بغلان می باشد به کشم رسیدند و شاه بهاءالدین به اطراف بدخشان گریخت و لشکر منصور از کان لعل گذشته به ولایت شغنان از توابع بدخشان و غند و پامیر و (دروازو اشکاشم) در آمدند و آن مواضع سر چشمه جیحون میباشد.¹⁰³

95-2-5. لشکر فرستادن شاهرخ به خوارم:

شاهرخ در سال 816 امیر علی کوکلتاش و الیاس خواجه را با لشکر بسیار به تسخیر خوارزم فرستاد.¹⁰⁴ [مبارکشاه] امیر ایدکو حاکم آن دیار بود از استماع این خبر مضطرب گشته رسولان کاردان نزد امراء فرستاده پیش کش و ساوری قبول نمود و در آن هنگام نوکران سید علی ترخان و الیاس خواجه بطرفی رفته بودند جمعی از مردمان خوارزم را بی تقریب بقتل آوردند. بنا بر آن شهریان یاغی شده آوازه انداختند که چنگیز اوغلان به مدد رسید. بنا بر آن امرا از

¹⁰² احسن التواریخ، پیشین صص 85-86.

¹⁰³ حاشیه صفحه 86، احسن التواریخ.

¹⁰⁴ احسن التواریخ، " ، 86؛

بالای قلعه کوچ کرده خوارزمیان ایشان را تعقیب نمودند و اموال فراوان بدست آوردند [مبارکشاه]. امیر ایدکو اکثر اموال از ایشان گرفت. بنا بر آن آغاز مخالفت کردند. شاهرخ امیر شاه ملک را به حکومت آن دیار فرستاد. شهریان بی آنکه جنگ کنند قلعه را تسلیم نمودند. امیر شاه ملک در آنجا متمکن گردید.¹⁰⁵

شاهرخ با غلبه بر رقبا به عنوان جانشین پدر حکومت را در دست گرفت. شاهرخ که سالها در خراسان نائب الحکومه هرات بود تحت تأثیر فرهنگ و تمدن خراسانی قرار گرفته بود و برخلاف پدرش مردی با دانش و رعیت نواز بود و به آبادانی علاقه بسیار داشت. چون شاهرخ در هرات تربیه دیده و سالها در آن جا حکومت کرده بود و روابط نیکویی با مردم خراسان داشت هرات را به سمرقند ترجیح داده و مرکز حکومتش را که از مدیترانه تا هند بود هرات را تختگاه خود ساخت¹⁰⁶ تهذیب و تمدن هرات در وی تأثیر نمود، عشق علم و عرفان در دلش زبانه کشید. شاهرخ بر خلاف پدرش پادشاه مدنی و مدنیت پرور بود دوره سلطنت او از ادوار شکوهمند (خراسان) به جغرافیایی فعلی افغانستان و (منطقه ای که تحت حاکمیتش قرار داشت، شمرده میشود. او در زمان حکومتش بنا به تلقین دوستانش مخصوصاً گوهرشاد بیگم ملکه خراسان در هرات جبران خرابی هایی را که چنگیز کرده بود بدرآمد. او در آبادانی شهرها مخصوصاً دیوار شهر هرات و مرو را که در زمان تهاجم پدرش ویران شده بود از نو آباد ساخت. میتوان گفت عظمت و شکوهی را که خراسان در زمان شاهرخ دید در هیچ دوره ای نصیبش نشده بود. او علما و فضلا و اهل عرفان را بزرگ میداشت و مدارس و دارالعلم های هرات در منطقه شاز و نادر و از کیفیت بالا برخوردار بود. در عهد شاهرخ هر نوع علوم و فنون در حالت بالندگی و گسترش بود و صاحبان صنایع در مکتبهای خاص و تخصصی پرورش میافتند از قبیل نقاشی، خطاطی، تذهیب

---

¹⁰⁵ همان مأخذ، همان صفحه.

¹⁰⁶ دایرة المعارف اریانا همان؛ ظفرنامه یزدی از صفحه 680 به بعد

کاری، مهندسی ساختمانها، نقاشی حجاری و کاشی سازی. هرات مرکز صنایع و تجارت بین چین و اروپا گردید ابریشم و پارچه های دیبای هرات در بازارها مرغوبیت خاص خودش را داشت. تجارت رنگ و رونق خاصی گرفته بود هرات با تمام بازارهای جهان از قبیل بازارهای اروپا، مصر شرق میانه و شرق دور گردید. استادان بزرگ صنعت خوش نویسان، نقاشان، و موسیقی دانان در عهد شاهرخ ظهور نمود و مدرسه گوهرشاد تأسیس و علمای جید شهر در آن به تعلیم و تدریس مقرر گردیدند. مدرسه گوهرشاد بیگم با نفیس ترین اسلوب ساخته شده بود و برای تعمیر معماران، کاشی کاران، خطاطان، نقاشان را از هر گوشه و کنار قلمرو شاهرخ به هرات خواست مینارهای موجوده هرات از بقایای آن مدرسه بزرگ است (که جزء میراث فرهنگی هرات در یونسکو ثبت گردیده است (مؤلف)) شاهرخ پس از 43 سال سلطنت در 850 هـ قمری وفات یافت و در هرات دفن گردید.¹⁰⁷

95-2-6. زندگینامه ملکه گوهرشاد آغا:

گوهرشاد بیگم دختر امیر غیاث الدین ترخان است که یکی از امرای عهد تیموری بود. لقب ترخان به وی از طرف چنگیزخان به جهت شرکت او در جنگ های مختلف داده شده است و ترخان واسطه میان سلطان و رعیت بوده است. مادر گوهرشاد بیگم بانو خان زاده بیگم است که در ماه رجب سال 814 هـ.ق وفات کرده و در جوار مرقد امام رضا در مشهد مدفون گردیده است. گوهرشاد در سال 780 هـ.ق دیده به جهان گشود او از زمره زنان ادب دوست، هنرپرور و خیر در زمان خویش بود. به تاریخ و ادبیات علاقه مند بود و به دلیل تمکن مالی و انصاف بسیار خیر و نیکوکار بود. او در سال 807 ویا 805 ق با شاهرخ میرزای تیموری ازدواج کرد. که وی در چهاردهم ربیع الثانی سال 779 هـ.ق متولد و در سال 850 هـ.ق درگذشت و جنازه اش را به هرات حمل نمودند و در مدرسه گوهرشاد آغا دفن گردید. سلطنت شاهرخ چهل و سه سال بوده است. از آن روی که گوهرشاد دوستدار شعر

¹⁰⁷ دایرة المعارف آریانا، پیشین، ص769.

و ادب بود مهری هروی شاعره نامدار قرن نهم را مصاحب و ندیمه خود ساخت. گوهر شاد آغا علاوه بر همسر، مشاور و همدم شاهرخ میرزا نیز بود و در بسیاری از تصمیمات مهم کشوری شاهرخ از وجود وی بهره می برد. این بانوی فرهیخته دارای دو پسر بوده است یکی به نام ابراهیم سلطان که در ماه شوال 769 هـ.ق متولد و در ماه شوال سال 837 هـ.ق وفات یافت و پسر دیگر وی به نام میرزا بایسنقر بود که در سال 802 هـ.ق متولد و در سال 839 هـ.ق درگذشت.

95-2-7. پسران گوهر شاد آغا همسر شاهرخ:

پسران گوهر شاد بیگم ابراهیم سلطان و میرزا بایسنقر هر دو هنرمند و در زمینه خط و دیگر کمالات ممتاز بوده اند. میرزا بایسنقر خوش طبع و هنرپرور بود و در خط ثلث سرآمد دیگر خطاطان زمان خویش بود کتیبه پیش طاق مسجد گوهر شاد به خط ثلث از هنرهای بایسنقر است که به دست خود او نگاشته شده است. همچنین بزرگ ترین قرآن موجود که طول هر صفحه آن دو زرع و نیم است از جمله آثار ارزنده اوست که هم اکنون برخی صفحات آن در آستان قدس و کتابخانه آقای علی اصغر مهدوی در تهران موجود است. بایسنقر میرزا دوستدار و بانی زیباترین مکتب کتابسازی در خراسان بوده است و در زمان خویش نسخه های نفیس و زیبا بسیار نوشته و به تصویر کشیده است. همچنین به جهت علاقه خاصی که به هنر نشان می داد هنرمندان بسیاری را حمایت می کرد و گرد هم می آورد. میرزا سلطان ابراهیم برادر میرزا بایسنقر هم به مانند برادرش فاضل و هنرمند بود و هم اکنون قرآنی به خط نسخ بسیار عالی از وی در کتابخانه رضوی موجود است. و کتیبه های بسیاری به خط میرزا ابراهیم در شیراز وجود دارد که از جمله دارالصفاء و کتیبه موجود در بقعه ظهیری است. همچنین میرزا ابراهیم سلطان با رنج بسیاری کلیه مصالح و زندگی تیمور را به فارسی و ترک جمع آوری و مقایسه و تدوین کرد و تحویل شرف الدین علی یزدی داد.

گوهرشاد بیگم آثار و ابنیه زیادی از خود بر جای گذاشت که می توان از مسجد جامع، مدرسه و خانقاه شهر هرات و مسجدی نیز در جنب مرقد امام رضا (ع) نام برد. که این دو مسجد به نام خود وی به مسجد گوهرشاد معروفند و از شاهکارهای هنر و معماری و کاشیکاری قرن نهم هجری به شمار می رود. همچنین آثار ارزنده ای در حرم امام رضا (ع) و اطراف آن پدید آورد. از جمله دو رواق «دارالحفاظ» و «دارالسیاده» را بنا کرد که معمار این دو رواق و دو مسجد در هرات و مشهد قوام الدین شیرازی بود. مدرسه و خانقاهی که گوهرشاد دستور احداث آن را صادر کرد محلی بود برای تحصیل علمای برجسته ای چون مسعود شروانی، متوفی به سال 905 ه.ق که از بزرگ ترین علمای خراسان بود. و همچنین خواجه عبدالرحمن اوحد. آغاز احداث بنای این مدرسه کم نظیر در سال 820 ه.ق بوده است که در کنار آن کتابخانه و بیمارستان توسط گروهی از معماران برجسته به ریاست استاد قوام الدین شیرازی احداث شده است و خطاطان معروفی همچون جعفر جلال هروی خطوط کتیبه های آن را تذهیب و تزئین نموده اند.

مسجد گوهرشاد

گوهرشاد، 32 ساله بود که هوای زیارت مشهد به دلش افتاد و نذر کرده بود گردنبد الماس نشان را خرج مسجدی کند که در سایه امام رضا (ع) نفس بکشد و این گردنبد را به بازرگانی ایرانی فروخت و هزینه ساخت را از دارایی خود فراهم ساخت و چند هفته بعد کلنگ مسجد درست در ضلع جنوبی حرم علی بن موسی الرضا (ع) به زمین خورد. این مسجد در سال 812 ه.ق در زمینی به مساحت 8798 متر مربع ساخته شد و دارای گل دسته و یک گنبد می باشد. ایوان طرف قبله این مسجد معروف به ایوان مقصوره است. گوهرشاد برای ساخت این مسجد؛ قوام الدین شیرازی سرشناس ترین معمار ایرانی را استخدام کرد و قوام الدین هم حاصل سال ها تجربه و دانش خود را در بند این مسجد به یادگار گذاشت تا نظم و تقارن و ظرافت این بنا را تا 6 قرن بعد هم به رخ بکشد. اسم

گوهرشاد در دو محل با کاشی معرق نگاشته شده است. یکی در قسمت بالای در نقره ای که به دارالسیاده می رود و دیگری بر کتیبه ایوان مقصوره که به خط زیبای شاهزاده بایسنقر می باشد. در قسمت وسط نیز کتیبه ای به نام محمد رضا امامی وجود دارد. سبک معماری این بنا به شیوه آذری است. طاق های گنبدی شکل، مناره های بلند و گنبدهای بزرگ مسجد با ویژگی و تزئینات خاص و منحصر به فرد که ردپایی از سبک مقرنس دارند در کنار نقوش و خطوط دیواری بر روی زمینه گچی و معرق کاری شیوه های معماری ایران - اسلامی را در عصر تیموری ها نشان می دهند. گوهرشاد کتابخانه ای عمومی دارد که با بیش از 43 زبان رایج دنیا پر شده که حدود 32 هزار نسخه از کتاب های این کتابخانه خطی هزار نسخه عکس و بقیه چاپی هستند. البته این کتابخانه اصلی مسجد نیست و کتابخانه قدیمی که سابقه تأسیس آن به سال 618 ه.ق می رسد ضلع شرقی صحن امام خمینی است.

موقوفات گوهرشاد بیگم

بانو گوهرشاد بیگم موقوفات بسیاری پس از ساخت مسجد داشت که از جمله موقوفات ایشان:

1- از مجموع درآمد رقبات، یک عشر، حق التولیه متولی

2- یک عشر دیگر برای کارکنان و ضابطان و عمال و معمار

3- مابقی درآمد صرف عمران و آبادی مسجد گوهرشاد گردد.

پس از تنظیم وقفنامه مهد علیا گوهرشاد گروهی از خیرخواهان بر این مسجد نیز املاکی را وقف کرده اند.

95-2-9. مرگ گوهرشاد:

گوهرشاد بانو در سن 81 سالگی بر اثر وسوسه جمعی به دستور میرزا سلطان ابوسعید تیموری برادرزاده شاهرخ در هرات به قتل رسید و پیکرش را در مدرسه گوهرشاد که خود آن را ساخته بود در کنار شوهرش به خاک سپردند. با مطالعه زندگینامه گوهرشاد در می یابیم که وی زنی خردمند و در حسن تدبیر و سیاست والامقام بود.

شاید برای عده ای هضم این نکته که در دوران تیموری زنی با چنین قدرت و کیاست وجود داشته است کمی دشوار باشد ولی زنان ایرانی ثابت کرده اند که از زمان های دور آوازه خردمندی و لیاقتمندی آنان حتی در کارهای جمعی همچون کشور داری زبانزد جهانیان بوده است. پس حال که شرایط و امکانات ترقی و پیشرفت بیش از گذشته برایشان مهیاست چه خوبست بیش از پیش سعی در اثبات توانمندی های خویش کنیم باشد که الگوی ارزشمندی برای نسل های بعد باشیم.

منبع: دنیای زنان، شماره 64

95-2-10. مسجد جامع بزرگ هرات و تاریخ آن

مسجد جامع هرات در طول تاریخ فراز و فرودهای زیادی را دیده است. این بنا پنجمین مسجد جامع بزرگ در جهان می باشد این مسجد از لحاظ تاریخی بیش از ۱۴۰۰ سال قدمت دارد و مساحت آن به ۴۶۷۶۰ متر مربع می رسد. این بنای زیبا و شگفت انگیز در طول چندین هزار سال قبل از اسلام عبادتگاه آریائی های یکتا پرست بوده است و در سال ۲۹ هجری بعد از گرایش مردم هرات به دین اسلام، این معبد بزرگ به مسجد مسلمانان مبدل گشت. چنانچه اول بجای معبد مسجد کوچکی چوبی إعمار گردید. و این مسجد در اثر اصابت برق و یا الماسک که پیشینیان آنرا نازله غیبی گویند آسیب دید. و بعد ترمیم شد. مثلاً.. روایت است که محل این مسجد قبل از اسلام معبد بزرگ آریائی، خانهء مزدا، آتشکدهء پیروان زردشت بوده و پس از نفوذ دین مقدس اسلام در این سر زمین این معبد باستانی

به مسجد. یا مرکز اسلامی مبدل گشت و به مسجد جامع معروف گردید. گویند اصل بنائی آن چوبین بوده و منقش مدهون. در شب جمعه هشتم جمادی الاول سال ۵۱۴ نازلء چون الماسک به مسجد افتاد و نیمی از مسجد را ویران کرد و بسوخت. و ازان به بعد چندین بار تخریب و دوباره ساخته و یا ترمیم شده است. این بنای تاریخی نه تنها یک عبادت گاه بوده است بلکه یک مدرسه علمی و فرهنگی که در آن شخصیت های که افتخار کشور و جهان بودند تدریس ویا هم تعلیم دیده اند. خواجه عبدالله انصاری، خواجه محمد تاکی (رح) و دیگر عرفا و شعرا از جمله شخصیت هایی بودند که درین مدرسه تدریس کردند. بنیان گذار اصلی مسجد جامع بزرگ هرات: اهر چند باورود اسلام این معبد کوچک به مسجد تبدیل گردید. مردم سالها درازادای نهاز نمودند اما برای اولین بار این مسجد جامع بزرگ به شکل و سیبائی فعلی با داشتن طوق های فیروزه ای در برج ها و رواق های زیبا توسط مرحوم سلطان غیاث الدین غوری با استفاده از خشت پخته و تزئینات وکاشی های فیروزه ای ساخته شد. بعد از وفات سلطان غیاث الدین پسرش سلطان محمود به اتمام این مهم همت گماشت اما به پایه اكمال نرسید... همچنان در زمان همین سلطان مدرسه به نام مدرسه غیاثیه در شمال مسجد جامع اعمار گردید. و بعد ها در عصر تمدن تیموری بر تزئینات وکاشی کاری آن به سبک معماری تیموری کار صورت گرفت.

ویژگی های مسجد جامع بزرگ هرات: بناء بر اظهارات آقای اجمل، این مسجد تاریخی در زمینی به مساحت اضافه از ۴۶ هزارمترمربع اعمارگردیده که مشتمل بر ۴۶۰ گنبد، ۱۳۰ رواق، ۴۴۴ فیل پایه، دوازده گلدسته، چهار ایوان، چهار دروازه، چهار کتیبه بزرگ مزین با آیاتی ازقران، اشعار عرفانی عرفا و شاعران بزرگ، سه سراچه، یک منبر سنگی، کتابخانه (شامل چهار هزار جلد کتاب) و وضوخانه می باشد که در زیباترین محل شهرقدیم هرات موقعیت داشته و در یک زمان گنجایش بیش از یک صد هزار نهازگزار را دارد. . به گفته وی گلدسته های مسجد که برای رساندن صدای اذان به گوش مردم ساخته شده، بین ۱۷ تا ۳۶ متر ارتفاع، ۷ تا ۱۰ متر قطر داشته راس هرکدام دارای هشت رواق بوده که بام شان با کاشی فیروزه ای تزئین یافته است. برای کسی که ساکن هرات نیست مسجد

جامع هرات بر علاوه کتش مذهبی کتش های دیگری نیز دارد . هر کسی که بار اول این مسجد را می بیند در نظر اول مبهوت عظمت و معماری این مسجد خواهد شد. نقش و نگارهای پر رنگ و کاشی های معرق هفت رنگ ایوان ها و گلدسته های کاشی کاری شده حتی در نگاه شهروند هراتی نیز جالب و جذاب می باشد

فراز و فرود های تاریخی مسجد جامع هرات:

بقول ایام الدین اجمل رئیس آبدات تاریخی هرات مسجد جامع بزرگ هرات در مسیر تاریخ فراز و فرود های زیاد دیده است این بنای تاریخی در حمله چنگیزخان شکسته شده بود. بار دیگر در عصر اعلیحضرت شاهرخ میرزا و به دستور وی ترمیم شد و باز بسال ۹۰۴ مرحوم امیر علی شیر نوائی آنرا به وضعی مرغوب ترمیم و به کاشیهای رنگین مزین نمود. از آنجائیکه هنر معماری در عصر تیموری ها خیلی با رونق و شکوه بود این مسجد بزرگ را مانند بنا های تاریخی دیگر عصر تیموریان بطور حیرت انگیزی منقش نمودند. ولی دوباره در ایام فتور هرات مجدداً شکستهای به آن رخ داد. که مرحوم حسن خان شاملو هروی آنرا ترمیم کرد تا باز مرحوم وزیر یارمحمد خان ایوان مقصوره را که شکسته و فرو غلطیده بود، دوباره بپوشید. و در عصر امیر حبیب الله خان سرا پای مسجد جامع بصورت اساسی ترمیم شد. اما اطراف آنرا حویلی های محلی محیط میداشت. مرحوم محمد قاسم خان نایب الحکومه هرات آن سرا ها را خریداری نموده اطراف مسجد جامع را پاک و هموار نمود. در سال ۱۳۲۲ شمسی حسب نظریه محمد ظاهر خان پادشاه سابق و به همت عبدالله خان ملکیار به ترمیم اساسی این مسجد مبارک معطوف فرمود. مهندسین لایق هروی را جمع، استشاره و استخاره نموده در ۱۴ حمل سال مذکور کار ترمیم آن آغاز گردید. مرحوم حاجی محمد اسمعیل مهندس و مرحوم غلام حیدر مهندس هروی که هر دو در فن معماری قدیم هرات از نوادر روزگار بودند، بکار تعمیر و ترمیم مسجد جامع مؤظف گردیدند. خداوند (ج) آن دو آزاد مرد هنرمند را مغفرت فرماید که هنر معماری قدیم را بار دیگر احیاء نمودند و صنعت کاشی کاری معرق را به شاگردان آموختند. عمل خطاطی مسجد به

مرحومان حاجی ملا عبدالله هروی و میرآقای نستعلیق نویس تفویض گردید و بعد استاد ارجمند و خطاط بی مثل و مانند جناب آخند ملا محمد علی عطار هروی که در نگاشتن خطوط هفت گانه و اصول خطوط اصل و فرع یگانه آفاق و در هنر خطاطی طاق است، نگاشتن کتیبه ثلث جلی این معبد باستانی به وی تفویض گردید و به توفیق الهی آیات مقدس کلام الهی را دورادور مسجد بقلم خویش نگاشت. نگارنده عاجز نیز افتخار دارد که از شروع کار ترمیم مسجد الی مدت پنج سال تمام در کار تزئین و نقاشی این معبد مقدس مشغول خدمت بوده و حتی المقدور در آن رشته ایفای وظیفه نمود. قبل از کودتای هفت ثور کار سنگ فرش نمودن مسجد جامع شریف شروع گردید که با وقوع کودتای هفت ثور و جنگ‌ها، نیمه تمام ماند هر چند در آن زمان مرحوم استاد هنر میناتور الی الجاج محمد سعید مشعل غوری هروی با گماشتن شاگردان زیاد کار کاشی کاری و ترمیم آن را بعهده گرفت. البته جنگ‌ها و کشمکش‌ها کمتر فرصت میداد تا این مهم را ادا نماید و بعد از جنگ‌ها از بودجه ابدات تاریخی مجدداً اعمار گردید. اکنون به خاطر حفظ و مرمت این بنای تاریخی و عبادت‌گاه مسلمین، چهار مهندس، شش استاد کاشی‌ساز و پنج استاد خوشنویس به وظیفه گمارده شده‌اند. اما در نزد مردم هرات روایتی است که گویا کار در مسجد جامع هرات هیچ‌گاهی تمام شدنی نیست و اگر روزی کار مسجد کاملاً اكمال شود، آن روز قیامت خواهد رسید! عظمت مسجد جامع هرات: مسجد جامع هرات نه تنها برای خارجی‌هاییکه از آن دیدن می‌نمایند جالب است، بلکه برای مردمی که ساکن هرات هستند این بنای تاریخی بر علاوه کشش مذهبی، کشش‌های دیگری نیز دارد. هر کس بار اول این مسجد را ببیند در نظر اول مبهوت عظمت و معماری این مسجد خواهد شد. اولین چیزیکه حایز اهمیت و ارزش است و حفظ آن توسط پروژه بین‌المللی صورت گرفته بود، دروازه ورودی مسجد جامع است که فعلاً به خاطر اینکه رفت آمد نشود مسدود می‌باشد و در قسمت بالای این مسجد پوش فلزی شده که از باد، باران و سرما جلوگیری شود. دومین چیزیکه ارزش و اهمیت دارد ایوان مسجد است که از جمله عجیبه‌های هنر معماری جهان است. به این عظمت فکر کنید که در هشت صد سال قبل این کار، کاری بوده که از روی اخلاص شده است. اگر چه درین مدت خسارات و ضررهای

وارد شده است، اما به همت مردهای که مسوولیت این بخش را به عهده داشتند کوشش کردند که این دو نقطه همان قسم که است باقی بماند. در بیشتر نقاط جهان از جمله در ایران، سمرقند و هند مسجدها شباهت‌های زیادی با معماری مسجد جامع شریف و همچنان کاشی‌های که درین مسجد دیده می‌شود دارند. این کاشی‌های تزیینی خود هنری یادگار از دوره‌ای تیموری‌ها می‌باشد.

توجه و اهتمام بیش از حد سلاطین تیموری مخصوصاً شاهرخ میزا، و پسرش بایسنقر که جانشین وی می‌باشد و سلطان حسین بایقرا و خصوصاً توجه درجه اول شهبانو گوهرشاد آغا، در امر تر میم، تزئین و کاشی کاری مسجد جامع بزرگ هرات که در عهد سلطنت سلطان غیاث الدین غوری بنا یافته است از اهمیت خاص برخوردار است. و اما برخی دوستان تر میم را با اعما راشتبه گرفته بنا این مسجد بزرگ را به سلاطین تیموری منسوب می‌سازند که اشتباه خیلی بزرگی است. تیموریان افتخارات فرهنگی و اجتماعی فراوان دارند و نیاز نیست که گذشته‌ها را هم به پای ایشان ختم کنیم و یا حتی یک تمدن را چشم پوشی نهائیم. و بگوئیم. اگر مستقیماً وبدون مقدمه بگوئیم این مسجد در عهد سلاطین تیموری ساخته شده. در انصورت مرتکب اشتباه و غبطه بزرگ شده ایم. همانطوریکه اعمار این مسجد و معماران آن قابل افتخار است. کسانیکه آنرا با این زیبایی منقش ساخته اند نیز قابل مباحثات و افتخار می‌باشند بنا هنر و زحمتی را که تیموریان بخاطر زیبا سازی این بنا بزرگ بخرچ داده اند از هر حیث قابل قدر است. اما سابقه اعمار این مسجد به همین شکل و سیما بر میگردد به عهد سلطان غیاث الدین غوری و دیگر برنجی بزرگ در داخل این مسجد نیز از آثار همان وقت است. متن اخیر را بخاطر رفع مغلطه علاوه نمودم تا دوستان دچار اشتباه نشوند.¹⁰⁸

تمهید: اگر کسانی اینطور برداشت داشته باشند که جامع هرات از همان زمانیکه سلطان غیاث الدین آنرا اعمار نمود همینطور دست نخورده باقی مانده است فکر اشتبا و خطا است چرا کسانیکه از تاریخ این سرزمین خبر داشته باشد میدانند که این مسجد چندین بار تخریب و در هر عهد در

¹⁰⁸ قدیر علم از روی گزارشات اداره حفظ آبدات تاریخی افغانستان و اجمل مدیر حفظ آبدات تاریخی شهر هرات

زمانه شاهان ستوده و دینپرور دوباره باز سازی شده است. من مثال میدهم سرکهای افغانستان از جوزجان تا کابل، از شیرخان بندر تا کابل از تورغندی تا کابل و از تورخم تا کابل در زمان محمد ظاهر شاه اعمار و اسفلت شد اما در اثر جنگ های سی ساله اسفلت این سرکها نابود گردید که در ده سال اخیر دوباره ساخته شد حالا نام آنرا باز سازی میگذاریم همینطور جامع هرات چندین مرتبه با این ناملاهیات روبرو گردید که در هر عصری باز سازی شد و باز سازی ایکه در زمان فرزندان تیمور صورت گرفت از این جهت ملاک ارزش است که در زمان تیموچن یا چنگیز و نواده های او به انهدام رسیده بود و مانند آن مسجد جامع بلخ که در قدامت خود به زمان خلفای عباسی میرسید و قبلاً در همین اثر از قول ابن بطوطه جهان گرد مسلمان که آن مسجد را دیده بود و مسجد جامع هرات را نیز دیدن کرده بود تنها مسجد جامع مغرب را همشأن مسجد جامع بلخ دانسته بود که چنگیز به گمان اینکه در زیر تهداب مسجد گنج دفن شده است تمام آن مسجد را ویران و منهدم کرد که امروز حتی اثری از آن دیده نمیشود. به این تخمین پس در هر دوره ایکه بالای مسجد جامع کار صورت گرفته است قابل قدر میباشد و نباید آن را صرفاً به سلطان غوری منسوب بداریم. من شخصاً چهار سال در هرات بسر برده ام اکثر آثار تاریخی منطقه را به شمول منار جام و عمارت خوش رباط که در ده کیلو متری شمال در میسر تورغندی هرات واقع است دیدن کرده ام که مربوط به ابنیه شاهان صفوی میباشد و همچنان از مدرسه گوهر شاد که بقایای آن هنوز موجود میباشد و مقبره گوهر شاد از جمله بناهای در شهر هرات است که با نهایت دقت و زیبایی اعمار گردیده. ولی مسجد جامع هرات استثنا است و من میدیدم که هر روز حدودی بیشتر از 40 نفر مشغول ترمیم و مرمت کاری مسجد بودند که همسر مؤلف نیز در آن سالها (1354-1356) مدیر حفظ آبادات تاریخی هرات بود و تمام اشتغالش در همین مسجد بوده است. (مؤلف)

95-2-11. برگشت به وقایع شاهرخ:

0. سیاست صلح جویانه

معین الدین شاهرخ مانند پدرش تیمور، فردی شجاع و جنگدیده، اما بر خلاف او سلیم و صلح جو بود. او با وجود صلح طلبی و مخالفت با خونریزی‌های بیهوده، در دفع سرکشان قاطع و جدی عمل می‌کرد. هر چند برای توسعه قلمرو خود جز در مواردی متعدد به ندرت دست به لشکرکشی زد، در حفظ و تسخیر آن چه آن را میراث پدر تلقی می‌کرد، خودداری نداشت. در دفع مخالفان همواره پیروز بود. اما مادامی که کار با صلح و دوستی پیش می‌رفت هرگز دست به جنگ نمی‌زد به طوری که از سلاح تدبیر بیش از توسل به شمشیر استفاده می‌کرد.¹⁰⁹ فقط در واقعه سوءقصد احمد لر، یک تن از متعصبان حروفیه، که در هرات او را با کارد زخمی کرد در ۸۳۰ ه.ق / ۱۴۲۷ م آن هم بدان سبب که احتمال توطئه‌ای در بین بود و گمان می‌رفت که ترکمانان قراقویونلو که شیعه بودند، در آن سوءقصد دست دارند، خشونت نشان داد¹¹⁰

همچنین در طغیان نواده خود میرزا محمد، پسر بایسنقر هم که ظاهراً در اصفهان به تحریک برخی از عناصر ناراضی یا ماجراجو، بر ضد وی قیام کرد، مجازات محرکان را ضروری یافت و به قتل تعدادی از آن جماعت که از دین‌داران عصر نیز محسوب می‌شدند، فرمان داد.¹¹¹

او در ۸۳۰ ه.ق / ۱۴۲۷ م در اوایل سلطنتش بیشتر کارها را به پسرش غیاث الدین بایسنقر واگذار کرد. اما علاقه بایسنقر به شعر و هنر و نیز اعتیادش به شراب‌خواری که عاقبت موجب مرگ زود هنگام او نیز شد، وی را به تدریج از چشم پدر انداخت¹¹²

---

¹⁰⁹ لغت نامه دهخدا ذیل شاهرخ

¹¹⁰ شاهرخ تیموری لغت نامه دهخدا ذیل نام شاهرخ

¹¹¹ لغت نامه ذیل شاهرخ

¹¹² خواندمیر، چاپ، 1317 ش، ص 339-340

نسبت به بعضی از مشایخ صوفیه، و خصوصاً کسانی که گرایش‌های شیعی داشتند، نیز نفرت یا سوءظن نشان می‌داد. اما این طرز تلقی که از جمله نسبت به سید محمد نوربخش، سید قاسم انوار و صائین الدین ترکه با خشونت بیشتری همراه شد. این خشونت و برخورد قاطع نیز از احتمال ارتباط آنها با ترکمانان آذربایجان - طوایف قراقویونلو که منسوب به تشیع بودند - ناشی می‌شد.¹¹³

2. رابطه با سایر دولت‌ها

شاهرخ توانست از سرزمین‌های از هم گسیخته، قلمرو تقریباً یکپارچه‌ای فراهم سازد و با همسایگان و رقیبانش روابط دوستانه‌ای برقرار کند. چنانکه سفیرانی از چین، هند، شروان و دشت قپچاق به دربار او آمد و شد داشتند¹¹⁴ شاهرخ در ایجاد رابطه‌ای درست با کشورهای اطراف نیز اهتمام بسیار ورزید که این امر نیز خود موجب گسترش تجارت، ایجاد آسایش و فراغت بیشتر برای عموم مردم شد. او حتی با فرمانروایان هند که پدرش تیمور قلمرو آنها را غارت و رعایای ایشان را قتل‌عام کرده بود، رابطه دوستی برقرار کرد و از طریق ارسال هدایا و سفرا از آنها دلجویی نمود. در مورد چین نیز که پدرش تا واپسین لحظات حیات از فکر تسخیر و غارت آن جا باز نماند، راه دوستی پیش گرفت. به طوری که با مبادله سفیر و تبادل هدایا، در ایجاد روابط بازرگانی با آن سرزمین بسیار تلاش کرد¹¹⁵ با این وجود شاهرخ هیچگاه نتوانست قدرت تیموریان را در خارج از مرزهای ایران و فرارود «ماوراءالنهر» تثبیت کند. شاهرخ با وجود کامیابی‌هایش در سامان دادن به امور داخلی و از بین بردن رقیبان، پس از قدرت گرفتن ترکمانان قراقویونلو در آذربایجان، نتوانست اقتدار خویش را در آنجا حفظ کند. با مرگ قرايوسف ترکمان در ۸۲۳ ه.ق، شاهرخ حدود یک سال تبریز را در اختیار داشت و سه بار نیز به آذربایجان لشکر کشید که آخرین بار در ۸۳۹ ه.ق بود ولی با وجود این پیروزی‌ها، نتوانست

¹¹³ معین‌الدین نطنزی، ص ۴۳۵

¹¹⁴ تاج‌السلطانی، ج ۸، گ ۲۲ پ

¹¹⁵ شرف‌الدین علی یزدی، ج ۲، ص ۴۷۳-۴۷۷

آنجا را زیر فرمان کامل خود درآورد و چون از بیم پسران قرايوسف، کسی حکومت آذربایجان را نمی‌پذیرفت.¹¹⁶ شاهرخ مجبور شد فقط به ذکر نامش در خطبه‌هایی که در آذربایجان خوانده می‌شد، اکتفا کند. و بپذیرد.

3. بازسازی شهرها:

شاهرخ شاهد نتایج نامطلوب یورش‌های خونین و ویرانگر پدرش بود، معهذخود را در ترمیم ویرانیهای ناشی از تاخت و تازهای پدرش ملزم می‌دید و از این که با تهاجم‌های تازه و مجدد، خرابی‌های جدیدی در اطراف قلمرو خود به وجود نیاید به طور جدی از تنش می‌پرهیزید. او در اداره حکومتش که قلمرو وسیعی داشت تا جایی که ممکن بود از جنگ و خشونت پرهیز می‌کرد چنان که این همه پرهیز از خشونت، از فرزند کسی مانند تیمور بسیار عجیب می‌نمود. با آنهم شاهرخ میکوشید تا درد هائیکه از طریق پدرش بمردم رسیده را التیام بخشد. زیرا مردم هنوز از تاخت و تاز مغول جان آسوده نیافته بودند که به حملات مرگبار تیمور که برزگترین و شدیدترین لطمه از طرف یک کسی که ادعای مسلمانی داشت و خویشان را صاحب قران میخواند بر سر ملل اسلامی وارد آورد که در نتیجه باعث کثر جمعیت در تمام شهرها گردید. بطور یقین در این مدت دو صد سال از حریق چنگیز تا حملات تیمور شهرهای بزرگ پر جمعیت مبدل به خرابه‌های موات گردید، مساجد و مدارس و کتابخانه‌ها بکلی نیست و نابود گردید.¹¹⁷ لذا شاهرخ روحاً از پیش آمد های تاریخی هولناک چنگیز و پدرش متألم بود و میخواست همه خرابی‌ها جبران گردد

تحت تأثیر همین طرز تفکر بود که او شهر مرو را که از دوران هجوم مغول ویران و بی‌آب مانده بود،

¹¹⁶ شرف الدین علی یزدی، ج ۲، ص ۴۷۳، ۴۷۶-۴۷۷؛ دولتشاه سمرقندی، ص ۳۹۱

¹¹⁷ تاریخ‌گزیده حمد الله مستوفی قزوینی، به سعی و اهتمام ادوارد برون، طبع سنه 1328/1910، طبع لندن، جلد اول مقدمه ناشر (ادوارد برون و یاد آوری از خونریزیهای سده های هفتم و هشتم ونهم در متن مقدمه کتاب) ، ص 3.

آباد کرد و آب نهر مرغاب را که مر و مدت‌ها از برکت وجود آن محروم مانده بود در جوی‌های این شهر دوباره جاری ساخت¹¹⁸

4. **شاهرخ و معتقدات دینی:** شاهرخ در معتقدات دینی خود سخت پا بند بود از همین سبب علما و فضیله‌ای دینی را پاس میداشت این در حالی بود که او عده از موسیقیدانان و خنیاگران عصر خود را گرد خود جمع کرده بود. او در حالیکه سخت به معتقدات دینی بستگی داشت میکوشید سیرانواع علوم در قلمروش توسعه بیابد از همین سبب شاعران، نویسندگان و علما را از هر طیفی که می بود می پذیرفت. او با مشروبات الکولی سخت مخالف بود و از آن در قلمرو خود جلوگیری میکرد و هر جا که خمر را می یافت در زمین می ریخت این در حالیست که حتی از پسرش بایسنقر از اثر نوشیدن خمر نفرت داشت.

در دوره او مزارات مشهد مقدس مرقد امام رضا و گازرگاه هرات را که قبور ابو اسحاق گازرونی و خواجه عبدالله انصاری را زیارتگاه خاص و عام است در وقت او مرمت و آباد گردید¹¹⁹

شاهرخ، در ۸۱۵ ه.ق قوانین یاسا را لغو و فقه اسلامی را جانشین آنها کرد.¹²⁰

فرمانروایی شاهرخ را سرآغاز یک عصر جدید و تجدید حیات در بعضی از انواع هنر معرفی کرده‌اند. او پادشاهی بود نیکوکار و اصحاب علم و دانش را گرامی می‌داشت و ارباب صنعت را طرف توجه قرار می‌داد و در زمان وی علم و صنعت رواج یافت.¹²¹ توفیق شاهرخ در تسخیر تمامی قدرت در

---

¹¹⁸ لغتنامه دهخدا زیر نام میعن الدین شاهرخ

¹¹⁹ لغت نامه زیر نام مزارات هرات و مشهد مقدس

¹²⁰ اسفزاری، بخش 4، ص 86-84؛ ابن عربشاه، ص 298.

¹²¹ لغت نامه ذیل شاهرخ

هرات و توجه وی و بایسنقر به هنر، بسیاری از هنرمندان را از اقصی نقاط ایران به هرات کشاند و سبب شد که مراکز مهم پیشین اهمیت و اعتبار خود را از دست بدهد و در مرتبه‌ای نازلتر قرار گیرد.¹²² شاهرخ به همراه پسرش بایسنقر حامی و بانی شکل‌گیری مکتب هرات از سبک‌های مهم هنری در خراسان بود و در تحت حمایت او نقاشان، خوشنویسان، تذهیبکاران را در هرات گردآورد تا برای وی ظریف‌ترین آثار هنری را در خط، تذهیب، جلدسازی و صحافی به وجود آوردند.¹²³ کانون هنری بایسنقر در هرات به نام دارالصنایع کتاب‌سازی معروف بود.¹²⁴ و کتاب‌های پدیدآورنده در این دوره شامل نفیس‌ترین مینیاتورها و استادانه‌ترین خوشنویسی‌ها هستند که به زیبایی تمام در صحافی و جلدآرایی و صفحه‌آرایی از آن کار گرفته می‌شد. بر علاوه او کتابهای خطی حافظ ابرو، رشید الدین فضل الله و سایر متون فارسی را که در حالت تخریب کلی بود امر کرد تا از سر دست نویسی کنند تا این گنجینه‌های بی‌مانند محفوظ بماند. دارالصنایع یا کتاب‌سازی شاهرخ معروف بود.¹²⁵

پاره‌ای از زیباترین نقاشی‌ها، ریشه در مکتب هرات دارند که بطور کامل با حمایت شاهزاده‌های تیموری در شهر هرات شکل گرفت و استاد بزرگ نقاشی یعنی کمال الدین بهزاد برخاسته از چنین مکتبی است. خطوط زیبای فارسی نظیر خط نستعلیق در دوره جانشینان تیمور شکل گرفت و آخرین مراحل تکاملی‌اش را در این دوره طی نمود. همچنین پاره‌ای از زیباترین آثار معماری خراسانی در این دوره به وجود آمد که از آن جمله می‌توان به مسجد گوهرشاد در شهر مشهد و در کنار حرم علی بن موسی‌الرضا اشاره نمود. این مسجد که با حمایت گوهرشاد همسر شاهرخ تیموری ساخته شده‌است، یکی از درخشان‌ترین آثار معماری خراسانی است. در گوشه‌ای کتیبه‌های این مسجد و در سمت ایوان

---

¹²² خواندمیر، 1372 ش، ص 173

¹²³ یارشاطر، ص 7-8.

¹²⁴ سابتلنی، 1988 ب، ص 494.

¹²⁵ سابتلنی، همان

مقصوره آن، کتیبه‌ای از بایسنقر میرزا پسر شاهرخ وجود دارد که خود از خطاطان بزرگ عصر خویش

بود.¹²⁶

---

¹²⁶ مجله هنر و مردم، تهران، ص ۴۹، آبان سال ۵۵

بخش نود و پنجم

بحث سوم

بایسنقر پسر شاهرخ

84-2-0. غیاث الدین بایسنقر:

(تولد ۸۰۲ ه.ق/۱۳۹۹ م، درگذشت ۸۳۷ ه.ق/۱۴۳۳ م)

از شاهزادگان تیموری، پسر شاهرخ و نوه امیر تیمور گورکانی بود. او شاهزاده و امیری هنرمند و هنرپرور بود و از سیاستمداران، حامیان بزرگ هنر، معماری و فرهنگ و از خوشنویسان طراز اول عهد خود به شمار می‌رود.

میرزا غیاث الدین بایسنقر از عوامل اصلی رونق هنر و ادبیات در عصر تیموری است.¹²⁷ وی هم به سیرت پدر میرفت ادیبان شاعران و هنرمندان را بزرگ میداشت خود شاعر و خوش نویس ماهری بود چنانکه اقسام خط را بدرجه استادی می‌نوشت و محفل او در هرات مرجع ارباب فضل و هنر بود و بسبب علاقه خاص بنسخ نفیس عده محرر و نقاش و صحاف در دستگاه خود داشت تا کتابخانه اش را به نفایس آثار مزین سازند، و از جمله همین نسخه هاست شاهنامه معروف به بایسنقری که از جمله آثار هنری بسیار ارزنده تاریخ خراسانی است .

غیاث الدین خواندمیر در ذکر فضایل این شهزاده ای هنرمند چنین نوشته است: «... با وجود وفور جاه و جلال و کثرت حشمت و اقبال بمجالست ارباب علم و کمال بغایت راغب و مایل می بود و در تعظیم و تبجیل اصحاب فضل و هنردر هیچ وقتی از اوقات اهمال و اغفال نمی نمود و خرد مندان کامل از اکناف ایران و توران بهرات آمده در آستان مکرمت آشیانش مجتمع می بودند و بلغاء وافر فراست و فصحاء صاحب کیاست از اقطار و امصار عراق و فارس و آذربایجان بدرگاه عالم پناهش شتافته صبح و شام ملازمت مینودند، و آن شاهزاده عالی شان در تربیت و رعایت تمامی آن طایفه گرامی کوشیده همه را بوفور انعام و احسان مسرور و شادمان میساخت، و هر کس از خوش نویسان و مصوران و نقاشان و مجلدان در کار خویش ترقی میکرد همگی همت

¹²⁷ تاریخ ادبیات در ایران، صفا دامتر ذبیح الله، جلد چهارم، ص 7.

بایسنقر میرزا به زبان فارسی، عربی و ترکی مشرقی، که زبان مادریش بود، کاملاً تسلط داشت. او معرف برجسته فرهنگ اسلامی از نسلی ترک و خراسانی بود که به اهمیت و ارزش او تنها در دهه‌های اخیر و در تحقیقات جدید توجه شده است. در متون قدیم و جدید بایسنقر در سایه شخصیت برادرش الغ بیگ قرار گرفته است. هر چند اهمیت بایسنقر در تاریخ هنر قطعی است، لیکن خدماتش در زمینه ادبیات فارسی و تاریخ‌نگاری چندان معرفی نشده است. او قطعاً یکی از نمایندگان و شاید مهمترین نماینده آمیزش فرهنگ ترکی و فارسی در آسیای مرکزی و آسیای غربی (یعنی ایران و ترکیه) در عهد تیموریان به شمار می‌رود.

از بایسنقر به عنوان اولین کسی که به دو وجه ملی و دینی، همزمان توجه کرده نام برده می‌شود. در بررسی برنامه‌ریزی مکتب هرات که بیش از همه به همت او و پدرش شاه‌رخ شکل گرفت، دیده می‌شود که این مکتب همانطور که برای هویت بخشی به هنر اسلامی قدم پیش گذاشت، برای شکل‌گیری شاهنامه بایسنقری نیز اقدام کرد. برای شروع این پروژه عظیم کاغذ سازان سمرقندی دعوت شدند تا کاغذ سمرقندیرا تولید کنند.

95-3-2. زندگی

بایسنقر هنگامی که پدر بزرگش، امیر تیمور، در سال ۸۰۷ ه.ق / ۱۴۰۵ م درگذشت، کودکی بیش نبود. در توصیف بایسنقر گفته‌اند که او شهزاده خوش‌طبع، خوش‌سخن، هنرپرور و عیاش بود و آنقدر که ممکن بود عالم را به خوشی گذرانید. به قول دولتشاه «جمالی داشت با کمال... و از سلاطین

¹²⁸ همان مأخذ، صص 7-8؛ رک: خواند میر غیاث‌الدین، حبیب‌السیر، چاپ تهران، کتابخانه خیام، ج 3، ص 622.

روزگار بعد از خسرو پرویز چون بایسنقر سلطان کسی به عشرت و تجمل معاش نکرد، شعر ترکی و فارسی را نیکو گفتی و فهمیدی، به شش قلم خط نوشتی.

ابوالقاسم حالت در کتاب شاهان شاعر از باسنقر چنین یاد کرده است: «بایسنقر پسر شاهرخ مانند پدر ادب دوست بود. در دربار مجلل خود جمعی از فضلا و هنرمندان عصر خود جمع آورد و محفلی گرم برای هنرمندان، شعرا و نقاشان عهد خود درست کرد و از آنجا به نقاط دور دست کشور نمایندگان فرستاد و از آذربایجان و فارس و عراق و دیگر نقاط مردان اهل فضل و دانش و هنر را بسوی خود خواند. در محضر او هنرمندان زندگی آسوده ای داشتند ولی آنها که جزء اطرافیان خیلی نزدیک شاه بودند از یک جهت در زحمت بودند: از این جهت که به پیروی از بایسنقر مجبور بودند پی در پی با او شراب بنوشند.

بایسنقر شرابخوار بزرگی بود و قسماً از بودجه دربار خرج شرابخوری و ترتیب مجالش شراب میگردید.

او در هر مجلسی کمتر از ده جام بزرگ شراب نمی نوشید و تمام آنها که در این جلس جمع میشدند مجبور بودند همین اندازه شراب بنوشند از علاقه او بشراب داستانه نقل میکنند گویند در یکی از این مجالس صنتعگری اهلاذربایجان تمایلی بنوشیدن شراب نداشت بایسنقر گفت: «ای مرد شراب بخور که تنها لذت زندگی را فقط در جام میتوان یافت» مهمان آذربایجانی مردی مؤمن بود و از لب زدن شراب امتناع کرد و بحدی از نوشیدن شراب امتناع ورزید که سلطان را بخود خشمناک ساخت. بایسنقر دستور داد فوراً خمبی از شراب حاضر کنند، بایسنقر مرد آذربایجانی را در خمب شراب نگهدارند تا از رگهایش شراب جاری شود. پس از مدت طولانی او مست لایعقل از خم بیرون کشیدند و یکسره نزد سلطان بردند، بایسنقر پرسید: «اکنون بگو ببینم در چه حالی؟ مرد صنعتگر پاسخ داد ای «سلطان بزرگ در حالی هستم که میبینی...» از تو در روز حشر خواهم خواست تا تو تمام پولهایی را که از این پس خرج خرید شراب میکنم پردازی» سلطان گفت: «خیال میکنی جمع

پولهائیکه در این راه خرچ میکنی چقدر است؟» صنعتگر رقم برزگی را نام برد. بایسنقر دستور داد همانقدر از خرانه به او بدهند و گفت: «اکنون این مبلغ را بتو می پردازم تا چیزی طلبگار نباشی» گویند این مرد آذربایجانی از بزرگترین شراب خوران عصر خود شد که حتی آوازه شهرت او از استرآباد نیز گذشت و در سراسر ایران منتشر گردید. از آن پس بایسنقر بمرد هنرمندی پیامی می فرستاد و او را بدربار خود دعوت مینمود تا به استرآباد رود، دعوت او را رد میکرد و میگفت: «به سلطان شرابخوار خود بگو که من زندگی تلخ خود را در اقامت در خمره شراب هرچه هم شیرین باشد ترجیح میدهم»

بایسنقر تیموری به زندگانی مستانه خود ادامه میداد. شراب میخورد و شعر میگفت و از هنر مندان تشویق میکرد تا یک روزی صبح او را در سی و سه سالگی در بستر خوابش مرده یافتند در حالیکه هنوز در دستش شراب بود اگرچه پیمانه عمرش خالی شده بود.

ولی نام بایسنقر با وجود عادت مذمومی که داشت زنده است، زیرا در سال 822 دیباچه فردوسی را بنام او به اسم «دیباچه بایسنقری» برشته تحریر در آوردند. این شهنامه به شهنامه بایسنقری معروف است.¹²⁹

---

¹²⁹ حالت ابوالقاسم، شاهان شاعر، و برگزیده اشعار آنان، چاپ تهران، 11 جوزا 1346، صص 10-12.

بخش نود و پنجم

بحث چهارم

95-4-3. سلطنت الغ بیگ :

الغ بیگ فرزند شاهرخ میرزای تیموری و نوه امیر تیمور گورکان، یکی از چهره های برجسته و تابناک تاریخ است که در 18 سالگی بفرمانروایی ماوراءالنهر رسید، با فرمانروایی او دوره ای از شگوفایی فرهنگ و هنر در ماوراءالنهر، بمدت 40 سال آغاز شد. در این دوران ماوراءالنهر اقتدار سیاسی خود را باز یافت، امنیت در جامعه جاری شد و اقتصاد به شگوفایی رسید و در پرتو این عوامل و تلاش های او، ماوراءالنهر به پایگاه علمی و هنری جهان اسلام مبدل شد که بواسطه آن معماری به شکوه و جلال قابل توجهی دست یافت، و هنر نقاشی و موسیقی به پیشرفتهای چشم گیری نایل آمد، و از همه مهمتر میدان پژوهش در عرصه های مختلف گسترده تر شد، و دانش

ریاضی و نجوم عقد های خود را باز کشود .

الغ بیگ بیش از چهل سال از (812 تا 853 ه.ق.) با قدرت و درایت در ماوراءالنهر فرمانروایی کرد. بدون تردید، وی از حکمرانان فرهیخته ایست که در طی حکومت طولانی اش در ماوراءالنهر مصدر خدمات درخشانی در زمینه فرهنگی شد. با این حال متأسفانه، در باره دوران درخشان فرهنگی و هنری و گرایش های فرهنگی الغ بیگ، آنطور که باید و شاید، تحقیقات چندانی صورت پذیرفته است. بجز تحقیق مستقل بارتولد در کتاب الغ بیگ و زمان او، که انهم بیشتر به مسائل سیاسی، دینی و تا حدودی نیز فرهنگی پرداخته است، اثر مستقل دیگری تدوین نگردیده است. از این رو، این دوره تاریخ تیموریان در ماوراءالنهر از اهمیت زیادی برخوردار است. خوشبختانه، برای بررسی این دوره از تاریخ، منابع دست اول و دوم تاریخ بخوبی در اختیار قرار دارد.

الغ بیگ با علایق شدید علمی و هنری به جد در باور کردن منابع فرهنگی موجود در ماوراءالنهر کوشید. او با فراهم ساختن امکانات مادی و نیز آرامش سیاسی، به ارتقای فرهنگ و هنر ماوراءالنهر دست زد. در دوران فرمانروایی وی ماوراءالنهر بعنوان کانون مهم فرهنگی علمی و هنری (در جهان اسلام، به موقعیت ممتازی دست یافت؛ بطوریکه این ولایت محل تجمع علما، فضلا، هنرمندان، خطاطان، ریاضی دانان، ستاره شناسان، معماران و سایر اشخاص اهل فن و هنر گردید. بدون شک او با خلق نمودن فضای باز اجتماعی فرهنگی قادر گردید که موجب خلق آثار بدیع گردد و فرهنگ ایرانی خراسانی را با دانش و فرهنگ اسلامی و حتی فرهنگ جهانی عصر خود را بارور ساخت. زیرا عصر او شایستگی مطلوبی در پرورش و رشد فرهنگ و دانش وقت خود داشته است. باید بوضاحت بگوییم که حکومت الغ بیگ با اتخاذ تدابیر خردمندانه در پدید آمدن آن نقش اساسی به عهده داشت.¹³⁰

بیاید لحظه ای بدون گیرو دار و جنجال های سیایی برادران دیگر الغ بیگ که در مناطق وسیع

¹³⁰ ابراهیم بن سنان حنین بن اسحق، 1365، زندگی نامه دانشمندان اسلامی، ترجمه احمد آرام، تهران، علمی و فرهنگی.

خراسان و ایران بازمانده از تیمور و شاهرخ پدر او لحظه ای به این توجه نهاییم که او در زمان خود به آن ارزشها دست یافت. و باعث این شد تا ساختار اجتماعی و فرهنگی آن زمان را در ماوراءالنهر و همچنین سیاست و گرایش های فرهنگی وی را مورد دقت قرار دهیم:

95-4-4. شرح احوال الغ بیگ:

در نهمم جمادی الاول سال 796 ه.ق. از بطن گوهر شاد آغا همسر هفده ساله شاهرخ، پسر بدنی آمد که نامش را محمد طرغای نهادند.¹³¹ دیری نگذشت که نام واقعی کودک در سایه سار لقب ترکی الغ بیگ، که بمعنی امیر بزرگ میباشد، بکلی از اذهان فراموش گشت. زمان رشد الغ بیگ درست مصادف بود باوج فتوحات امیر تیمور و توسعه امپراطوری تیموریان در شرق و غرب و شمال و جنوب؛ و بستر جغرافیایی که الغ بیگ را در درون خود پرورش میداد سمرقند بود، شهریکه روزها شاهد سرازیر شدن ثروت های مادی و معنوی جهان اطراف در خود بود.¹³² لذا زمان و مکان فضای مناسب بهتری را برای رشد فکری و جسمانی فراهم ساخته بود. تا الغ بیگ در سایه پدر مدبر و با تدبیر و مادر مهربان و دانشورپرورش یافته و به بلوغ رسیده بود.

ولی مرگ تیمور شروع منازعات بین خانواده بزرگ، بازمانده های تیمور شروع شد که ما در مباحث قبلی در مورد آن بقدر کافی روشنی انداختیم. با فوت مرد آهنین ثبات و آرامش سیاسی و اجتماعی در قلمرو وسیع تیمور دیری نپائید که این موضوعات بارها در آثار تاریخ نگاران از قبیل ابن عربشاه، خواند میر، کاشفی و دیگران بازتاب یافته که از شرح دوباره آن میگذریم. در این زمان الغ بیگ بیش از یازده سال نداشت ناخواسته همراه پدرش شاهرخ به عرصه کشاکش

¹³¹ شامی، سال 1364، ص50؛ روملو حسن بیگ، «احسن التواریخ»، به اهتمام دکتر نوایی عبدالحسین، چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران 1349، تحت سرپرستی محمد حجازی، ابراهیم خواجه نوری، محمد سعیدی، دکتر احسان یار شاطر به بازرسی ادوارد جوزف، ص56 به بعد.

¹³² ابن عربشاه، چاپ 1365، زندگی شگفت اور تیمور، ترجمه محمد نجاتی، تهران، علمی و فرهنگی، صص 270 تا 307

؛ سفر نامه های کلاویجو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، انتشارات مطالعات علمی و فرهنگی، 1366: (276- 228).

های جانشینی کشانیده شد.¹³³ سر انجام ، در طی چهار سال بلواه و آشوب در امپراطوری تیموریان ، شاهرخ در سال 812 ه.ق. لجام گسیخته قدرت را بدست گرفت و اداره سمرقند و ماوآالنهر را به الغ بیگ سپرد و خود در هرات به حکومت پرداخت¹³⁴

کهنترین ویژگی ماوآالنهر در دوران مذکور ، علاوه بر اغتشاشات سیاسی نظامی محدود ، تحولات فکری بود ؛ بطوریکه در این دوره جوشش و غلیان شگفت انگیزی در حیات علمی ، ادبی و هنری بوقوع پیوست ، که عناصر (خراسانی) و ایرانی ترک های مسلمان ، تحت نظارت تیموریان در شکل گیری آن سهم بسزایی داشتند. الغ بیگ در بادی امر با مشکلات جدی مواجه بود ، از یک سو او فرمانروای سرزمینی با موقعیت جغرافیایی خاص شده بود که به رغم ثروت طبیعی اش ، یعنی معادن بسیار ، حاصلخیزی منطقه ، و نیز قرار گرفتن آن بر سر راه بازرگانی ، بعلت همجواری با اقوام مهاجم و جنگنده (مقولان و ازبکان) ، همواره در معرض تهدید و غارت قرار داشت .¹³⁵ از سوی دیگر ماوآالنهر با بروز آشفتگی سیاسی - اجتماعی که بسبب جنگ و غارت و منازعات خونین داخلی بر سر مسأله جانشینی تیمور رخ داده بود ، بدست الغ بیگ شانزده ساله رسید.¹³⁶

الغ بیگ که خود ناظر آشفتگی و ناامنی منطقه بود ، دریافت که نبود اقتدار سیاسی مانع مهمی در

¹³³ شرف الدین علی یزدی ، پیشین ، ج دوم ، صص 489 ؛ حافظ ابرو ، چاپ 1380 ، جلد سوم ص 25 ؛ بارتولد ؛ بارتولد ، الغ بیگ و زمان او چاپ 1337 ، ص 102.

¹³⁴ سمرقندی ، کمال الدین عبدالرزاق ، چاپ 1383 ، مطع السعدین و مجمع البحرین ، تصحیح عبدالحسین نوایی ، تهران : مرکز پخش پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ، جلد 1 و 2 ، دفتر 1 و 2 ، ص 535 ؛ قزوینی ، محمد یوسف واله اصفهانی چاپ 1379 ، خلد برین ، بکوشش میر هاشم محدث ، ص 423 ؛ رفیعی امیر تیمور ، چاپ 1385 ، (شاهرخ تیموری و حل مسئله جانشینی امیر تیمور گورکان) مجمع مقالات ، گرد آوری عبدالحسین نوایی و الهام ملک زاده ، نشر نوگل تهران ،

¹³⁵ استخری ، چاپ تهران : 1368 ، مسالک و ممالک ، به اهتمام ایرج افشار ، ص 226 ؛ ناشناس ، حدود العالم چاپ مطبوعه دولتی

کابل ، ص 105 ؛ رفیعی ، پیشین ، 45: 1379)

¹³⁶ حافظ ابرو ، تهران : چاپ 1380 ، زبده التاریخ ، بکوشش حاجی سید کمال جوادی ، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد ، ج اول صص ، 3الی 38.

رشد و تعالی مظاهر فرهنگ است؛ لذا با قدرت تمام به مقابله با قوای نا آرام داخلی و خارجی پرداخت¹³⁷ و با ایجاد وثبات امنیت سیاسی توسط او فصل نوی در تاریخ ماوراءالنهر گشوده شد، تجارت به علت امنیت راه ها و سرمایه ها رونق گذشته خود را باز یافت، وضع کشاورزی، زمینداری و باغستانها و همچنان زمین های بکر و بایر از اثر توجه الغ بیگ و همچنان کاهش مالیات بر درآمد اشخاص و افراد، کشور رو به حاصلخیزی و آبادانی نهاد؛ و چرخه های اقتصاد بعنوان بنیادهای زیر ساخت های فرهنگی در ماوراءالنهر بگردش در آمد؛ و الغ بیک با وضع مالیات بر تجارت، به رغم دیدگاه عرفی، ثروت زیادی برای جامعه اندوخت، و از برای ارتقای سطح علمی، هنری و ادبی ماوراءالنهر بهره گرفت.¹³⁸

اکثر تاریخ نویسان معتقداند که الگو و کمال مطلوب الغ بیگ در ساختار فرهنگی ماوراءالنهر، نه پدرش شاهرخ، بلکه نگرش های نیای وی تیمور بود¹³⁹. نگرش فوق بدون تبیین و بررسی، به تکرار در منابع متعدد منعکس گشته است، در حالیکه چرایی این موضوع، که پاسخش در ساختار اجتماعی ماوراءالنهر هنوز نهفته، هنوز بی جواب مانده است. (ولی مسلم این است که تربیه و سرشت عالی الغ بیگ که نظر به تأیید مؤرخین که الغ بیگ مورد توجه نیایش بوده و به او توجه داشته است و از جانب دیگر سیرت پدرش شاهرخ که واقعاً در عصر او بنا به ثبت اکثر مورخین در تاریخ از هرات جنت تیار کرده بود حرف مبالغه نیست و مادرش گوهر شاد آغا که خود در شکوه و رواج فرهنگ عصر تیموری جایگاه بلندی دارد سبب شد تا این جوان هفده ساله به نابغه دهر مبدل شود ورنه ما در مورد عبدالطیف پسر او و سایر شاهزادگان تیموری به

¹³⁷ عبدالرزاق سمرقندی 1383:262، پیشین/21؛ حافظ ابرو، همان 1380: ج/4 893؛ میر خواند 1339، روضه الصفا، ج/6، ص700؛ تاریخ نگاران عصر تیموری متفقاً

¹³⁸ دولت شاه سمرقندی، تذکرة الشعرا، به اهتمام انوار برون تهران چاپخانه اساطیر 1362، صص، 362؛ خواند میر، 1370، مآثر الملوك، تصیح میر هاشم محدث تهران موسسه فرهنگی رسا، ج/4، ص21.

¹³⁹ رویمر هانس روبرت، 1380 ایران در راه عصر جدید، ترجمه آذر آهنچی، ص، 160؛ بارتولد 1336: ص142؛ میر جعفری: 1385: ص92.

شهادت تاریخ می بینیم که چه فرصت ها را حیف و میل کردند و چه باغسار ها را که از اثر نا امنی جنگ و اغتشاش بر سر هم ریختن، به بیابان تبدیل کردند و مثال عمده آن خلیل سلطان کاکای الغ بیگ میباشد که در مدت کمی که از فرمانروایی اش در سمرقند گذشته بود تمام خزینه ای که سالها تیمور از اقصی حصه کشور جمع کرده بود در ظرف مدت کمی همه آن را امرای نااهل تیموری، همه را نابود ساخت که حتی زنان و پرده‌گیان امیر تیمور را برای حفظ تاج و تخت خود به حراج گذاشت (بخش 95- بحث اول سلطنت خلیل سلطان در همین اثر) تا حدیکه خودش توسط امیر خداداد دستگیر و تخت و سلطنت را به او باخت که از اثر توجه شاهرخ پدر الغ بیگ واپس در سمرقند آرامش مستولی گردید. پس به این نتیجه می رسیم که عنصر اساسی در پیشرفت و شگوفایی عصر الغ بیگ تا اندازه زیاد شخصیت خود الغ بیگ و حمایت پدرش موثر بوده است (مولف)). اولغ بیگ که زیر دست مرد فوق العاده و عجیب تربیت یافته بود این را فهمیده بود که سرزمین فرمانروایی او متشکل از فرهنگ های گوناگون است. لذا وی ناگزیر بود برای استقرار نظم و ایجاد اتحاد، که در دل اشتراک های فرهنگی نهفته است، سیاستی محتاطانه تر نسبت به مواضع مشخص شاهرخ در حیطه فرهنگی اخذ کند.

بی تردید، این تدابیر در جغرافیای سیاسی-تاریخی-اجتماعی دو حوزه فرهنگی کاملاً متفاوت هرات و ماوراءالنهر ریشه داشت. لذا تعامل الغ بیگ با هریک از عناصر موجود در ماوراءالنهر (ترک - مغول - خراسانی-فارسی)، به پیدایش نگرشهایی متناقصی در منبع دوره تیموریان منجر گشته است چنانکه تاریخ رشیدی، الغ بیگ را بگونه ای از تبار مغولان و مروج و مدافع سنن مغولی در سرزمین ماوراءالنهر معرفی میکند. با پیروی از صاحب تاریخ رشیدی برخی از مؤرخین، بدون در نظر گرفتن جامعه چند فرهنگی ماوراءالنهر، برای اثبات این ادعا، دنبال حجت عمل کرد های الغ بیگ را در این حوزه مورد بررسی و استنباط قرار میدهند؛ چنانکه برگزاری مجالس می گساری همراه با موسیقی و آواز، و انتخاب لقب گورکان از سوی الغ بیگ را

بدون در نظر گرفتن مناسبات سیاسی - اجتماعی، شاهی بر ادعای خود میدانند¹⁴⁰؛ عاقل از اینکه نیمی از ساکنین ماوراءالنهر را طوایف ترک و مغول تشکیل میداده است، و نادیده گرفتن این طوایف و جمعیت عملاً بمنزله تجزیه قدرت بود. (امیر تیمور خود در زمان حکمرانی اش بارها با ترکان و مغولان و خطاییان جنگیده است و در استیج های شمال جنگ های مدهشی با ارتش سرخها که از مغولتباران بود انجام داده است برای معلّمات بیشتر به بحث نود و دو در همین اثر مراجعه شود (مولف)) فراتر از این الغ بیک توانست با طرح کردن خویشاوندی خود با مغولان، قدرتش را در مقابل همسایگان مهاجم مشروعیت بخشد و با درایت در منازعات و اختلافات آنان شرکت کند و با انتخاب خانهای دست نشانده بر مغولستان عملاً اداره امور آن سرزمین را نیز تحت نظارت خود در آورد.¹⁴¹

با این شیوه الغ بیک توانست قدرت فرهنگی خود را فراتر از مرز های ماوراءالنهر بگستراند و با صلابت بر سرزمینی که دارای جمعیتی ناهمگون که دارای علایق فرهنگی گوناگون بود، حکومت کند؛ و این امر میسر نمیگشت، مگر با تساهل فرهنگی، که الغ بیک آنرا بدرستی دریافته بود و بکار بست. بنا بر این، نظر آن دسته از مؤرخانی که سعی دارند الغ بیک را بعنوان یک شاهزاده مغولی پایبند به سنن و قوانین یاسا معرفی کنند، با واقعیت تطبیق ندارد.¹⁴²

گذشته از همه ملاحظات سیاسی - فرهنگی الغ بیک، واقعیت امر این است که وی در ماوراءالنهر نزد دانشمندان و بزرگان علم و ادب ایرانی و (خراسانی) و مسلمان تربیت شده بود و آنان بی شک

---

¹⁴⁰ بارتولد، 1376 الغ بیک و زمان وی، ترجمه حسین احمدی پور تبریز نشر چهره، ص 257؛ کیانی محسن، تاریخ خانقاه در ایران، 1369، تهران: نشر طهوری، ص 196.

¹⁴¹ محمد دوغلات، تاریخ رشیدی، 1383 تصحیح عباس قلی غفاری فرد، تهران: میراث مکتوب ص 102.

¹⁴² رفیعی امیر تیمور، 1385 (شاهرخ تیموری و مسأله جانشینی امیر تیمور گورکان، همان، عبدالحسین نوایی، ص 576).

در برانگیختن علائق فرهنگی الغ بیگ نقش بسزایی داشتند.¹⁴³ چنانچه بخش اعظم عهد مورد مطالعه، الغ بیگ را دوستدار زبان و ادبیات فارسی، مشوق هنر ایرانی، -خراسانی-چینی حافظ قرآن و شریعت و احکام اسلامی میدانند.¹⁴⁴ در تبیین این موضوع به بررسی نگرش و عملکرد الغ بیگ در حوزه های مختلف فرهنگی می پردازیم.

5-4-95. گرایش فرهنگی الغ بیگ

0- مذهب

مذهب رسمی الغ بیگ مانند ایران پیش از صفوی در ماوراءالنهر نیز اهل سنت حنفی بود. اما با دلایل گوناگونی جمعیت و جغرافیای که ماوراءالنهر را از دیر باز مأمونی برای پیروان آیین های ارتدادی قرار داده بود که مملو از اعتقادات و باور های گوناگون گشته بود و دلیل ارتداد مردم هم همین نقطه است که چنگیر و احفاد او در خط ارتداد قرار داشتند و هنوز گرایش های مذهبی مخصوصاً دین اسلام به آن مرحله شکوهمندی نرسیده بود که اشخاص مرتد و بی دین را که از ستیپ های شمال تا صحرا های منگولیا پهن بود یکسره مسلمان گرداند آنهم در یک مقطع جغرافیایی خیلی شکننده که مردم تازه از یورشهای نیای الغ بیگ امیر تیمور فارغ گردیده بودند که باز در گیر جنگ های خانواده های گورکان در اطراف سمرقند و سایر جاههای خراسان و عراق عجم که در حیطه تسلط گورکانیان قرار داشت بودند. ولی الغ بیگ با تدبیر در رأس این جامعه با دور اندیشی توانست، سیاستی جدا از جزم اندیشی دینی در پیش گیرد. وی با برقراری امنیت فکری از طریق تسامح دینی، بطور مؤثری به رشد فرهنگ در ماوراءالنهر یاری رساند. پی گیری جدی این سیاست برخی از مورخان را به این ظن واداشت که الغ بیگ در ادراک امور جامعه به اصول و قواعد اسلام پای بند نبوده

¹⁴³ ابن عربشاه، 1369 زندگی شگفت آور تیمور،، ترجمه محمد نجاتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ص 297.

¹⁴⁴ دولت شاه سمرقندی، پیشین، ص 362؛ خواند میر، پیشین، ج 4، ص 21؛ غیاث الدین جمشید کاشانی، 1376 از سمرقند به کاشان بکوشش محمد باقری تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ص 43.

است.¹⁴⁵ این در حالی است که مستندات و منابع بجا مانده از آن دوره به روشنی گویای این است که الغ بیگ در این حوزه فرهنگی نیز نقش فعال و سازنده داشته است.¹⁴⁶ سندی که در این میان توجه خاصی را میطلبد، نوشته های غیاث الدین جمشید کاشانی، یکی از همرازان دایمی الغ بیگ، است. وی با دقت تمام خاطر نشان میسازد که پادشاه اسلام پناه و «ملاذ اعظم السلاطین ظل الله فی الارضقهрман المساءالطین آیه الله فی العالمین باسط بساط الامن والامان ناشر العدل والاحسان هادم مبانی الجور والطغیان حافظ بلاد الله». ¹⁴⁷ خود در بیست و سه سالگی قرآن را به هفت قرائت از حفظ تلاوت میکرده است و از این استعداد نیز برخوردار بوده از آن بموقع نقل قول بیاورد.¹⁴⁸ چنانکه وی در مجادله و مباحثه با درویش با زبان گویای دین مبلغان آن را مجاب به سخن خود و از زیاده خواهی های آنها نیز جلو گیری میکرد.¹⁴⁹ از سوی دیگر، الغ بیگ با برپایی مدارس علوم دینی در ماوراءالنهر بطور رسمی وابسته به آن را گزارش میداد و برای اجرای قوانین شرعی در نهاد های رسمی جامعه افراد کاردار و برجسته ای بکار می گماشت. وی در تجلیل و احترام مشایخ، عرفا و علمای دین میکوشید و برای اشاعه مذهب رایج بساختن مساجد، خانقاه ها و مدارس متعددی پرداخت و با اختصاص دادن در آمد هنگفتی به این نهاد ها، فعالیت های فرهنگی آنها را در جامعه ایمن

¹⁴⁵ محمد دوغلات، پیشین، ص 97؛ رویمر، همان، ص 160.

¹⁴⁶ محمد بن عبدالجلیل و ابوطاهر سمرقندی 1367: ص 191؛ میرخواند، پیشین، ج 6، ص 1158؛ خواند میر، پیشین،

ص 170.

¹⁴⁷ کاشانی، پیشین، 1375، ص 155.

¹⁴⁸ همان، ص 43.

¹⁴⁹ زمچی اسفزاری معین الدین محمد، روضه الجنات، تصحیح محمد کاظم امام، تهران: نشرات دانشگاهی، ص 140: 1339؛ نوشاهی عارف، احوال و سخنان خواجه عبدالله احرار، تهران، نشر دانشگاهی 1380: ص 245.

1. زبان و ادبیات:

زبان مردم ماوراءالنهر ترکی جغتایی بود، اما زبان و ادب فارسی، همچون سایر مظاهر فرهنگی در ماوراءالنهر متجلی بود.¹⁵¹ الغ بیگ نیز زبانهای عربی، ترکی مغولی و تا حدی چینی میدانست¹⁵²، اما بیش از همه اینها غنای ادب فارسی او را شیفته خود ساخته بود. وی با وجود هم‌م‌مشغله های سیاسی و علمی اش، در زمره امرای شعر دوست و شاعر نوازی قرار دارد که خود نیز از قریحه و ذوق شاعری برخوردار بود.¹⁵³

کاشانی می نویسد: «علم عروض وقوافی بغایت نیکو میداند، دیوان انوری به تمام بیاد دارد و قصیده چند از آن ظهیر فاریابی هم یاد دارند و احیانا شعر هم می فرمایند».¹⁵⁴ و مؤلف مجالس النفایس این مطلع فارسی را از او نقل میکند:

هر چند ملک دل به زیر نگین تُست شوخی مکن که چشم بداندر کمین تُست

155

از آنجا که الغ بیگ خود علاقه وافر به شعر و ادبیات داشت، لذا دربار او به محفل امنی برای تراوش زیبا ترین الفاظ سخن مبدل گشت. چنانکه کاشانی می نویسد: «در مجلس سلطنت

¹⁵⁰ واصفی زین الدین محمود، بدیع الوقایع،، تصحیح الکساندر بلدروف، بنیاد فرهنگ ایران، 1349:

164-1/38؛ محمد بن عبدالجلیل و ابوطاهر سمرقندی، 1367: 197؛ میرخواند، روضة الصفا، تهران، خیام

6/1158؛ خواند میر، پیشین، ص 170.

¹⁵¹ کمبرج 1374: 417.

¹⁵² کاشانی، همانجا.

¹⁵³ یارشاطر، احسان، شعرپارسی در عهد شاهرخ، نشر دانشگاهی، تهران: 1334، ص 64.

¹⁵⁴ کاشانی، پیشین، ص 43.

¹⁵⁵ نوایی میر نظام الدین علیشیر، 1323، مجالس الانفایس، به اهتمام علی اصغر حکمت، بی جا، بانک ملی

ایران: ص 125.

پناهی عروضیان چالاک هستند و شاعران نیکو». ¹⁵⁶ شعر و ادبیات در دربار الغ بیگ به نقد و بررسی کشانیده می شد و الغ بیگ خود در نقد آثار ادبی صاحب نظر بود. وی اشعار را نه تنها از طریق ذوق فطری بلکه به آگاهی به علم وابسته به آن (عروض و قوافی) مطالعه میکرد. از این رو یک مرجع ادبی به زبان فارسی در باب فنون شعر بنام معیارالاشعار نوشته خواجه نصیر الدین طوسی، در دربار او موجود بود که مورد استفاده علاقه مندان این عرصه قرار میگرفت. ¹⁵⁷

دولت شاه سمرقندی، ضمن ترجمه حال امیر خسرو دهلوی، از اختلاف سلیقه که میان بایسنقر و الغ بیگ در مقایسه خمسه نظامی و خمسه امیر خسرو دهلوی بوده است، صحبت میکند و میگوید شهزادگان برای اثبات نظر خود، خمسه ها را بیت به بیت مقابله کرده اند: «امیر بایسنقر خواجه خسرو را بر خمسه شیخ نظامی تفضیل دادی و خاقان مغفور الغ بیگ گورکانی قبول نکردی و معتقد شیخ نظامی بودی و ما بین دو شهزاده به کرات جهت این دعوی تعصب دست داده، بیت به بیت خمسین را با هم مقابله کردند». ¹⁵⁸

از همین حکایت میتوان نتیجه گرفت که دیدگاه الغ بیگ در باره برتری خمسه نظامی، یکی از ارزنده ترین شاهکار های برجسته و نظریات فلسفی استاد نامدار زبان و ادبیات فارسی نظامی گنجوی، دال به احاطه و آگاهی وی بر ادب پارسی است، که البته این موضوع غیر قابل چشم پوشی است. در مجموع باید گفت که عشق و علاقه وافر الغ بیگ به شاعران پارسی گوی، نظیر فارابی، نظامی گنجوی و انوری، همچنین کوشش وی در فرا گرفتن و رواج فنون ادبیات فارسی ممکن است هر محقق را همچون بارتولد به این سخن وا دارد: «که ذوق ادبی الغ بیگ به ادبیات فارسی، نظیر ذوق و علاقه مندی اروپاییان به ادبیات خودشان بود» ¹⁵⁹

¹⁵⁶ کاشانی، همان، ص 47.

¹⁵⁷ کاشانی غیاث الدین جمشید، پیشین، ص 47.

¹⁵⁸ دولت شاه سمرقندی، پیشین، ص 267.

¹⁵⁹ بارتولد، 1336، الغ بیگ و زمان وی، ترجمه حسین احمدی پور، تبریز، چهره، ص 225.

2. علم و دانش

الغ بیگ یگانه دانشمندی در تاریخ اسلام بود که به شهریاری رسید. او بردانش ها و فن های زمان خود احاطه داشت. از این رو در پرورش دانشمندان و فراهم آوری وسایل پیشرفت آنان مضایقه نمی کرد و دانشمندان بزرگ زمان همه از توجه و گشاده دستی او برخوردار بودند.¹⁶⁰ البته این حمایت ها تنها مختص به مشاهیر زمان نبود، بلکه الغ بیگ پس از آگاهی از میزان علم و دانش هر شخص، بدون در نظر گرفتن جایگاه اجتماعی اش، در مقابل وی سر تعظیم فرود آورد و او را به مقامی در خور می گماشت.

نمونه بارز این ادعا، مولانا محمد خوافی است که در اولین دیدارش با الغ بیگ ظاهر ژولیده و سخت فقیرانه داشت؛ اما الغ بیگ پس از آگاهی از دانشش، وی را گرامی داشت و در کنار قاضی زاده رومی به کار تدریس در مدرسه گماشت و در روز افتتاح مدرسه، خود همراه نمودن از ارباب علم و فضیلت بر سر صنوف درس وی حاضر شد.¹⁶¹ وی همچنین به تأسیس مدارس گوناگون و حضور فعال در آنها نقش مهمی در پیشرفت، گسترش و سازماندهی علوم رایج در آن زمان، همچون فقه، اصول، معانی، بیان، طب، تاریخ و غیره داشت.¹⁶² اما بیش از همه اینها ریاضیات و نجوم در مرکز توجه الغ بیگ فرصت بیشتری برای بالندگی یافت. الغ بیگ در محاسبات ذهنی از توانی شگفت انگیزی برخوردار بود. وی هنگام حضور در مدرسه، تدریس علوم ریاضی را بر سایر علوم مقدم می شمرد.¹⁶³ بنا بر این ریاضیات در سایه علاقه و حمایت الغ بیگ به پیشرفتهای چشم گیری در زمینه کسر عشاری، محاسبه عددی، و جدولهای مثلثات

¹⁶⁰ خواندمیر، پیشین، ج/4، ص20؛ دولتشاه سمرقندی، پیشین، ص361.

¹⁶¹ واصفی زین الدین محمود، بدایع الوقایع، پیشین، جلد/اول، ص40.

¹⁶² عبدالحی بن عماد، بی تا، شذرات الذهب، قاهره، ج/7-8، ص276؛ کاشانی پیشین، ص42.

¹⁶³ کاشانی، پیشین، صص62-63.

4. پیشرفت در علم نجوم

مفاهیم و شناخت های اولیه از نجوم در ماوراءالنهر، درخشش آسمان و گردش روشنان سپهر و پیدایش تابستان و زمستان به همراه تجلی رؤیای کودکی الغبیگ، که پیرامون باز دید از رصدخانه مراغه شکل گرفته بود، نقطه عطفی در شناخت در شروع تحول نوین فکری در عرصه علم نجوم و ستاره شناسی گشت¹⁶⁵.

4. پیشینه علم نجوم و رصد در ممالک اسلامی و غیر اسلامی¹⁶⁶ (به پاورقی مراجعه شود)

¹⁶⁴ کمبریج، 1379؛ صص، 287 تا 283.

¹⁶⁵ کاشانی، پیشین؛ ص، 41؛ صدی افشار، 1351: 21؛ عبدالرزاق سمرقندی همان

¹⁶⁶ رصدخانه به بنایی گفته می شود که در آن پدیده های نجومی، کائنات الجوی، مقناطیسی، یا زلزله ای، در اصطلاح عامه، این کلمه معمولاً به رصدخانه های اطلاق میشود که از سایر رصدخانه ها قدیمی تر و متعدد ترند. با آنکه مصریها و بابلی های قدیم از معابد و برجها اجرام فلکی را رصد میکردند، و سندی از وجود رصدخانه های قدیمتر از آنکه در حوالی 300 قبل از میلاد به فرمان بطلمیوس سوتر (بطلمیوس 1) در اسکندریه ساخته شد وجود ندارد.

در ممالک اسلامی، پس از آنکه در سده دوم هجری مسلمانان به مطالعات علمی در علم نجوم پرداختند، به تدریج رصدخانه هایی تأسیس گردید. مامون خلیفه عباسی (198-218 هجری) در بغداد در محله سماسیه (Sammasiyye) رصدخانه ای دایر کرد، و رصدخانه دیگری در کوی قاسیون در 3 یا 4 کیلو متری دمشق بنا نهاد. بنو موسی از 236 هجری تا 255 هجری در رصدخانه ای که در منزل خود در بغداد در دروازه معروف به باب الطاق بر دجله تأسیس کرده بودند، به رصد اشتغال داشتند. در سده سوم هجری، منجمین دیگر با وسایل عالی در شیراز و نیشاپور، و سمرقند رصد میکردند، و بتانی (317 هجری) از (264 هجری)، سلاطین آل بویه حتی در کاخ خود رصدخانه داشتند، و منجمینی چون عبدالرحمن صوفی، ابن الاعلم، ابوسهل کوهی، صاغانی، و ابوالوفای بوزجانی در گرد آنان بودند. در قاهره، عزیز، خلیفه ای فاطمی (365-386 هجری) حاکم بر شهرت و شکوهش افزود، و در این رصدخانه بود که ابن یونس رصد میکرد. در گرد سلاجقه ایران شمالی نیز رصدینی جمع بودند که مخصوصاً رصدخانه ای را که ملکشاه سلجوقی در ری یا نیشاپور تأسیس کرده بود (467 هجری) در اختیار داشتند. یکسال پس از تاراج بغداد بدست هولاکو، بنای رصدخانه ی بزرگ مراغه آغاز گردید (657 هجری)، که خواجه نصیر الدین طوسی اداره آنرا به عهده گرفت، و جمعی از منجمین عالیمقام در آن کار میکردند، و پس از 12 سال زحمت زیج فارسی معروف به زیج ایلخانی را تألیف کردند. الغ بیک در شهر سمرقند رصدخانه ی بزرگی بنا نهاد. و بزرگترین منجمین عصر خود را مانند غیاث الدین جمشید کاشانی، قاضی زاده رومی، و ملا علی قوشجی- در آن بکار گماشت، و خود چندین سال در آنجا در رصد ها شرکت داشت، و زیج او یادگار درخشانی از عشق او به علم است. با قتل او در (853 هجری) تحقیقات علمی در ممالک اسلامی

شرایط مناسب علمی، اوضاع مساعد سیاسی - اقتصادی و استفاده از امکانات وسیع مالی، این فرصت را به الغ بیگ داد که بصورت کاملاً جدی بمطالعه در باب رصد ستارگان پردازد¹⁶⁷ بنا بر این او مطالعات خود را در زمینه های متمرکز کرد و به جمع آوری و مطالعه ی آثار دانشمندان گذشته، همچون کتابهای بطلمیوس، ابوریحان بیرونی، قطب الدین شیرازی، خواجه نصیر الدین طوسی، عبدالرحمن صوفی، خیام و بوزجانی پرداخت.¹⁶⁸ لازم بذکر است که الغ بیگ در این راه تنها بمطالعه، بحث و جمع آوری آثار دانشمندان بسنده نکرد، بلکه همچنین متخصصین این علم را برای یاری به سمرقند دعوت کرد (مقصد غیاث الدین جمشید

رخت بست. (دایرة المعارف فارسی، پیشین، ص 1587 چاپ/تهران).
بابسته شدن زیج الغ بیگی بعداً در سال 876 یا 877 هـ/ 1472 م) نخستین رصد خانه اروپا بوسیله رگیو مونتانوس ساخته شد. در 1583 م براهه رصد خانه ی در جزیره ویون تأسیس کرد. قدیم ترین اسبابهایی که در رصد خانه ها بکار میرفت مشتمل بود بر آلاتی برای اندازه گیری زوایا و تعیین وقت، و وسایلی برای محاسبه و رصد، مانند اسطرلاب.
با اختراع تلسکوپ در (1610 م) و استعمال آن در (1615 م) در رصد خانه های نجومی توسط گالیله عصر تازه ای در تحقیقات نجومی آغاز گردید و در اروپا نیز مانند موسسات علمی (دانشگاه لیدن در (1637 م) و اشخاص (مثلاً هولیوس در (1641 م) و فرمانروایان (مثلاً کریستان چهارم دانمارک در (1637 م) در کوپنهاگ رصد خانه هایی ساختند. رصد خانه ملی پاریس در (1667 تا 71 م) و رصد خانه سلطنتی گرینج (انگلستان) در (1675) ایجاد شد. تنوع تلسکوپها و گرانی قیمت آنها، و نیز توسعه متزاید اطلاعات نجومی سبب شد که رصد خانه ها حوزه تحقیقات خود را محدود سازند. پس از اینکه تأثیر شرایط جوی در رصد صحیح معلوم شد انتخاب محل رصد خانه (هوای خشک و صاف و دارای شرایط یک نواخت، ارتفاع مناسب، دوری کافی از روشنایی شهر ها) در ساختن رصد خانه های جدید اهمیت یافت).
امروزه در سراسر جهان بیش از 300 رصدخانه اعم از ملی - دانشگاهی، نظامی و خصوصی مشغول فعالیت است. در کتندو رصد خانه کوه پلومار دارای تلسکوپ انعکاسی 100 انچی و رصد خانه دارای تلسکوپ انکساری 45 انچی است. رصد خانه های گرینویچ و رصدخانه سلطنتی ادینبورگ و رصد خانه دانشگاه کمبرج در لندن قابل وصف میباشد. در فرانسه، رصد خانه پاریس شعبه ای برای تحقیق در فزیک خورشید در مودون دارد، در بعضی شهر های دیگر نیز رصد خانه هایی موجود میباشد. رصد خانه فیزیک نجومی کریمه دارای تلسکوپ انعکاسی 102 انچی است. رصد خانه pulkovo، نزدیک سانپترسبورگ در اوایل قرن 19 میلادی بوسیله فی گی و شترووه معروف گردید. بعضی از رصد خانه های معتبر در افریقا و سایر نقاط جهان شعباتی دارند. (دایرة المعارف فارسی، پیشین، 1587)

¹⁶⁷ عبدالرزاق سمرقندی، پیشین، ص، 291

¹⁶⁸ کاشانی، پیشین، صص 63-67؛ صدیقی افشار، پیشین، 21.

کاشانی و معین الدین کاشانی است).¹⁶⁹ و طرح بزرگترین دست آورد قرن را را بیاری همراهان دانشمندش در شمال شرقی سمرقند با دقت بی نظیری پی ریزی کرد.¹⁷⁰ پس از اهدات بنا، تحصیل و تکمیل اطلاعات و ابزار های نجومی، فعالیت های پژوهشی و رصدی را در آن آغاز کردند تا سرانجام در سال 839 هجری، کتاب زیج جدید گورکانی توسط الغ بیک نوشته شد. پس از تکمیل این زیج، تا 450 سال اساس کار اختر شناسان مسلمان گشت و تقویم ها را به اساس آن می نوشتند.

هنگامیکه ترجمه لاتینی کتاب در سال 1665م. در لندن منتشر شد، ستاره شناسان اروپایی به ناچار جدولهای ستاره شناسی خود را که بکمک دوربین های مجهز نجومی ترتیب کرده بودند، با توجه به جدولهای زیج الغ بیک تصحیح کردند و از این کتاب جامع خاوری چیز های تازه فرا گرفتند. این کتاب به سرعت در پاریس و فلورانس، ژنو منتشر شد و الغ بیک شهرت آسمانی یافت.¹⁷¹

6. هنر های زیبا:

دردوران فرمانروایی الغ بیک هنر و علم توانمند شدند و در یک راستا همگام با یکدیگر به شگوفایی و بالندگی دست یافتند، بطوری که برای هر یک از هنر هایی رایج مدخلی علمی کشوده شد و بنا بر این اعتبار و ارزش هنر در این دوره دو چندان گردید. هنر نیز مانند سایر علوم بعرضه پژوهش کشیده شد، تا ضمن بر طرف شدن کاستی های آن، کاربردی تر و نهادینه تر بکمال مطلوب خود دست یابد. دوران فرمانروایی الغ بیک عهد پرورش هنر نقاشی، نگارگری، تزیین، تذهیب، خوش نویسی و تمام شقوق کتاب سازی است که از قدیم ایام در بین مردم ماواءالنهر رایج بوده است.

---

¹⁶⁹ عبدالرزاق سمرقندی، پیشین ج/2، ص، 296

¹⁷⁰ ظهیر الدین محمد بابر؛ رجاوند 1366: ص385؛ یاسمینا شوپروا، 1376

¹⁷¹ صدقی افشار، پیشین ص 22؛ ابراهیم بن سنان حنین بن اسحق 1365، زندگینامه علمی دانشمندان اسلامی، ترجمه احمد آرام، تهران: علمی و فرهنگی، ص 49.

172 با توجه به شمارش دانش پژوهان ساکن در ماوراءالنهر، که در حمایت الغ بیگ به پژوهش می پرداختند، میتوان اذعان نمود که کتابهای بیشماری در علوم مختلف استنساخ و مورد استفاده قرار می گرفته است.¹⁷³ الغ بیگ آثار ارزشمند عالمان و نویسندگان را به بهترین خط و تذهیب کتابت میکرد و آنها را در دسترس همگان قرار میداد. نمونه آن انتشار کتاب نگارستان مولانا معینی جوینی است که در ماوراءالنهر به شهرت عظیم دست یافت.¹⁷⁴

یکی دیگر از وجوه هنر کتابت نقاشی است که در این دوره با مفهوم علمی همراه با ظرافت و دقت نظر خارق العاده در جزئیات همراه بود. نقاشی این دوره طبیعت گرایانه بخدمت علم در آمد و از نظر فنی در کاربرد نمایه های دقیق به غنای شگفت انگیزی دست یافت. در واقع، الغ بیگ بر حسب نیاز علمی اش در ترسیم صور اقلیم، هنر نقاشی را برای افگند که در دوره های بعد به پیروی از آن سبک جدید بوقوع پیوست که بر جسته ترین مشخصه اش ایجاد مفهوم تازه از فضا است.

در نقاشی این دوره فضا طوری در نظر گرفته شده که پهنه های مختلف و گوناگونی را در خود گنجانیده است و تقریباً از این حیث، حجم نمایی (سه بعدی) پرسپکتیو است.¹⁷⁵ در موزه متروپولیتین نیویارک نسخه ای در باره علم نجوم وجود دارد که حاوی پنجاه تصویر و صور فلکی است و متخصصان این اثر را به دوره فرمانروایی الغ بیگ در ماوراءالنهر نسبت داده اند.¹⁷⁶

همچنین در داخل رسد خانه و روی دیوار های آن نقش های بی نظیر و تصاویر نه فلک و هفت سیاره گردنده، با درجه دقیقه، ثانیه، و یک دهم ثانیه، و همچنین کره زمین با هفت اقلیم آن، شامل

---

¹⁷² حبیبی عبدلحی 1355، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن؛ کابل: مطبعه دولتی، ص 304.

¹⁷³ دولت شاه سمرقندی، پیشین، صص، 360-63؛ کاشانی، پیشین، ص 8

¹⁷⁴ دولت شاه سمرقندی، پیشین، ص 379

¹⁷⁵ گروه ارنست، 1376، هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی، ص 46

¹⁷⁶ نقاشی عصر تیموریان، 1382 گالری هنر های زیبا، تهران، ص 8

کوهها، دریاها، صحراهایشان به زیبایی در خور توجهی ترسیم شده است.¹⁷⁷

7. معماری

معماری دوران الغ بیگ از دو ویژگی بارز برخوردار است که شامل زیبایی، شکوه و جلال ظاهری است که با بهره گیری از هنر ایرانی و اسلوب چینی در آرایش و تذهیب بنا حاصل شده است، بطوریکه در قیاس با معماری دوران ماقبل خود به لحاظ دیدگاه فنی، استحکام بنا و شکوه ظاهری اش برتر و تحسین برانگیز تر جلوه میکند.¹⁷⁸

دومین ویژگی و مهمترین مشخصه معماری دوران الغ بیگ، که آنرا بگونه ای از سایر بناها ممتاز میکند، بکارگیری محاسبات دقیق ریاضی در احداث بناهای گوناگون است.¹⁷⁹ امروزه پژوهشگران روسی (شوروی سابق) با بررسی دقیق شماری از این بناها را یافته اند که بنای مذکور بر طبق نظام توازن و تعادل طراحی شده است. این کار بست علمی هنر، از دانش ریاضی، در عصری اتفاق افتاد که علوم محض از اعتبار والایی برخوردار بود. در همین راستا غیاث الدین جمشید کاشانی نیز به بررسی نظریه ساخت و ساز قوس ها در کتاب مشهور خود مفتاح الحساب می پرداخت و در 830 هجری آنرا به الغ بیگ تقدیم کرد.¹⁸⁰

الغ بیگ برای پیشبرد فرهنگ به ایجاد بناهای عمومی از قبیل مدرسه، خانقاه، مسجد، حمام و کتابخانه پرداخت. بنظر میرسد که الغ بیگ در تأسیس اینگونه بناها، هدفی والاتر از سبب نامش در جریده پادشاهان صاحب نام داشت. تیمور گرچه به منظور احداث بناهای متعدد، هنرمندان بی شماری در خدمت گرفت، ولی هدف او در این راه بیش از هرچیز کسب شهرت و نمایاندن

---

¹⁷⁷ عبدالرزاق سمرقندی، پیشین، 2/291، د1

¹⁷⁸ دانی احمد حسن، میراث تیمور، ترجمه محمد مهدی توسلی، پاکستان: ص 82، 1378؛ بار تولد، الغ بیگ و زمان آن، پیشین، 1372، ص 53.

¹⁷⁹ کاشانی، همان 39-67.

¹⁸⁰ کمبرج، همان، 333.

قدرت و شوکت امپراطوری اش به عالمیان بود و در این راه از هیچ عملی رویگردان نبود؛ چنانکه پیش از بازگشت به سمرقند در سال 807 هـ.ق با دیدن مسجد جامع، بر معماران آن غضب کرد، که چرا ایوان مدرسه سرای ملک خانم از ایوان مسجد جامع بلند تر است، و تلاش معماران چیره دست را در همان لحظه با تیغ پاسخ داد. در حالیکه الغ بیک خود خشت بدست می گرفت و به دست بنا می داد.¹⁸¹

این موضوع بی تردید شوق و ذوق هنرمندان را، نه از روی ترس و اجبار، بلکه به سبب توجه و همراهی پادشاه دوچندان می کرد. اینچنین ماوراءالنهر روبرو آبادانی نهاد و بنا های زیبا و بی همتایی، چون چینی خانه، مسجد جامع، مسجد مقطع، مسجد گوگ گومبر، مقبره قاضی رومی و گرمابه الغ بیک، پیدایش یافت.¹⁸²

8. موسیقی

موسیقی از جمله هنر هایی بود که از زمان امیر تیمور در ماوراءالنهر رواج داشت. در زمان فرمانروایی الغ بیک، که خود دانشمند ریاضیدان بود، این هنر بصورت علمی نهادینه شد و در سطح وسیع تری در رشد و شگوفایی دست یافت و در نهایت ابداعاتی در زمینه علمی و عملی آن ایجاد شد، و روح و جان ماوراءالنهر در سایه دانش و تساهل مذهبی الغ بیک با این هنر مانوس گشت؛ چنانکه ماوراءالنهر، به مرکزیت سمرقند، به میعادگاهی برای حضور موسیقی دانان زن و مرد مبدل گشت.¹⁸³

توجه و حمایت الغ بیک از دورکن اساسی موسیقی، یعنی علوم محض به عنوان پایه و اساس آن، و ذوق هنری هنرمندانش، سبب گشت سمرقند به کانونی پویا بمنظور حرکت در مسیر تعالی و

---

¹⁸¹ واصفی 1341 زین الدین محمود، پیشین: 41-1/40.

¹⁸² ظهیرالدین محمد. بابرنامه، چاپ سنگی، کتابخانه ملی ش 6-15770 ص 30.

¹⁸³ کاشفی واعظ، رشحات عین الحیات با مقدمه و تصحیح علی اصغر معینیان، تهران: نوریانی 2/120؛ رومیر، همان 160، بارتولد، همان، 188.

پیشرفت و هنر موسیقی در ابعاد علمی و عملی آن خودی نشان دهد. این موضوع موجب شد استاد فاضل این فن هر روز هنر جویان متعددی را از کشمیر و دیگر مناطق تعلیم میداد.¹⁸⁴ خود برای تعلیم از هرات بسوی سمرقند رهسپار شود، تا با کمک دانشمندان و فرزندگان و جویندگان علم آن دیار به رفع ابهامات و نواقص تالیفات بجا مانده از موسیقی دانان و نویسندگان اعصار گذشته، همچون صاحب ادوار صفی الدین ارموی و بخشی از درة التاج شیرازی پردازد، تا بدین سان عقده های ساز را بکشایند و آنرا دلپذیر تر عرضه کنند. بهمین دلیل منظور الغ بیگ، کاشانی را بمطالعه کتاب صاحب الادوار فرا خواند تا مسایل موجود در آنرا، که تا آن روز کسی موفق به حل آنها نشده بود، با توانایی که در علم ریاضیات و حساب داشت، دریابد و طرح نو دراندازد.

نتیجه گیری:

«گرایش های الغ بیگ در قلمرو اندیشه و آثار ذوقی و هنجار های علمی و فرهنگی عصر مذکور نشان میدهد که وی، بر خلاف حکمرانانی که فرهنگ را لمثابه ابزاری برای اعتلای حکومت و ماندگاری نام و نشان خود می نگریسته اند، پیوند ژرف و دیرینه با فرهنگ داشت. دوران فرمانروایی وی در امور فرهنگی و هنری واقعاً کم نظیر بود. توجه وی به مردم اهل فرهنگ و بزرگداشت و تشویق آنان به خلق آثار هنری، تداعی گر نوع حکومت فضیلت سالار به شمار میرفت. الغ بیگ در جذب مشاهیر و دانشمندان سیاسی روش عالمانه در پیش گرفت. وی سمرقند را آرمان شهر پژوهندگان عرصه علم و هنر قرار داد و اسباب رفاه و آرامش آنان را فراهم ساخت، وی در تعامل و معاشرت با ایشان از مرز خادم و مخدومی گذشت تا به سر منزل آمال رسید. الغ بیگ در مجامع آموزشی حضوری فعال داشت و همچنان که از محضر اساتید بهره میگرفت، خود نیز به تعلیم نو آموختگان وادی علم و ادب می پرداخت. این همزیستی مسلمات آمیز، سبب نزدیکی هرچه بیشتر دولت بامردان فرهنگی عصر گشت، بطوریکه با دغدغه ها و اهداف آنان همراه شد و همه در

¹⁸⁴ اسدی هومان، حیات موسیقی در دوره تیموریان (از سمرقند تا هرات)، موسسه فرهنگی مهور، تهران: ص

جهت پیشرفت در یک راستا گام برمیداشتند. الغ بیک ، بمنظور سازماندهی اهداف بلند مدتش به اهداف و آبادانی روی آورد ، چنانکه با سرمایه گذاریهای بسیار در خدمت مدرسه ، کتابخانه ، مسجد ، خانقاه و رصد خانه ، سعی داشت جریانهای فرهنگی را در جامعه نهادینه کند و در نهایت همه کوشش های الغ بیک با ایجاد امنیت فکری از راه تسامح و تساهل فرهنگی در سرزمین نا همگون ماوراءالنهر به بار نشست و به ساکنان آن در عرصه های مختلف فرصت تفکر و نو آوری داد ؛ بطوریکه منازعات از جامعه چند نژادی و چند مذهبی ماوراءالنهر تا اندازه زیادی رخت بر بست و توانست بعنوان حد واسط چین و سرزمین های خراسان و فارس از دست آورد های علمی و هنری آنها بهره گیرد و خود نیز در راه پیشرفت آنها بکوشد . الغ بیک ، بدون توجه به نژاد ، طبقه ، و اعتقادات و باور های مردم ، از هنر و دانش آنان استقبال میکرد و بکمک همه عناصر موجود در ماوراءالنهر ، ادبیات ، هنر ، موسیقی و علوم رایج را در آن سرزمین بارور ساخت و آنرا چون گنجینه ای به تمدن اسلام تقدیم کرد و با آن شگفتی جهانیان را ، علی الخصوص در زمینه ریاضیات و نجوم ، بر آنگیخت. ¹⁸⁵ »

در این هنگام هر یک از شاهزادگان تیموری بر گوشه ای از ممالک دنیای خود مستولی شده و علم استقلال بر افراشته بودند. میرزا عبدالطیف پس از یک سلطنت شش ماهه کشته و سرش در مدخل دروازه مدرسه الغبگ در 854 هـ ق آویخته شد و جانشین او میرزا عبدالله بن میرزا ابراهیم سلطان بن شاهرخ هم از آغاز کار با قیام ابوسعید نواده جلال الدین میرانشاه مواجه گردید و اگر چه او را شکست داد لیکن او از ابوالخیر خان اوزبک یاری گرفت و عبدالله را در نزدیکی سمرقند در 855 هـ ق بقتل رسانید و در همان آوان میرزا ابوالقاشم بابر پسر میرزا بایسنقر که برادر خود میرزا سلطان محمد صاحب هرات و خراسان را کشته بود، بر آن شهر و بر خراسان و فارس و عراق و کرمان مستولی گردید ، لیکن جهانشاه قره قوینلو سه ایالت اخیر را در سال 857 هـ ق از وی منعزل ساخت و او خود در سال 861 هـ ق بدرود حیات گفت .

¹⁸⁵ دکتر امیر تیمور رفیعی و مستثاق گودرزی، اوضاع اجتماعی خراسان بزرگ در عهد جانشینان تیمور پایان نامه دکتری .

در این گیر و دار ها سلطان ابوسعید مذکور که با کشتن میرزا عبدالله ماواءالنهر را در ربقه اطاعت خود در آورده بود، به تدریج توانست بر نوادگان شاهرخ غلبه جوید و از خوارزم تا کابل و سیستان را بر متصرفات خود بیفزاید و سپس خراسان و عراق و کرمان را با استفاده از حوادثی که برای امرای قرا قوینلورخ داده بود، متصرف شود و یک حکومت قوی بعد از شاهرخ ایجاد نماید که تا سال 873 هجری بر قرار بود، کیکن وی با حریف قوی چنجه ای بنام «اوزون حسن»، قوینلو» مواجه گشت مخصوصاً که اوزون حسن با آتش اختلاف میرزا یادگار محمد بن سلطان محمد بن بایسنقر بن شاهرخ با سلطان حسین میرزا نواده بایقرا پسر عمر شیخ بن امیر تیمور که بر خراسان مستولی شده بود، دامن میزد، ولی کشاکش میان این دو شهزاده عاقبت به بر انداختن آخرین نواده شاهرخ یعنی یادگار محمد در 875 هجری و غلبه سلطان حسین میرزای بایقرا منجر شد.

95-4-6. الغ بیگ سقوط و شکست:

مرگ شاهرخ 850 هجری، نقطه عطفی در مبداء تجزیه کلی بازمانده ممالک تیموری گشت، والغ بیگ هم نتوانست با همه فضل و دانش و هنرمندی اش، طغیانهای پیاپی امرا و شاهزادگان تیموری حتی پیش خواهی فرزند خود میرزا عبدالطیف را محار سازد و کار بجایی کشید که فرزندش میرزا عبدالطیف بر او یاغی شد و او را در سال 853 هجری مقید ساخت و بدست یکی از امرا بقتل رسانید.¹⁸⁶

به این ترتیب طومار بزرگترین و فرزانه ترین شاه از دودمان تیموری و خانواده شاهرخ بر چیده شد.

¹⁸⁶ صفاداکتر ذبیح الله، تریخ ادبیات در ایران، انتشارات فردوس، ایران، جلد سوم، صص 8 و 9.

بخش نود و ششم

بحث اول

سیرتمدنی مسلمین در غرب - حل معمای آتش سوزی کتابخانه

اسکندریه - سرگذشت علم در کشور های اسلامی - دانشمندان و آثار

شاید در عصر موجوده که بیروبار تمدنی چشم اکثر رجال متمدن را بامال اندوزی و رسیدن به سر منزل کاپیتالزم و اندوختن سرمایه کور کرده باشد تهمت های هم در مورد تعصبات و دوری مسلمانان از علوم را به هزاران گونه توجیه نمایند؛ در این بخش میکوشیم مباحث تمدنی را که در پرکار اسلام مجسم بوده است را بخاطر روشن شدن کوری ذهن آنهایی که هر چیز را نگاه مادی میدهند بیآورم و علل پسمانی مسلمانان را نیز به گواهی تاریخ روش سازم

سیر مسلمین در مغرب (از 21-479 هجق/461-1086 م)

خاور نزدیک قسمتی از قلمرو اسلام بود. مصدر عصر اسلامی شکوه دوران فراغه را تجدید کرد. تونس و مراکش، به پیشوایی اعراب، حکومت منظم حیات پیشین را باز یافتند. شهر های قیروان و پالرمو و فاس تا مدتی رونق گرفتند و اسپانیا (اندلس) در دوران اسلامی یکی از اوجهای تاریخ تمدن (اسلام) بود.

96-1-2. کتابخانه اسکندریه چه وقت و توسط کیهان سوختانده شد؟

در همان اثنا که خالد بن ولید و فاتحان دیگر دیار شرق را به طاعت می آوردند، عمرو بن عاص تقریباً هفت سال پس از وفات پیامبر (اسلام) از غزوه فلسطین به مصر حمله برد و پلوزیوم و ممفیس را تصرف کرد. ابن عبری (624-685 هجق/1226-1286 م) یک مسیحی یهودی نژاد از مردم مشرق (شام)، که بنام ابوالفرج یک تاریخ مختصر جهان را به عربی نوشته بود، وقصه کتابخانه اسکندریه را با تفصیل نقل کرده گفت:

«که یکی از مردم اسکندریه بنام یوحنا فیلوپونوس از عمرو تقاضا کرد نسخه های کتابخانه را به او ببخشد، عمرو (عاص) نامه ای به خلیفه (عمر) نوشت و از او اجازه خواست، و بگفته روای

(ابوالفرج) عمر بدو جواب داد: اگر متن کتابها موافق به اسلام باشد ضرورت به نگهداری آن نمی باشد وهم اگر مخالف اسلام نوشته هایی در آنها ردیف شده باشد لازم نیست وجود داشته باشد همه را بسوزان. به گفته ابن عبری عمرو(عاص) فرمان داد تا کتابها را بین حمامهای شهر توزیع کردند تا بجای سوخت بکار رود، و این کتابها تا مدت ششماه در 4000 کوره بسوخت. « ولی این یک روایت بدون دلایل، مسخره و باکذب محض آلوده است که: (تعصب راوی را در برابر دین اسلام نشان میدهد) چرا که کتابخانه اسکندریه را مسیحیان متعصب بدوران بطرک تئوفیلوس به سال 392 میلادی یعنی 230 سال قبل از هجرت پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) سوزانیده بودند؛ و باقی مانده کتابها همچنان مورد بی اعتنایی و دستبرد کسان بود و پیش از سال 642 میلادی قسمت اعظم آن از میان رفته بود در مدت پنج قرنی که از وقوع تا ثبت حادثه مفروض در کتاب عبدالطیف بغدادی فاصله بود، هیچ یک از تاریخ نویسان مسیحی در باره آن سخن نیاورده اند، در صورتیکه سعید بن البطریق، تاریخ نویس مسیحی که از سال 321 هجق/932 م) اسقف اعظم اسکندریه بود، فتح این شهر بدست اعراب را با تفصیل فراوان نقل کرده است. همین جهت غالب تاریخ نویسان این قصه را نمی پذیرند. نابودی کتابخانه اسکندریه بتدریج انجام شد¹⁸⁷ چیزی که مایه امید واری برای روشن ساختن حقایق تاریخی تحقیقاتی است که در سالیان نزدیک در مورد آتش سوزی در کتابخانه اسکندریه صورت گرفته است:

« این کتابخانه 228 سال قبل از میلاد مسیح توسط بطلمیوس اول در شهر بندری اسکندریه بنا شد و به محلی برای تجمع و تبادل نظر محققین و دانشمندان آن زمان در آمد. اما کتابخانه اسکندریه در گذر زمان نابود شد. نخست « ژولیس سزار» 48 سال قبل از میلاد مسیح، با به آتش کشیدن اسکندریه خساراتی به این محل وارد کرد. سپس حملات متعدد رومیان در سال 300 میلادی سبب نابودی تدریجی آن شد. در این کتابخانه باستانی حدود 700 هزار آثار معتبر آن زمان بر روی پاپیروس نگهداری می شد و کارمندان این کتابخانه به طور مرتب این آثار را برای حفظ کیفیت بازنویسی می کردند تا این که در

¹⁸⁷ ویل دورانت، تاریخ تمدن ملل شرق، فصل سیزدهم، ص2

سده چهارم میلادی تمام این آثار در جنگ سوخت و نابود شد.¹⁸⁸

پایگاه تخصصی نور در مورد کتابخانه اسکندریه چنین آورده است: «موزه و کتابخانه اسکندریه در زمان بطلمیوس دوم در اسکندریه ساخته شد تا رقیب آتن باشد و بذودی بیکی از شگفتی های جهان باستان تبدیل شد و میتوان آنرا نخستین دانشگاه در دنیا به حساب آورد... از زمان مرگ بطلمیوس چهارم (145 ق. م) مصر رو به تباهی نهاد و در اختلافات داخلی و یورش رومیان، کتابخانه اسکندریه به آتش کشیده شد؛ بار دیگر در آغاز مسیحیت کتابخانه رونق یافت، ولی در سال (389 م) بار دیگر به آتش کشیده شد. و اینکه نابودی کتابخانه را به مسلمانان نسبت میدهند که نادرست بودن آن در ذیل توضیح میگردد:

اسکندر مقدونی، پس از یکپارچه کردن دولت شهرهای یونانی، برای فتح سایر کشورها و بلد مقدونیه را ترک کرد. پس از کسب موفقیت و پیروزی در صحرای شینل، آهنگ مصر را کرد. «اسکندر میدانست که مذهب با نفوذتر از سیاست است برای رسیدن به واحه سیوا از صحرای دیگری گذشت و مراسم احترام را نسبت به خدای مصری آمون... بجای آورد. سپس به مصب رودخانه نیل بازگشت و اندیشه ساختن پایتخت جدیدی را در یکی از دهانه های رود نیل ابداع، یا شاید نقشه آنرا تصویب کرد. محتملاً بازرگانان یونانی که در شهر نزدیک نائوکراتیس می زیستند، آن نقطه را محل مناسبی برای بازرگانی آینده مصر و یونان تشخیص داده، چنین پیشنهادی داده بودند. اسکندر دیوارها و نقشه خیابانها و محل هایی که معبد های مصری و یونانی می بایستی بنا شود تعیین کرده و جزئیات آنرا به معمار خود دینوکراتیس سپرد.¹⁸⁹... با مرگ اسکندر در سال (322 ق. م) در بابل... دوره رونق و بساط برتری جوئی یونانیان بر چیده شد... او در زمان حیاتش امید وار بود تا در سایه فتوحات خود فرهنگ یونانی را در عالم بسط و رواج دهد. اسکندر میخواست

¹⁸⁸ دانشنامه آزاد ویکی پدیا

¹⁸⁹ ویلدورانت، تاریخ تمدن یونان باستان، جلد ششم، انحطاط تمدن یونان، ترجمه هوشنگ پیر نظر، تهران: اقبال

در مراکز بازرگانی که در مناطق مفتوحه میسر ساخته بود، میخواست فکر و هنر و امتعه یونانی را همه جا منتشر سازد. در غرب نیز قبایل نیرومندی وجود نداشت تا در مقابل یورشهای اسکندر تاب بیاورد. قبایل لاتین به سرعت در فرهنگ یونانی حذب شدند.¹⁹⁰ ولی شرقیان بنا بر عمق عظمت فرهنگی ای که داشتند در راه جهانکشی های او پیا خاستند و بالاخره کمیت آسیایی بر کیفیت یونانی غالب آمد. خود اسکندر در هنگامه پیروزی خویش مغلوب فکر شرقی شد.¹⁹¹

پس از مرگ اسکندر امپراطوریش میان سه تن از سردارانش تقسیم شد. بطلمیوس سوتر که در اسکندریه بود، فرمانروای مصر گردید. اسکندریه شکوهمند با هدف برقراری ارتباط میان شرق و غرب و با اهداف استراتژیک و بازرگانی بنا شده بود. بازرگانی اسکندریه به قیمت از میان رفتن تجارت آتن رونق گرفت. با زیانهای مالی، کمبود نیروی انسانی، گسادی کسب و کار و از آن گذشته، خوار شمردن فیلیپ مقدومی، تفکر آتنی را از جستجوی بیطرفانه معرفت منحرف ساخت.¹⁹² انبارها و باراندازهای دو طرف اسکندریه را به مرکز تجارت بازرگانی تبدیل نمود که موجب ایجاد شهرهای جدید و رشد شهرها گردید. چراغی را که در این بندر ساخته بودند از جمله عجایب هفتگانه جهان شمرده میشد که بسا (229 ق.م) پایان یافت و در قرن سیزدهم میلادی منهدم گردید که این فانوس در جزیره «فار» بخشی از اسکندریه کنونی که زیر دریا پنهان شده است.¹⁹³

«استرابو» اسکندریه را در سده اول میلادی چنین توصیف میکند: پنج کیلومتر طول و یک کیلومتر و نیم عرض داشت. پلنی طول دیوار آنرا بیست و پنج کیلو متر میداند... این شهر به چهار

---

¹⁹⁰ لوئیس ویلیام هلزی هال، تاریخ و فلسفه علم، ترجمه عبدالحسین آژنگ، تهران: سروش 1362، ص 89.

¹⁹¹ ویل دورانت تاریخ تمدن، پیشین، ص 181.

¹⁹² پیشین، نگاه کنید به ویل دورانت تاریخ تمدن قیصر و مسیح، جلد نهم، امپراطوری روم و آغاز مسیحیت، ترجمه، سروش علی اصغر، تهران: 1241، ص 85-101.

¹⁹³ پیشین، ص 186-187.

قسمت تقسیم شده بود ، قسمت جنوبی مصری نشین ، قسمت شمال شرقی محل سکونت یهودیان ، قسمت جنوب شرقی شامل قصر های سلطنتی ، موزه کتابخانه ، مقبره های سلاطین بطالسه ، تابوت اسکندر ، زراد خانه ، مهمترین معبد یونانی و تعداد زیادی پارک وسیع بود ... در خارج شهر میدانهای ورزشی ، یک امفی تیاتر و یک قبرستان بود. در امتداد ساحل ، محل های مخصوص شنا و استراحت ساخته شده بود و سد یا پلی با جزیره فارو مرتبت می کرد.¹⁹⁴

در این شهر جمعیتی در حدود چهارصد تا پانصد هزار مقدونی، یونانی ، مصری ، یهودی ، ایرانی ، ، اناتولی ، سوریانی عرب و سیاه پوست می زیستند. مقدونیها و یونانیها در چنان تجمل زندگی میکردند که موجب حیرت سفیران رومی شد که در سال (273 ق.م) به آن شهر رفته بودند. در همین شهر در زمان سلطنت بطلمیوس دوم تورات را به زبان یونانی ترجمه کردند و این را بخاطری کردند که دل بستگی یهودیان مصر به یورشلم نقصان یابد و مترجمین تورات هفتاد تن بودند ، این ترجمه بنام ترجمه هفتاد تن شهرت دارد.¹⁹⁵

شهرت واقعی اسکندریه بخاطر موقعیت سوق الجیشی ، خیابانها وقصر های آن نبود و جاودان ماندن آن در تاریخ ملل بخاطر وبدلیل مدرسه و کتابخانه و رصد خانه ای بود که در سال (290 ق.م) بفرمان بطلمیوس اول (سوتر) در این شهر ساخته شد . مجموعه مدرسه کتابخانه و رصد خانه را موزه نامگذاری کردند حمید عنایت در مورد این نام گذاری می نویسد: «موزه در اصل بمعنی جایگاه خداوندان موزان یا الهام بخش هنر مندان است . موزه اسکندریه نامدار ترین موزگه جهان کهن بشمار میرود و کار آن بیشتر مبارزه با جنبش های انقلابی و نو جویانه فکری در یونان بود که سلطه طبقه حاکم را بخطر می انداخت .¹⁹⁶ دمتریوس آتنی که اعراب آن را «ذمیره» خوانده اند از

---

¹⁹⁴ ویل دورانت ، تاریخ تمدن ، جلد هفتم ، جمهوری و انقلاب ، ترجمه عنایت حمید تهران: اقبال 1341. ص 331 (پلکانویس مترجم).

¹⁹⁵ الفهرست ابن ندیم و تراجم الحکمای ابن قیطی

¹⁹⁶ ویل دورانت ، تاریخ تمدن یونان باستان ، جلد ششم ، انحطاط تمدن یونان ، ترجمه هوشنگ پیر نظر ، تهران : اقبال ، 1340 ، ص 176.

آتن تبعید شده بود در مصر سکونت گزید. ده سال بعد او را در دربار بطلمیوس اول می یابیم. او به بطلمیوس سوتر پیشنهاد کرد که با تاسیس موزه یا دانشگاه جدید در اسکندریه با آتن رقابت کند. دمتریوس که گویا از کوشش ارسطودر گرد آوردن و رده بندی کتابها و دانش بشری و حیوانات و گیاهان و نوع حکومتها الهام گرفته بود، توجیه کرد تعداد بنا بسازند که نه تنها برای تعداد زیادی کتاب جا داشته باشد، بلکه دانشمندانی را که حاضر اند خود را وقف تحقیق کنند نیز در خود جای دهند این نقشه نظر بطلمیوس اول و دوم را جلب کرد، پول لازم تهیه شد و به تدریج دانشگاه جدیدی نزدیک کاخ سلطنتی ساخته شد.¹⁹⁷ سوتر در سال (285 ق.م) در سن 82 سالگی از سلطنت کناره گرفت و آنرا به پسر دومش بطلمیوس فیلادلفوس واگذار کرد. بطلمیوس دوم، به تبعیت از پدرش مهمانان نامداری از جمله شاعران، بزرگان و دانشمندان، منتقدان و عالمان و فیلسوفان و هنرمندان را به مصر دعوت کرد و پایتختش را با معماری سبک یونان زینت داد. در مدت سلطنت او اسکندریه پایتخت ادبی و علمی مدیترانه شد و ادبیات در اسکندریه چنان نضجی یافت که در تاریخ دیگر سابقه پیدا نکرد.

مجموعه کتابخانه اسکندریه در انتهای سلطنت فیلادلفوس به ۵۳۲،۰۰۰ طومار بالغ گردید که بمعنی امروزی ۱۰۰،۰۰۰ جلد کتاب است. تا مدتی افزون به این مجموعه در چشم پادشاهان بطالسه برابر به افزایش قدرت سیاسی بود.

بطلمیوس سوم فرمان داد که هر کتابی که به اسکندریه وارد میشود بایستی در کتابخانه گذاشته شود و از هر یک نسخه هایی تهیه شود و سپس اصل را در کتابخانه نگهداشته و نسخه را بصاحبش برگردانند. همین دیکتاتور درخواست کرد که آتن نوشته آسیخیلیوس، سوفوکوس و اورپیدس را به او امانت دهد و وجه الضمان آنرا به مبلغ (نود هزار به ارزش پول دالر امروزی) پرداخت. نسخه های اصلی را نگاه داشت و نسخه های رونوشتی تهیه کرد و باز پس فرستاد و به اتنی ها نیز پیام داد که

---

¹⁹⁷ پیشین، ص 194-195.

وجه الضمانرا ضبط نهایند.¹⁹⁸

در آن روزگار در مصر کتابها را روی پاپیروس مینگاشتند، تا اینکه بطلمیوس ششم به امید اینکه از توسعه کتابخانه در پرگاموم جلوگیری کند صدور پاپیروس را از مصر منع کرد. اومنس با این اقدام، تولید فراوان پوست گوسفند و گوساله را برای نوشتن که مدتها در مشرق زمین بکار میرفت تشویق کرد، ولی طولی نکشید که کاغد پوستی و نام شهر پرگاموم که محل تولید آن بود زبانزد مردم گشت و این دو نام در اشاعه ارتباطات و ادبیات رقیب کاغد گردید.¹⁹⁹

کتابخانه اسکندریه یکی از شگفتی های جهان باستان در آمد و پوله های هنگفتی صرف آن شد. خریداران کتاب به گوشه و کنار جهان گسیل شدند و نسخه برداران بسیاری به استخدام در آمدند. کتابخانه اسکندریه به معنی امروزی کلمه نخستین دانشگاه جهان بود.²⁰⁰ این کتابخانه توسط یک نفر کاهن ادره میشد. زیرا این چیز هایی که در کتابخانه و ملحقات آن بود به خدایان اساطیر هدیه کرده بودند.²⁰¹ ریاست افتخاری کتابخانه را در آغاز به یک غیر یونانی بخشیدند. او نماینده ای از سلسله باستانی مصر بود و آن انتصاب بدان سبب صورت گرفت که احساس مذهبی ریشه دار مصری از ورود به شکاکیت علمی یونانی آزرده نشود.²⁰²

کتابدارانیکه نام شان در تاریخ ذکر شده است عبارتند از: زنودوتوسی اقه سوس، اپولونیوس رودزی، اراتو سنتس سرنی، اپولونیوس اسکندیانی، ارستوفان بزانتومی و ارستاخوس سوماتراسی، که از ملیت های گوناگون بودند... بعضی از این مردان تاریخ رشته های مختلف ادبی یا علمی را می نوشتند، عده دیگری نسخه های متون را تصحیح میکردند و عده دیگر بر آنها تفسیر می

¹⁹⁸ پیشین، ص 176.

¹⁹⁹ جان برنال، علم در تاریخ، جلد اول، ترجمه ح اسد پور پیرانفر، تهران: امیر کبیر، 1354، ص 17.

²⁰⁰ لويس ويليام هلزى هال، تاريخ و فلسفه علم، ترجمه عبدالحسين آذرنگ، تهران: سروش، 1363، ص 91.

²⁰¹ پیشین، ص 91.

²⁰² پیشین، صص 92-94 و نیز نگاه کنید به: جان برنال، علم در تاریخ، جلد اول، ترجمه ح اسد پور پیرانفر، تهران: امیر

کبیر، 1354، ص 171.

نوشتند که عوام و نسهای آینده آنرا بهتر درک کنند²⁰³ یکی از کتابداران کتابخانه، یعنی ارستوفانس بیزانطومی، با جدا کردن عبارات و جملات نوشته های قدیمی بوسیله نقطه و علامت مخصوص نقطه گذاری، انقلابی در ادبیات بوجود آورد.²⁰⁴ تاسیس موزه یا کتابخانه یا دانشگاه که دولت برای پیشرفت علم و هنر و ادبیات تأسیس کرده بود که خاندان بطالسه و شهر اسکندریه به تاریخ تمدن کرده است.²⁰⁵ بنا به گفته برنال: توقف اندیشه های فلسفی بمعنی ختم علوم عملی نبود، در واقع چنین وضعی باعث شد که علوم عملی تحریک بیشتری پیدا کند... روند اساسی کار در روز های نخستین علم اسکندریه دنباله تعالیم ارسطو و پیروان مکتب او بود. موزه را در واقع میشد شاخه ای مصری لوکایون تلقی کرد. استرابون که شایسته ترین دانشمند هلنیسی بود، هم در اسکندریه تدریس میکرد و هم در اتن و آخرین رئیس لوکایون بحساب میرفت، ولی بنیاد فوق نتوانست برنامه وسیع ارسطو را در بر گیرد.²⁰⁶... این نکته در خور اهمیت است که کتابخانه اسکندریه بخش فلسفه نداشته است.²⁰⁷... اقلیدوس نخستین رئیس بخش ریاضیات کتابخانه بود. دو تن دیگر از بزرگان ریاضی ارشمیدس و اپولونیوس هستند. بزرگترین اختر شناس حوزه

---

²⁰³ ویل دورانت، تاریخ تمدن یونان باستان، جلد ششم (انحطاط تمدن یونان). ترجمه هوشنگ پیرانفر، تهران: اقبال، 1340. ص 176.

²⁰⁴ لوئیس ویلیام هلزی هال، تاریخ و فلسفه علم، ترجمه عبدالحسین اذرننگ، اهران: سروش 1363، ص 91.

²⁰⁵ اثر پیشین، ص 91.

²⁰⁶ اثر پیشین، صص 92-94. و نیز نگاه کنید به: جان برنال، علم در تاریخ، جلد اول، ترجمه ح اسد پور پیرانفر، تهران: امیر کبیر 1354، ص 117.

²⁰⁷ ویل دورانت، تاریخ تمدن قیصر و مسیح، جلد هفتم، جمهوری و انقلاب، ترجمه حمید عنایت، تهران: اقبال 1341. ص 302.

اسکندریه بطلمیوس (کلاودیوس بطلمیوس) است...²⁰⁸ این مردم تباری از اخترشناسان را پدید آوردند که هیچگاه عمر خود را با ساختن دنیا‌های خیالی تباه نکردند. همانگونه که ارسطو گیاهان و جانوران را آزمایش و طبقه‌بندی کرده بود، آنها به بررسی دقیق بخش‌های آسمان پرداختند... آنها نیروی تخیل خود را در ابداع بکار بردند، اما به سبک پیشینیان نظر پرداز، خود واقعیتها را جعل نکردند. پای بندی بررسی دقیق جهان، بر این خیال خام که یک تنه بتوان با چشم بسته و با فکر محدود خود همه چیز را دریافت، خط باطل کشید.²⁰⁹

از زمان بطلمیوس چهارم (145م) مصر با شتاب رو به تباهی رفت. سنای روم سیاست خود را بیش از پیش بالای آن کشور تحمیل میکرد و اسکندریه ساخلو سپاهیان رومی شد و بطلمیوس یازدهم وصیت کرد که حکومت بفرزندس بطلمیوس دوازدهم و دخترش کلئوپاترا برسد و این دو با یکدیگر زنا شویی و بر کشور فرمانروایی کنند. کشمکش‌های داخلی مصر، برای کسب قدرت، زمینه را برای دخالت قیصر روم (ژولئوس سزار) فراهم آورد. قیصر حدود یکسال در اسکندریه ماند و با کلئوپاترا روزگار گذراند. در این ایام سربازان مصری سربه شورش برداشتند و ساخلو روم مستقر در اسکندریه نیز به شورشیان پیوست و قصد جان قیصر را کرد.

در چنین حالت بحرانی، قیصر از بیم آنکه ناوگانش بدست شورشیان نیفتد فرمان داد تا آنرا سراسر بسوزانند، آتش بکاخ شاهی سرایت کرد و بخشی از کتابخانه اسکندریه که اندزه اش دانسته نشده است در کام حریق نابود گشت.²¹⁰ چند سال بعد مارک انتونی کتابخانه پرگاموم را که در حدود 200 هزار طومار داشت به تاوان آتش سوزی کتابخانه اسکندریه در شورش مردم

---

²⁰⁸ ویل دورانت تاریخ تمدن، قیصر و مسیح، جلد نهم، امپراطوری روم و آغاز مسیحیت، ترجمه علی اصغر سروش، تهران: اقبال، 1341. ص 117.

²⁰⁹ ذبیح الله صفا، تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، مجلد اول، تهران: دانشگاه تهران، 1336. ص 6.

²¹⁰ ابراهیم باستانی پاریزی، «کتابخانه اسکندریه» ماه نامه یغما، دوره پنجم شماره یازدهم (بهمن 1331) ص 509-514.

مصر بر علیه قیصر، به کلثوپاترا بخشید.²¹¹

پس از سقوط بطالسه و در دوران تمدن مسیحی در مصر، کتابخانه اسکندریه اندک اندک رونق روزگار گذشته را یافت و دانشمندان و بزرگان با تنظیم کتب و خرید نسخه های تازه براهمیت آن افزودند و تا مجدداً افت تازه متوجه کتابخانه عظیم شد. در سال (389م) تئوفیلوس یکی از بطریقان اسکندریه که سیاست پیشه تند رو بود معبد سراپیس و کتابخانه آنرا سوزاند و این در زمان سلطنت تئودوریوس اول ((379-395م) امپراطور روم اتفاق افتاد و بعد از این تاریخ کتابخانه بزرگی در اسکندریه بچشم نمی خورد. علاوه بر این چون تعصبات دینی در این عهد بسیار شدت یافته بود، مدرسه فلسفی مهمی هم نمیتوانست برای معلمان و متعصبان بت پرست و غیر عیسوی باقی بماند. با تمام این احوال مدارس و کتابخانه های خصوصی در اسکندریه همچنان باقی بود و وجود قرائن مختلف به این گواهی میدهد و مثلاً بعضی اوراق پاپیروس متعلق به اواخر سده پنجم میلادی وجود کتابخانه های را در آن ثابت میکند.²¹²

نابودی کتابخانه اسکندریه را به غلط به مسلمانان نسبت داده اند. قسمیکه در فوق گفته آمدیم این قضیه نخستین بار در کتاب عبدالطیف بغدادی (558-629هق) آمده است. پس از او یک مسیحی یهودی تبار از مردم مشرق شام، بنام ابوالفرج ملطی (626-685هق) در کتاب مختصر الدول، قصه را با تفصیل بیشتر نقل کرد. این قصه در کتاب تراجم الحکما، اثر ابن قفطی (568-656هق) نیز آمده است. ابن قفطی می نویسد: «...شخصی بنام یحیی نحوی در مصر و اسکندریه زندگی میکرد و از فلاسفه این کشور محسوب میشد. پس از آنکه این کشور بدست عمرو بن عاص و به فرمان عمر (خلیفه دوم اسلام) فتح شد، این شخص خود را به عمرو عاص نزدیک کرد، عمرو عاص که مرد فهیم بود با او به گفتگو پرداخت و محضر او را قابل استفاده تشخیص داد،

²¹¹ ویل دورانت، تاریخ تمدن. عصر ایمان، جلد پانزدهم، تمدن اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران:

1343. صص 509-514.

²¹² به نقل از مرتضی مطهری، خدمات متقابل اسلام و ایران، قم: انتشارات صدرا، 1359، ص 333.

مخصوصاً نقاط منطقی و دلایل روشن او که در پرده الفاظ فلسفی پوشیده بود و طبعاً تا آن روز بگوش عمرو عاص نرسیده بود - برایش ارزش داشت، لذا در ساعت فراغت با او به مباحثه می پرداخت.

یک روز یحیی نحوی به عمرو عاص گفت، اکنون که دیگر مصر و شهرهای آن در ید قدرت شاست، طبعاً چیزهایی است که بدرد عرب میخورد و حق تملک آن از عرب است. ولی اشیایی هم هست که مورد استفاده شما نیست، اگر آنرا به اهلس باز گذارید شایسته تر باشد. عمرو پرسید مقصود چیست؟

یحیی گفت: در خزاین سلطنتی کتب فلسفی و علمی هست که مورد استفاده شما نیست. خوب است اجازه داده شود که این کتب در اختیار هیئت علمیه گذاشته شود.»

عمرو پس از آنکه تاریخچه کتابخانه را از یحیی شنید، گفت در این باره از خلیفه کسب تکلف کند. و طی نامه ای به عمر نوشت از او در این خصوص استجازه کرد.

فرمان عمر رسید و به این جمله ختم شده بود: «واما الكتاب التي ذكرتها فان كان مافيها يوافق كتاب الله وفي كتاب الله عني عنه، و آن كان ما فيها يخالف كتاب الله تعالى فلا حاجته عليها، فتقدم باعدامها». عمرو عاص هم بلا فاصله دستور داد کلیه کتب را بین گرمابه داران شهر تقسیم کردند. ابن قفطی در پایان همین مطلب می نویسد: برای مدت شش ماه کلیه گرمابه های اسکندریه [4000] به حرارت کتب کتابخانه گرم میشد.

ویل دوران می نویسد از جمله دلایل ضعیف این روایت این است:

- قسمت مهم کتابخانه اسکندریه را مسیحیان متعصب به دوران اسقف تئوفولوس به سال (392م) سوزانیده بود.

- باقیانده کتابخانه همچنان مورد بی اعتنایی و دستبرد کسان بود و چی از سال (642م) قسمت اعظم آن از میان رفته بود،

- در مدت پنج قرن که از وقوع ثابت حادثه مفروض در کتاب عبدالطیف فاصله

بود، هیچ یک از مؤرخان مسیحی در باره آن سخن نیاورده اند، در صورتیکه اوتیکوس مسیحی که به سال (322هـ.ق) اسقف بزرگ اسکندریه بود، فتح این شهر را بدست عربان با تفصل فراوان نقل کرده است. به همین جهت اکثر مؤرخان سوزاندن کتابخانه را توسط عمرو عاص نمی پذیرند و آنرا افسانه می پندارند.²¹³

گوستاولوبون در کتاب تمدن اسلام و عرب میگوید: «سوزاندن کتابخانه اسکندریه که آنرا به فاتحین اسلام نسبت داده اند جای بسی تعجب است که یک چنین افسانه موهومی چگونه در این مدت متبادی به شهرت خود باقی مانده است و آنرا تلقی بقبول نموده اند. ولی امروز بطلان این عقیده به ثبوت پیوسته معلوم و محقق گردیده است که نصارا پیش از اسلام، همچنان که همه معابد و خدایان اسکندریه را با کمال اهتمام منهدم نموده اند کتابخانه مزبور را نیز سوزانده برباد داده اند. چنانچه در زمان فتح اسلام از کتابهای مزبور چیزی باقی نمانده بود تا آنرا طعمه حریق سازند.²¹⁴

در مورد ملاقات عمرو عاص با یحیی نحوی آقای مطهری می نویسد: «یحیی نحوی در حدود صد سال قبل از فتح اسکندریه در گذشته است و ملاقات وی با عمرو عاص افسانه است. دلیل دیگری که مطهری می آورد سوزاندن کتابها برای گرم کرده 4000 گرمابه، آنهم به مدت شش ماه است که از نظر عقلی قابل قبول بنظر نمی رسد. سوزاندن کتابخانه اسکندریه توسط مسلمانان در جنگهای صلیبی جعل شد تا مسلمانان را تحقیر نماید و تمدن درخشان اسلامی را که دارنایند.»²¹⁵

من همواره تأکید کرده ام که یک روی تاریخ سیاه است مخصوصاً تاریخی که از آن بیش از یک هزار سال گذشته باشد آنهم با روایات قصه گونه، جعلی، قدح و جرح؛ با اینهم در این عصری که

---

²¹³ برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به اثر پیشین، ص 308-354.

²¹⁴ همان

²¹⁵ مرادی نور الله (مدیرکل ارشیفهای صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران)، کتابخانه اسکندریه، انتشار شده توسط پایگاه تخصصی انترنیتی نور 1392، ص 201 - 213.

مازندگی میکنیم محققان بیشماری هستند که از روی حقایق و داده های تاریخی پرده های سیاه و تاریک روبروی تاریخ را روشن نموده اند منابع مثال در بالا نقل قولهایی از مؤرخین معتبر در مورد آتش سوزی کتابخانه اسکندریه ارائه گردیده است و این یکی دو مورد دیگر را به آن علاوه میکنیم:

1. در این داستان ، قهرمان ، یحیی نحوی فیلسوف معروف است . طبق اسنادی که اخیراً تحقیق شده وی در حدود صد سال قبل از فتح اسکندریه ، (بدست عمروعاص) در گذشته است و ملاقات وی با عمروعاص افسانه ای بیش نیست ؛عجیب اینست که شبلی نعمانی پژوهشگر هندی نیز این اشتباه را دامه داده و می نویسد: «که وی (یحیی نحوی) یکی از حکمای هفتگانه ای است که در اثر فشار ژوستی نین (ژوستی نین امپراطور روم شرقی در 482 میلادی تولد یافته و در 565 میلادی یعنی 57 سال قبل از هجرت فوت شده است) از روم به ایران آمد که خسرو انوشیروان از آنها پذیرائی کرد ، اصل ملاقات یحیی با عمرو را مورد تأیید قرار می دهد» .

توجه نمی کند که از مهاجرت آن حکما به ایران تا فتح اسکندریه بیش از صد و بیست سال فاصله موجود است ، عادتاً امکان ندارد یحیی که در حدود صد و بیست سال قبل از فتح اسکندریه حکیمی نامبردار و معروف بوده است ، هنگام فتح اسکندریه به صورت یکی از ندیمان عمرو به حیات خود ادامه دهد . بنابراین نقلهائی که ملاقات یحیی با عمرو را ذکر کرده اند هر چند نامی از کتابخانه نبرده اند بی اساس است . داستان ملاقات یحیی با عمرو در روایت ابوالفرج نظیر داستان تدریس ارسطو در اسکندریه در روایت عبداللطیف است . و صناعان و قصه پردازان به انطباق قصه با تاریخ توجه نکرده اند . (مؤلف)

2. آقای دکتر ذبیح الله صفا با اینکه در صفحه 6 تاریخ علوم عقلی در اسلام میگوید : یحیی نحوی از شخصیات بزرگ مدرسه اسکندریه در اواخر قرن پنجم و نیمه اول قرن ششم (در حدود

يك قرن قبل از هجرت نبوي) بوده و در صفحه 18 آن كتاب تصريح مي كند " مي گويند تا فتح مصر به دست عمرو بن العاص (641 ميلادي) زنده بود و اما چنانكه از قرائن تاريخي بالابرمي آيد اين مرد از رجال اواخر قرن پنجم و نيمه اول قرن ششم ميلادي است و زنده بودنش از اواخر قرن پنجم تا اواسط قرن هفتم بكلي دور از عادت و عقل است . " در عين حال خلاصه همين داستان را كه دو قهرمانش يحيي نحوي و عمرو بن العاص مي باشند به عنوان دليل بر كتابسوزي اسكندريه آورده است. كه قبلاً شرح آن گذشت. (مؤلف)

96-1-3. نگاه گذرا به سرگذشت علوم در بين مسلمين مشرق (649-656هـ)

به دورانيكه از آن سخن ميگويم زماني است كه مسلمانان از رهگذرزمينه هاي علمي در همه جهان، تفوق بي رقيب داشتند :

6. در رشته رياضيات:

در رشته رياضيات در مراکش و آذربايجان پيشرفتهای جالبی رخ داد ؛ در اینجا يكبار ديگر شاهد طيف وسيع تمدن اسلام هستيم . حسن مراکشی در سال 627هـ (1229م) جدولهای فراهم کرد كه جيب زاويه را در هر درجه معين ميكرد ، و نيز جدولهای آماده ساخت كه جيب تمام، جيب قوس ، جيب اجزای قوس را نشان ميداد . يك نسل بعد خواجه نصير الدين طوسي نخستين رساله را تاليف كرد كه ضمن آن علم مثلثات يك علم مستقل ، و نه یکی از فروع علم نجوم ، شمرده شده بود ؛ اين كتاب كه « شكل القطاع » نام داشت ، تا دو قرن كه رگيومونتانوس كتاب « مثلثات » خود را نوشت در اين زمينه بي رقيب بود . محتملاً حساب مثلثاتی كه به نيمه دوم قرن سيزدهم در چين بوجود آمده بود مايه عربي داشته است.

1. علم فزيك:

معروفترين كتاب آن دوران در علم فزيك كتاب « ميزان الحكمة » بود كه در سال 516هـ (1122م) توسط يك غلام يونانی نژاد از مردم آسيای صغير ، بنام خازنی تاليف شده

بود. این کتاب تاریخچه ای از علم فزیک به دست می‌دهد، قوانین هرم را فارموله میکند، جداولی از وزن مخصوص بسیاری از مایعات و جامدات را تنظیم میکند و فرضیه جاذبه را مثل یک نیروی عمومی که همه چیز را بسوی مرکز زمین می کشاند (که حالا این قانون را بنام فرضیه گرانشی انشتین یاد میکنند) مطرح می‌سازد. مسلمانان دستگاه چرخ چاهی موسوم با «شادوف» را که به نزد یونانیان و رومیان معروف بود، تکمیل کردند. صلیبیان این دستگاه ها را که از نهر العاصی (اودونتس) آب می کشید دیدند و به المان بردند.

2. کیمیا گران:

کار کیمیا گران بالا گرفته بود، چنانکه به گفته عبدالطیف بغدادی، کیمیا گران سه صد طریقه برای فریب دادن مردم میدانستند. گویند یکی از کیمیا گران پول گزافی از نور الدین گرفته بود که در کار تحقیقات علمی خرج کند، و متواری شده بود، آنگاه یکی از طرفا فهرستی از نام ابلهان فراهم آورده و نام نور الدین را بالای آن نوشته و گفته بود که اگر کیمیا گر باز گردد نام او را بجای نورالدین خواهد نوشت. ولی سلطان به این شخص آزاری نرسانده است.

3. نجوم:

سال 474 هج (1081 م) ابراهیم [ابن سعید] سهدی یکی از علمای والنسیا قدیمیترین کره آسمانی را که در تاریخ از آن نام هست آماده کرد. این کره که از برنج ساخته شده بود، 309 سانتی متر قطر داشت و بر سطح آن 1015 ستاره ضمن 47 صورت فلکی ثبت شده بود، ستارگان به ترتیب قدر نجومی نمودار بودند. خیر الدای اشپیلیه (1190 م) هم مناره و هم رصد گاه بود، و جابر ابن افلاح رصدهای خود را، که در کتاب «اصلاح المجسطی» انتشار داد 638 هج (1249 م)، در آنجا فراهم کرده بود. در تالیفات ابو اسحق بطروجی قرطبی (الپتراگیوس)، نظیر همین طغیان بر ضد نجوم بطلمیوسی شده بود، وی با نقد ویران کننده خویش بر فرضیه افلاک و دوائر متحد المركز فلکی، که بطلمیوس تشریح مسیرها و حرکت‌های ستاره گان را در آن جسته بود، راه را برای کوپرنیک باز کرد.

4. جغرافیه:

این عصر، ادریسی و یاقوت حموی، دو دانشمند جغرافیدان را بوجود آورد که شهرت شان در همه قرون وسطی جهانگیر بود. ابو عبدالله محمد ادریسی (493-560 هـ.ق، 1099-1165 م) در سبته زاد، در قرطبه علم آموخت و در پالمو به تقاضای رژه دوم پادشاه سیسیل کتاب «الرجاری» را نوشت که ضمن آن زمین را از لحاظ آب و هوا به هفت اقلیم و هر اقلیم را به ده قسمت تقسیم کرده، و هر یک از هفتاد قسمت را با نقشه توضیحی مفصلی ترسیم کرده بود، نقشه های وی سر آمد نقشه کشی قرون وسطی و در کمال، صحت و گستردگی حیطه بی نظیر بودند. ادریسی چون غالب علمای اسلام در کروی بودن زمین تردید نداشت و آن را حقیقتی مسلم میدانست؛ ابو عبدالله یاقوت حموی (575-627 هـ.ق/1179-1229 م) در افتخار پرچمداری علم جغرافیا در قرون وسطی با ادریسی شریک بود. یعقوب سفر های زیادی کرد نخست بعنوان تاجر و بعداً بعنوان جغرافیدانی که مجذوب شهرها و اقوام و پوشاک و روشهای مختلف زندگی شان شده بود. زمانیکه در مرو، ده کتابخانه عمومی یافت که یکی از آنها 1200 جلد کتاب داشت؛ رئیس کتابخانه به او اجازه داد تا دوپست کتاب را در یک نوبت بمنزل خود برد. کسانیکه این مایه حیاتی یعنی کتاب را دوست دارند حدس می زنند که یاقوت وقتی به این گنجینه عظیم معنوی دسترسی پیدا کرد چقدر خوشحال شد. پس از آن به قبه الاسلام بلخ رفت که چنگیزیان همه گونه تمدنی را با آثار آن واژگون نموده بودند که در آنجا نزدیک بود مغولان ضمن پیشروی ویران کننده خود اسیرش کنند؛ ولی او بدون لباس فرار کرد، ولی تمام نوشته های خود را همراه برد و از ایران گذشت و به موصل رسید؛ در حالیکه با نان بخور و نمیر کار پکتوئسی روزگار میگذراند، کتاب معوف «معجم البلدان» را به پایان رسانید (626 هـ.ق/1228 م).

این یک دایرة المعارف مفصل جغرافیایی است که تقریباً همه معلومات قرون وسطی را ضمن آن فراهم آورده و چیزی از مسائل نجوم، طبیعیات، باستانشناسی، جغرافیای انسانی، و تاریخ را فروگذار نکرده است؛ به علاوه، از اهمیت و فاصله شهرها از همدیگر، و زندگی معاریف شهر و اعمال شان سخن آورده است. کمتر کسی مانند این دانشمند بزرگ کره زمین را دوست میداشته

است .

5. گیاه شناسی و کشاورزی:

علم گیاه شناسی ، که بعد از « تئوفراستوس » بدست فراموشی سپاریده شده بود ، به و سیله مسلمانان این عصر زندگی از سر گرفت. ادیسی کتابی در باره گیاه ها نوشته و 360 نوع گیاه را وصف کرده بود . توجه او همه منحصر به مسائل طبی نبود، بلکه بیشتر از رهگذر علمی و گیاه شناسی بحث کرده بود . ابوالعباس اشبیلیه یی (613هق1216م) بخاطر مطالعاتش در باره گیاهان مختلفی که ما بین اوقیانوس اطلس و دریای سرخ می روید به « نباتی » شهرت یافت . ابن البیطار (586-646 هق، 1190 – 1248م)، با تبحر فوق العاده همه معلومات گیاهشناسی را در کتابی مفصل و پر مایه فراهم آورد که تا قرن شانزدهم در این زمینه مرجع و معتبر بود و اورا بمقام بزرگترین گیاه شناس و دارو ساز قرون وسطی رساند. از جمله مهم ترین مؤلفات او در علم کشاورزی کتاب «الفلاحه»، اثر ابن عوام اشبیلیه ای بود که ضمن آن از انواع خاک و کود سخن آورده ، طریقه کشت 585 نوع گیاه، 50 نوع درخت میوه، روشهای پیوند زنی ، و علایم بیماری گیاهان و راه علاج آن را شرح داده بود . کتاب وی کاملترین تحقیقات همه قرون وسطی در رشته کشاورزی بشمار میرود .

6. علم طب:

درین دوران نیز چون دوره ما قبلش ، بزرگترین طبیبان اسیا ، اروپا و افریقا از میان مسلمانان برخاسته اند . مهم ترین عرصه تخصصی این طبیبان بیماریهای چشم بود ، شاید از آن رو که اینگونه امراض در دیار خاور نزدیک فراوان بود .

این طبیبان چشم آب مروارید را عملیات میکردند. خلیفه ابن ابوالمحاسن طیب چنان به مهارت خود اطمینان داشت که آب آوردگی چشم مرد یک چشم را عمل کرد . ابن البیطار در کتاب الجامع «المفردات الادویه والاغذیه» تاریخ طب گیاهی را نوشت و در آن 1400 نوع گیاه و غذا و دارو را ذکر کرد که 300 نوع آن قبلاً نا شناخته بودند؛ ترکیبات کیموئی و قدرت شفا بخشی آنها را معین

کرد؛ و ملاحظات دقیقی در باره کیفیت استعمال آنها بقلم آورد. ولی معروفترین طبیب مسلمان این دوران علی الاطلاق ابو مروان بن زهر اشبیلیه ای (484-557 هـ ق/ 1091-1162 م) بود که در جهان طب اروپایی به نام «اونزوئار» معروف است. ابن زهر نسل سوم از شش نسل طبیبان معروف بود، که همه از یک خانواده بودند و هر یک پرچمدار طب در زمان خود بشمار میرفت. وی کتاب التیسیر [فی المداوة التدبیر] را به تقاضای دوست خود ابن الرشد، که بزرگترین فیلسوف آن دوران بود و ابن زهر را که بزرگترین طبیب جهان پس از جالینوس شمرده میشد، تألیف کرد. هنر وی در توصیف بالینی بود. وی انالیزه های کلاسیکی از تومورها، التهاب غشای داخلی قلب، سل روده، و فلج هنجره بقلم آورده است. ترجمه عبری و لاتینی کتاب تیسیر در طب اروپایی نفوذ فوق العاده ای کرد

7. بیمارستانها:

اسلام در ایجاد بیمارستانهای خوب و تهیه لوازم آن نیز پیش اهنگ جهان بود. بیمارستانی که نور الدین محمود به سال (556 هـ ق/ 1160 م) در دمشق ایجاد کرده بود سه قرن تمام بیماران را بدون دستمزد علاج میکرد و داروی رایگان نیز میداد. به گفته تاریخ نویسان، اجاق این بیمارستان 267 سال پیاپی مشغول بود و آتش آن خاموش نشد. ابن جیر که در سال (580 هـ ق/ 1184 م) به بغداد رفته بود؛ از دیدار بیمارستانی به آن بزرگی در عضدی شهر، که چون قصر های سلطنتی بر ساحل دجله سر بر افراشته بود و بیماران را غذا و داروی رایگان میداد، تعجب کرد. در قاهره نیز سلطان قلاوون بسال (684 هـ ق/ 1285 م) بیمارستان منصورى را پی افگند که علی الاطلاق بزرگترین بیمارستان قرون وسطی بود. این بیمارستان در داخل فضای وسیع محصور و چهارگوشی چهار بنا سر بر آورده بود، و در میان آنها محوطه ای قرار داشت که با ایوانها احاطه شده بود و حوض ها و جویهای آب. هوای آنجا را خنک میکردند. برای بیماریهای مختلف و بیماران در حال نقاهت بخشهای جداگانه داشت، همچنین دارای چند آزمایشگاه، یک داروخانه عمومی، کلینیک هایی برای بیماران سرپایی، چند آشپزخانه و حمام، یک کتابخانه یک مسجد و یک سالن سخنرانی داشت

؛ بویژه، مناظر دل‌انگیزی برای قسمت بیماران روانی به بیمارستان پیوسته بود. بیماران از زن و مرد، غنی و فقیر، آزاد و برده در آنجا بی‌دستمزد علاج میشدند. به بیماران بهبود یافته هنگام خروج از بیمارستان مبلغی میدادند تا برای تحصیل قوت خود بلافاصله محتاج کار نباشند. بیماران که به بیخوابی مبتلا میشدند به موسیقی ملایم و قصه گویان حرفه‌ای گوش میدادند، و احياناً کتابهای تاریخی برای مطالعه دریافت میداشتند. در همه شهرهای بزرگ اسلامی برای مراقبت دیوانگان بیمارستانهایی موجود بود.²¹⁶

96-3. دانشوری و نحوه تعالیم در قلمرو اسلام

بطوریکه از احادیث نبوی معلوم میشود، پیامبر (ص) مردم را در طلب علم تشویق میکرد و این کار را محترم میداشت، و از این جهت با اغلب مصلحان دینی تفاوت و برتری داشت. گفته بود: [هر که به راهی رود که علمی جوید، خدا برای وی راهی بسوی بهشت بگشاید... مرکب (قلم رنگ) عالمان دانا را با خون شهیدان وزن کنند و مرکب عالمان از خون شهیدان برتر باشد] با برانگیخته شدن حس رقابت اسلام در برابر فرهنگ یونانیان چیزی نگذشت که در قلمرو اسلام دانشور و شاعر مقامی ممتاز بدست آورد.

آغاز تعالیم اطفال از آن وقت بود که سخن توانستند گفت، از همان وقت که شهادتین را به آنها یاد میدادند. در شش سالگی عده‌ای از دختران و همه پسران را، بجز پسران اغنیا که معلمان خصوصی داشتند، بشمول برده زادگان، به مکتب ابتدایی می‌بردند که معمولاً در یکی از مساجد و احياناً در مجاورت یک چشمه‌ی عمومی در هوای آزاد بود. تعلیم در اینگونه مدرسه‌ها معمولاً رایگان بود. آموزگار پولی که در بدل تعلیم اطفال میگرفتند نا چیز بود که حتی غریب‌ترین نفرها نیز قدرت پرداخت آنرا میداشت. باقی مصارف مدرسه را مردمان نیکوکار می‌پرداختند. برنامه تعلیم در مبادی بسیار ساده بود از قرائت قرآن و حفظ آیات آن و آشنایی با مقررات دینی، قصه‌ها و مبادی

²¹⁶ ویل دورانت، عظمت و انحطاط مسلمانان، ص 46

اخلاقی و شرعیت که در قرآن هست. نوشتن و حساب در مرحله های بعدی گذاشته میشد. زیرا نوشتن در مشرق زمین هنری است که محتاج تمرین بیشتر است. دانش آموزان هر روز قسمت کمی از قرآن را حفظ یا از بر میکردند و در تمرینات خود قرآن را با صدای بلند میخواندند. دیری نمیگذشت که همین اطفال کوچک قبل از اینکه به بلوغ برسند قرآن را از بر یاد داشتند. بر علاوه به آنها تیر اندازی و شنانیز می آموختند و آنکس که این دو هنر را می آموخت «مرد کامل» بود.

هارون رشید به معلم فرزندش گفته بود: «نباید ساعتی بگذرد مگر آنکه چیزی باو تعلیم داده باشی و اما غمگینش نکن که ذهنش بمیرد، و چندان ملاپمت مکن که به تنبلی خو کند؛ تا توانی او را به مدارا اصلاح کن و اگر سود، نداشت شدت و خشونت کن.»

در مدرسه های متوسطه که مخارج آن از طرف دولت پراخت میشد علم نحو فقه اللغة، بلاغت، ادب، منطق، ریاضیات، هیئت به برنامه های دینی افزوده میشد و علم نحو مورد توجه خاص بود، زیرا زبان عرب را از همه زبانها کاملتر میدانستند و بی غلط بکار بردن آن نزد مردم تعلیم یافته امتیاز مهمی بود. در این مدرسه ها نیز تعلیم رایگان بود. معلمان و شاگردان مقرری و مخارج خود را احياناً از دولت یا از منابع خیرات و صدقات می گرفتند. در مدرسه ها، جز در مورد قرآن، اهمیت معلم بیشتر از کتاب بود و شاگردان بیشتر از افراد می آموختند تا از کتاب. .. طالبان علم در اطراف قلمرو اسلام میگشتند تا معلم معروفی را ببینند. هر که میخواست در شهر خود احترامی داشته باشد می باید در مکه یا بغداد یا دمشق یا قاهره سفر کند و در آنجا از یک یا چند علمای بزرگ، علم آموزد. این ادبیات بین المللی باسانی در همه قلمرو وسیع اسلام رواج و انتشار گرفت، زیرا در سراسر جهان اسلام، هر قدر هم مردم آن گوناگون بودند، زبان تعلیم عربی بود، که دامنه انتشار آن بیش از زبان لاتینی گسترش یافته بود و مسافر در قلمرو اسلام بهر شهری می رسید یقین داشت که تقریباً در هر یک از اوقات روز میتواند در مسجد بزرگ یک بحث علمی را بشنود؛ طلبه مسافر غالباً میتواند در مدرسه شهر برای مدتی، علاوه بر تعلیم رایگان، جا و غذا نیز داشته باشد. مدرسه درجه علمی نمیداد؛ بالاترین هدف طلبه این بود که یک شهادتنامه خصوصی از استادیکه بحضور

او رسیده بود بگیرد تا معلوم شود در رشته ای که درس گرفته صلاحیت و کفایت یافته است. همه منظور طلبه تحصیل ادب بود - عادات نیک و تکمیل ذوق، حاضر جوابی و نکته سنجی و ظرافت، و کسب معلومات لازم برای یک مرد کامل و مهذب.

96-1-5. استعمال و ساخت کاغذ در قلمرو اسلامی

وقتی سمرقند در سال (96هق/712م) توسط مسلمانان کشف شد سمرقندیان قبلاً تهیه کاغذ را از پیشینیان آموخته بودند که تهیه خمیر کتان و دیگر گیاهان الیاف دارصفحات بسیار نازک میساختند و خشک میکردند. این صنعت به خاور نزدیک آمد، و در زمانیکه اوراق بردی (پاپیروس) فراموش نشده بود، بجای کاغذ پوستی بکار میرفت. نخستین کارگاه کاغذ سازی در قلمرو اسلام بسال 187هق/794م) در بغداد بدست فضل بن یحیی (برمکی)، وزیر هارون رشید کشف شده؛ انگاه مسلمین این صنعت را که در (150م) در چین بکار میرفت، در مکه از سال (89هق/707م)، در مصر از (184هق/800م)، در اسپانیه (339هق/950م)، در ایتالیا از (548هق/1154م)، در المان (626هق/1228م)، در سیسیل (393هق/1112م) در انگلستان از (709هق/1309م) رسید.

اختراع کاغذ بهر سرزمینی که میرسید تالیف کتاب را آسان میکرد یعقوبی گفته است که «در سال 278هق/891م) بیش از یکصد کتابفروشی در بغداد بود که در آنجا، بجز فروش کتاب، از کتابها نسخه برداری میکردند و خطوط تزئینی می نوشتند، مجالس ادبی نیز بود و بسیاری از طلاب معاش خود از استنساخ کتاب برای بازرگانان بدست می آوردند. و در قرن دهم میلادی کتاب دوستانی بود که نسخه های کمیاب را به های گراف میخریدند. در این زمان مؤلفان از طرف دستگاه های دولتی مقرری ماهانه داشتند امیران و ثروتمندان مؤلفین را کمک های بی دریغ مالی میکردند. ادبیات و هنر اقناع ذوق طبقه اشراف و مالداران صاحب جاه و نژاد بود.

در غالب مساجد کتابخانه های بود؛ در بیشتر شهرها نیز کتابخانه عمومی بود که تعداد زیاد کتاب داشت و در های آن بروی طالبان علم گشوده بود. بسال (339هق/950م) در موصل یک کتابخانه عمومی بود که یکی از نیکوکاران تأسیس کرده بود و مطالعه کنندگان بجز کتاب، کاغذ مورد

احتیاج خود را نیز در آنجا می یافتند.. تنها فهرست کتابهای موجود در کتابخانه ری ده مجلد قطور شده بود. کتابخانه بصره به دانشورانی که در آنجا مطالعه میکردند مقرری و اعانه های میداد. یاقوت حموی جغرافیدان معروف، سه سال در کتبخانه مروه و خوارزم به فراهم کردن اطلاعات برای کتاب «معجم البلدان» اشتغال داشت. وقتی مغولان بغداد را ویران کردند، سی و شش کتابخانه عمومی در آنجا بود، و این بجز تعداد بیشمار کتابخانه های خصوصی بود، زیرا رسم بر آن بود که هر یک از ثروتمندان مقدار زیادی کتاب داشته باشد. امیر بخارا یک طیب معروف را به دربار خود دعوت کرد؛ او نپذیرفت گفت چهارصد شتر برای حمل کتابهای خود لازم دارد. وقتی واقدی در گذشت، ششصد صندوق پر از کتاب به جا گذاشت که برای برداشتن هر صندوق دومی لازم بود. بعضی بزرگان (چون صاحب بن عماد) به قدر همه کتابخانه های اروپا کتاب داشتند. در هیچ یک از کشور های جهان، بجز چین ایام مینگ هونگ، نظیر شوق و علاقه که از قرن (هشتم م/دوم هجری - یازدهم م/پنجم هق) در قلمرو اسلام برای جمع آوری کتاب بود وجود نیامد. در این چهار قرن زندگی فرهنگی مسامانان باوج رسید. در هزاران مسجد قلمرو اسلام از قرطبه (کردووا) تا سمرقند شمار دانشوران از هزاران کمتر نبود، و علم و فصاحت شان در ایوانها انعکاس داشت.

راه های کشور از گروه بیشمار جغرافی دانان و مؤرخان و عالمان الهی پر بود که در طلب علم و حکمت روان بودند. در دربار صدها امیر آهنگ قصاید شاعران و مباحث فلسفی منعکس بود؛ هیچ کس جرئت نداشت مال فراوان داشته باشد مگر آنکه با مال خود ادبیات و هنر را کمک کند اعراب تیز هوش و سریع الانتقال خیلی زود همه ی فرهنگ ملل مغلوب را فرا گرفتند؛ و اقوام مغلوب چنان نرمش نشان دادند که اکثریت شاعران و عالمان و فیلسوفانی که زبان عرب، از لحاظ علم و ادب غنیرین زبان جهان بودند از میان ایشان برخاستند؛ در این گروه، فیلسوف و عالم و شاعر عرب اقلیتی ناچیزی بودند.

در این دوران دانشوران (خراسانی) اساس ادبیات عربی را استوار کردند، با تحقیقات وسیع خویش

در نحو، زبان عرب را منطق و میزان بخشیدند؛ با فرهنگهای شان گنجینه لغات این زبان را نظم و دقت عطا کردند، با جنگها و دایرة المعارف ها و خلاصه برداشتهای شان از زوال بسیاری از چیزها جلو گرفتند؛ و در زمینه نقد متون ادبی و تاریخی کوشیدند. چون شمار نامهای این دانشمندان از حد حساب بیرون و غیر ممکن میباشد کفایت که بفضل شان معترف باشیم و از دانش شان تمجید کنیم.²¹⁷

96-1-6. تأثیرات فتح قسطنطنیه (استامبول) در وضع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی

استیلای دولت عثمانی بر استامبول راه های تجارتنی قدیم بین شرق و غرب را بهم زد. مسلمانان در این قرنها، که دوران رونق فرهنگ اسلامی بود، در راه ایجاد تفاهمی که در قبل گفته آمدیم به «علم فلسفه» عقب مانده بودند و این در حالیست که یونانیها میراث فراوانی از علوم در شام بجای نهادند که با استفاده از آن منابع این کمبود علمی مسلمانان نیز پوره میشد. امویان مردمانی خردمند بودند که مدارس معتبر مسیحی، صائبی، ایرانی اسکندریه، بیروت، اناکیه، حران، نصیبین، و جندی شاپور را باقی گذاشتند و مزاحم آنها نشدند. کتابهای اساسی علم و فلسفه که غالباً به سریانی ترجمه شده بود در این مدارس محفوظ مانده بود. مسلمانانیکه به زبان سریانی آشنایی داشتند، شیفته این کتابها شدند، چیزی نگذشت که ترجمه عربی آنها بوسیله نسطوریان مسیحی یا یهودیان آماده شد. حکام اموی و عباسی این استقراض ثمر بخش علمی را تشویق کردند. منصور و مأمون و متوکل کسانی به قسطنطنیه و دیگر شهرهای هلنیستی، و احیاناً نزد امپراطوران روم شرقی - دشمنان همیشگی خود - فرستادند تا کتابهای یونانی و مخصوصاً کتب طب و ریاضیات را بیآورند. کتاب اصول هندسه اقلیدس از همین راه بدست مسلمانان رسید. مامون بسال (215هق/830م) بیت الحکمه را که یک انجمن علمی بود (به جلد اول، بخش خلافت مامون در همین اثر مراجعه شود (مؤلف)) و

²¹⁷ ویل دورانت، تاریخ تمدن، عصر ایمان، کتاب دوم تمدن اسلامی 569-1252م/53هق-656هق، فصل دهم جلد

چهارم، صص، 210 تا 212.

یک رصد خانه و کتابخانه عمومی داشت، در بغداد پایه نهاد، و برای اینکار ۲۰۰،۰۰۰ دینار معادل (۹۵،۰۰۰ دلار) خرج کرد؛ گروه مترجمین در آنجا گماشت، و برای آنان از بیت المال مقرر می‌کرد. بگفته ابن خلدون، اسلام آن بیداری علمی را که در همه جا پدید آورد به این انجمن علمی مدیون است نهضت علمی اسلام از رهگذر مقدمات - رواج تجارت و کشف گنجینه های یونان - و هم از لحاظ نتیجه - رونق علم و ادب هنر - درست همانند رنسانس ایتالیا بود.

در این دوره (133 تا 128 هق / 570 تا 900 م) کتابهای مشهور علمی از سریانی، یونانی، پهلوی سانسکرت، به عربی ترجمه شد. مترجمان بیت الحکمه یک طیب نسطوری به نام حنین بن اسحق (194-260 هق/809-873 م) بود که به تنهایی یکصد جلد کتاب یا رسالات را از رسایل جالینوس و مکتب علمی وی را به سریانی و سی و نه رساله دیگر را به عربی برگردانیده بود، و در نتیجه بعضی تراجم او از فنا رهایی یافت، کتاب مقولات که مسلمین (قاطیغوریاس) گویند و فزیک و اخلاق کبیر ارسطو، جمهور و تیمایوس و نوامیس افلاطون، حکیم بقراط کتاب الادویة المفردة دیوسوکوریدوس، و کتاب الاربعه بطلمیوس را به عربی ترجمه کرده بود، همچنین عهد قدیم را از روی ترجمه هفتادی (هفتاد نفر از علمای جید یهود) یونانی به عربی برگردانیده بود. مامون نزدیک بود خزانه را ورشکست کند، زیرا به پاداش کار حنین معادل وزن کتابهایی که ترجمه کرده بود طلا داد.

تا سال (236 هق/850 م) مهمترین آثار یونانی در ریاضیات و نجوم و طب به عربی در آمده بود. ترجمه عربی کتاب بطلمیوس «المجسطی» نامیده شد مقوله V-II قطوع مخروطی آپولیونیوس پرگایی، و کتاب الحیل (مخانیکا) اثر هرون اسکندرانی، و پنوماتیکا اثر فیلن به برکت ترجمه عربی در جهان بجا مانده است. عجیب این است که مسلمانان با وجود علاقه فراوانی که به شعر و تاریخ داشتند، از شعر و نه‌ایشنامه و تاریخنگاری یونانی غافل ماندند و در این مرحله فعالیت علمی و ادبی، بجای تبعیت از یونان، پیرو ایرانیان شدند این برای جهان اسلام و انسانیت یک تصادف بد بود که آثار افلاطون، بصورتیکه فریفریوس تفسیر کرده بود، و نظریات ارسطو بصورت مسخ شده در قالب کتابی بنام «اثولوجیا» بدست مسلمانان رسید. کتاب مذکور توسط یکی از پیروان نو افلاطونی

که در قرن پنجم و ششم می زیست تالیف شده بود، ولی بنام خود ارسطو به عربی ترجمه شد. اعراب هیچیک از مؤلفات افلاطون و ارسطورا ترجمه نکرده نگذاشتند، ولی این ترجمه ها در بسیاری موارد دقیق نبودند. علمای اسلام کوشیدند تا فلسفه یونان را با قرآن هم آهنگ کنند و به شرح های که طرفداران نو افلاطونی نوشته بودند بیشتر از اصول مؤلفات فلاسفه یونان توجه داشتند. بدین جهت کتاب واقعی ارسطو، جز آنچه در باره منطق و علوم طبیعی بود، بدست مسلمانان نرسید.

انتقال مستمر علوم و فلسفه از مصر و هند و بابل، از راه یونان و روم شرقی، به قلمرو شرقی اسلام و اسپانیا، و از آنجا به شمال اروپا و امریکا، از حوادث مهم و جالب تاریخ جهان بوده است. وقتی اعراب بر شام استیلا یافتند، علوم یونانی در آنجا زنده بود. البته رواج علوم یونانی تا حدی به علت ابهام و پیچیدگی و هم به علت فقر ولایت و فساد حکومت ضعیف بود. سوروس سبخت، راهب دیر قنسرین، که شهری در ناحیه فرات علیا بود، رساله های در باره هیئت به یونانی می نوشت و ضمن آن برای اول بار در خارج از هندوستان از ارقام هندی سخن بمیان آمده بود (24هق/662م). بیشتر آنچه مسلمانان از علوم پیشینیان گرفتند از یونان بود، و هند نسبت به یونان در مرحله دوم جای داشت. بسال 157هق/773م منصور فرمان داد رساله های «سدهانت» را، که در علم هیئت بود و تاریخ تألیف آن به 425هق می رسید، ترجمه کنند. شاید ارقام معروف به «عربی» و [صفر] به وسیله این رسایل به قلمرو اسلام راه یافته است. خوارزمی بسال (198هق/813م) ارقام هندی را در جدولهای ریاضی خود بکار برد. پس از آن بسال (210هق/825م) رساله ای منتشر کرد که در زبان لاتینی به عنوان کتاب آگورسمی [بغلط بجای الخوارزمی] معروف است، و چیزی نگذشت که کلمات آگوریم و آگورسم که در زبانهای اروپایی بمعنی فن محاسبه به عملیات حساب در مرحله عشرات عددی نباشد، باید دایره کوچکی بجای آن نهاد تا ردیفها برابر شود. مسلمانان این دایره را صفر نامیدند، که بمعنی خالی است و کلمه انگلیسی زرو از آن آمده است. علمای لاتین صفر را Zephyrum گفتند و در زبان ایتالیایی به اختصار Zero گفتند.

0. مبادی علم جبر

مبادی علم جبر در مؤلفات دیوفانتوس یونانی از مردم قرن سوم میلادی است، تمام نام آن از مسلمین است که توسط مسلمانها این علم حلال مشکلات بکمال رسیده است.

1. خوارزمی

مهمترین شخصیت این میدان علمی محمد بن موسی (164-236هق/780-850م) است، که به انتساب زادگاه خوارزم (خیوه امروزی) واقع در شرق دریای خزر، به خوارزمی معروف شده است. وی در پنج رشته علوم رسایل گرانبها نوشت. رساله ای در باره ارقام هندی داشت و زیبایی مرتب کرد که در اسپانیا تجدید نظر شد و تا قرنها در همه ممالک، از قرطبه تا چانگان چین، متبع بود. قدیمترین جدول مثلثات را او نوشت و با همکاری شصت ونه تن از علما یک فرهنگ جغرافیایی برای مأمون فراهم کرد و در کتاب معروف خود بنام حساب الجبر والمقابله، راه حلهای هندسی برای معادلات درجه دوم نشان داد و اصل عربی این کتاب از میان رفته، اما ترجمه ای که گارادوس کرومونسیس در قرن دوازدهم / ششم هق از آن کرده تا قرن شانزدهم / نهم هق در دانشگاههای اروپا تدریس میشد، و مغرب زمین کلمه جبر را، که نام علم معروف شد، از این کتاب گرفت. ثابت بن قره (211-288هق/826-901م)، بغیر از ترجمه های فراوان، مؤلفاتی در رشته های هیئت و طب داشت و بزرگترین عالم هندسه در اسلام شد. ابو عبدالله بتانی (263-317هق/850-929م) که فردی صابئی مذهب از مردم رقه بود و در اروپا به نام الباتنیوس معروف است، علم محاسبه مثلثات را از آنچه در زمان ابرخس و بطلمیوس بود خیلی جلو تر برد: در حل مسائل مثلث را جانشین چهار ضلعی بطلمیوس کرد، و جب را بجای وتر قوس ابرخس بکار برد؛ و همو در حساب مثلثات نسبت ها را تقریباً بصورتی که اکنون بکار می بریم مرتب کرد.

2. هیئت و رصد:

مامون گروهی از منجمین را بکار رصد اجرام سماوی و ثبت نتایج آن و تحقیق هیئت بطلمیوس و

مطالعه در باره کلفهای خورشید بر گهاشت. با مسلم انگاشتن کرویت زمین، طول یک درجه نصف النهار را بوسیله رصد کردن خورشید در یک زمان از تدمر (پالمورا) و از دشت سنجار، اندازه گرفتند. در نتیجه این اندازه گیری، مقدار آن در پنجاه و شش میل و دو ثلث میل [۹۱،۱۷۷ کیلومتر] معین شد که فقط نیم میل از اندازه زمان ما بیشتر است. به این اساس محیط زمین را در حدود ۳۲،۸۰۰ کیلومتر معین کردند. این منجمین چیزی را تا از امتحان و تجربه علمی درست در نمی آمد، نمی پذیرفتند. و در تحقیقات خود شان به اقتضای قوانین علمی صرف، پیش میرفتند. یکی از ایشان بنام فرغانی، که از مردم فرغانه ماوراء النهر بود، در رشته نجوم کتابی [بنام جوامع علم نجوم] نوشت (حدود ۲۴۶ هجری/ ۸۶۰ میلادی) که هفت قرن تمام در آسیای باختری و اروپا مرجع و مورد استفاده مشهور تر بود؛ بتانی ۴۱ سال تمام در کار تنظیم رسد هاییکه به دقت و شمول شهره بود وقت صرف کرده و، در نتیجه رصد های خود، به نتایجی رسید که بصورت عجیب به نتایج روزگار ما نزدیک است. از جمله تقویم اعتدالی را، ۵، ۵۴ در سال، و میل کلی را ۲۳/۵۵ تعیین کرده بود. یکی دیگر از ایشان ابوالوفا است که در حمایت نخستین حکام دیلمه بغداد می زیست؛ و همو بود که بگفته سدیو (که هنوز مورد گفتگو است)، تغییر سوم قمر را ۶۰۰ سال پیش از تیکو براهه کشف کرده بود. منجمین مسلمان دستگاههای گران قیمتی داشتند که منحصر به اسطرلاب و ذات الحلق یونانیان قدیم نبود، بلکه دارای دستگاههای ذات الربع (به شعاع ۱۰ متر) و ذات السدس (به شعاع ۲۷ متر) بودند. اسطرلاب که مسلمانان در آن اصلاحات بسیار کرده بودند، در قرن یازدهم میلادی/ پنجم هجری به اروپا رسید و همچنان تا قرن (هفدهم میلادی یازدهم هجری) میان دریا نوردان بکار میرفت. مسلمین در طرح و ساختمان اسطرلاب دقت فراوان بکار برده بودند، چنانکه هم ابزار علمی و هم یک اثر هنری شده بود.

3. زمین شناختی

تصویر اقالیم زمین حتی از تهیه نقشه آسمان هم مهم تر بود، زیرا زندگی سرزمینهای مسلمان وابسته

به کشاورزی و بازرگانی بود. سلیمان تاجر در حدود سال (226 هج/840م) کالای خود را به خاور دور برده بود. یک مؤرخ ناشناس سفر او را بقلم آورد، و این قدیمیترین وصف عربی از دیار چین بود که 425 سال پیش از مارکوپولو نوشته شده بود. در همین سال ابن خردادیه، کتابی در باره هند و سیلان و جزایر هند شرقی و چین نوشته بود [استخری المسالک و الممالک] که ظاهراً برای تنظیم آن از سفرها و مشاهدات خود در این مناطق استفاده کرده بود. ابن هوقل گذارشی از هند و افریقا نوشت و احمد یعقوبی از مردم ارمنستان و خراسان در سال (278 هج/891م) کتاب البلدان را تالیف کرد که در آن ممالک و شهرهای مسلمان و بسیاری از کشورهای بیگانه را به وضع قابل اعتماد وصف کرده بود. محمد مقدسی در تمام قلمرو اسلام، بجز اسپانیا سفر کرد و در اثنای سفر سختی های بسیار دید و بسال (375 هج/985م) کتاب احسن التقاسم فی معرفة الاقالیم را نوشت که پیش از کتاب تحقیق مال الهند بیرونی مهمترین کتاب جغرافیای ممالک اسلامی است.

4. ابوریحان البیرونی

ابوریحان محمد بن احمد البیرونی (362-440 هج/973-1048م) راه و رسم تحقیق علمی را به بهترین وجهی در جهان اسلام می نمایاند. بیرونی فیلسوف، مؤرخ، جهانگرد، جغرافیدان، زبان شناس، ریاضیداد، منجم، شاعر، و عالم طبیعیات بود و در همه این رشته ها آثار معتبر و تحقیقات مهم ابتکاری داشت. مقام بیرونی در جهان اسلام شامخ تر از مقام لاینیتز و لئوناردو داوینچی در اروپا بود. او نیز چون خوارزمی در نزدیکی خیره کنونی بزداد و مانند او در قرن اوج اعتلای علوم اسلامی در قرون وسطی بود، عنوان اعتبار موطن خود در مشرق دریای خزر بشمار میرفت، امیران خوارزم و طبرستان که با فضیلت بود در خوارزم گروهی از شاکران و فیلسوفان هستند، از امیر آنجا خواست که بیرونی و ابن سینا و علمای دیگر را به نزد او بفرستند (409 هج/1018م) امیر از اطاعت محمود ناچار بود،

بیرونی در غزنه رفت تا در قلمرو سلطان غازی و فاتح هند زندگی آرام و قرین عزت و احترام آغاز کند؛ شاید هم در رکاب محمود بهند رفته باشد. بهر حال دانشمند فیلسوف چند سال در هند

وستان اقامت داشت و زبان و کتب قدیم آنجا را بیاموخت ، آنگاه بدربار محمود باز گشت و از مقربان وی گردید . گویند یکی از مردمان شمال آسیا بحضور محمود رسیده بود و با وی از اقلیمی سخن راند که میگفت شخصاً دیده است که در آنجا ششماه تمام روز است و آفتاب غروب نمیکند. محمود این گفته را نوعی شوخی پنداشت و بر آن مرد خشم گرفت و خواست به زندانش افکند، ولی بیرونی قضیه را توضیح داد و سلطان را قانع کرد و آن مرد نجات یافت .

نخستین تالیف معتبر بیرونی کتاب علمی و معتبر آثار الباقیه بود. (حدود سال 390هـ/ 1000م) که از گاهشماره‌ی و اعیاد ایرانیان ، شامیها ، یونانیان ، مسیحیان ، صابئین ، و اعراب سخن میراند. این کتاب یک تحقیق علمی فوق العاده بیطرفانه است و از کینه های دینی کاملاً مبرا و بی تظاهر و ادعا ، تمایلات شکاکانه داشت ، ولی به نسبت زیاد احساسات وطن دوستی را حفظ کرده بود . گذشته از این وی یک عالم تجربی بود که در تحقیقات علمی و نقادی روایات و متون و از جمله انجیل کوشش بیطرفانه داشت ، با وجدان پاک قضاوت میکرد و احیاناً به جهل خود معترف میشد و وعده میداد تحقیقات خود را ادامه دهد تا حقیقت را کشف نماید . در مقدمه آثار الباقیه ، همچنان که فرانسیس بیکن در یکی از کتابهای خود نوشته است ، چنین گوید : « باید جانرا از عللی که غالب خلق را به سقوط می کشاند و موجباتی که چشم حقیقتبین را کور میسازد ، چون عادت ، تعصب ، رسم و رواج ، پیروی از هوس ، یا حب ریاست ، و امثال آن پاک کنیم که جز بدین وسیله هر چه بکوشیم و تحمل رنج کنیم به مقصود نخواهیم رسید.» کتاب مال الهند وی نتیجه تحقیقات وی در باره نژاد ها ، زبانها ، و دینها و فرهنگها ، و طوایف مختلف هند میباشد که در سال (1130م) تالیف شده است . در این کتاب چهل و یک فصل درباره نجوم هندی و یازده فصل در باره ادیان آن ، نوشته است . بیرونی شیفته بها گاواد- گیتا شده بود.²¹⁸ در بسیاری از کشورها نام بیرونی را بر دانشگاه ها ، دانشکده ها و تالار کتابخانه ها نهاده و به او لقب «استاد جاوید» داده اند . بیرونی گردش خورشید ، گردش محوری زمین و جهات شمال و جنوب را دقیقاً محاسبه و تعریف کرده

²¹⁸ ویل دورانت ، عصر ایمان ، کتاب چهارم ، فصل دهم ، صص 217 و 218.

است.

کار های بیرونی:

بیرونی در ریاضیات، هیئت (علوم فضایی)، فیزیک، زمین شناسی و جغرافیا سرآمد دانشمندان عصر خود بوده است. دایره المعارف علوم چاپ مسکو، ابوریحان را دانشمند همه قرون و اعصار خوانده است. بیرونی گردش خورشید، گردش محوری زمین و جهات شمال و جنوب را دقیقاً محاسبه و تعریف کرده است. خورشید گرفتگی هشتم آوریل سال 1019 میلادی را در کوه های لغمان (افغانستان کنونی) رصد و بررسی کرد و ماه گرفتگی سپتامبر همین سال را در غزنه به زیر مطالعه برد. بیرونی علاوه بر زبان مادری اش ترکی بر زبانهای یونانی، هندی، عربی، فارسی و حتی «بربر» هم تسلط داشت کتب و رسالات متعدد که شمار آنها را زائد بر 146 گزارش کرده اند نوشت که جمع سطور آنها بالغ بر 13 هزار است. مهمترین آثار او «التفهیم» در ریاضیات و نجوم، «آثار الباقیه» در تاریخ و جغرافیا، «قانون مسعودی» که نوعی دایره المعارف است و کتاب «ماللهند» درباره اوضاع این سرزمین از تاریخ و جغرافیا تا عادات و رسوم و طبقات اجتماعی آن. بیرونی کتاب دایره المعارف خود را به نام سلطان مسعود غزنوی حاکم وقت کرد، و به او نوشت که کتاب را به خاطر خدمت به دانش و گسترش آن نوشته است، نه پول.

توضیحات دیگر:

وی نزد ابو نصر منصور علم آموخت در 17 سالگی از حلقه ای که نیم درجه به نیم درجه مدرج شده بود، استفاده کرد تا ارتفاع خورشیدی نصف النهار رادراکات رصد کند، و بدین ترتیب عرض جغرافیایی زمینی آن را استنتاج نماید چهار سال بعد برای اجرای یک رشته از این تشخیص ها نقشه هایی کشید و حلقه ای به قطر 15 ذراع تهیه کرد. در 9 خرداد 376 بیرونی ماه گرفتگی (خسوفی) رادراکات رصد کرد و قبلاً با ابوالوفا ترتیبی داده شده بود که او نیز در همان زمان همین رویداد را از بغداد رصد کند. اختلاف زمانی که از این طرق حاصل شد به آنان امکان داد که

اختلاف طول جغرافیایی میان دو ایستگاه را حساب کنند وی همچنین با ابن سینا فیلسوف برجسته و پزشک بلخی به مکاتبات تندی در باره ماهیت و انتقال گرما و نور پرداخت در دربار مأمون خوارزمی قرب و منزلت عظیم داشته چند سال هم در دربار شمس المعالی قابوس بن وشمگیر به سر برده، در حدود سال 404 هجری قمری به خوارزم مراجعت کرده، موقعی که سلطان محمود غزنوی خوارزم را گرفت و او را در سال 408 هجری با خود به غزنه برد در سفر محمود به هندوستان، ابوریحان همراه او بود و در آنجا با حکما و علماء هند معاشرت کرد و زبان سانسکریت را آموخت و مواد لازمه برای تالیف کتاب خود موسوم به تحقیق ماللهند جمع آوری کرد .

بیرونی به نقاط مختلف هندوستان سفر کرد و در آنها اقامت گزید و عرض جغرافیایی حدود 11 شهر هند را تعیین نمود خود بیرونی می نویسد که در زمانی که در قلعه ننده به سر می برد، از کوهی در مجاورت آن به منظور تخمین زدن قطر زمین استفاده کرد. نیز روشن است که او زمان زیادی را در غزنه گذرانده است تعداد زیاد رصدهای ثبت شده ای که به توسط او در آنجا صورت گرفته است با رشته ای از گذرهای خورشید به نصف النهار شامل انقلاب تابستانی سال 398 آغاز می شود و ماه گرفتگی روز 30 شهریور همان سال را نیز در بر دارد. او به رصد اعتدالین و انقلابین در غزنه ادامه داد که آخرین آنها انقلاب زمستانی سال 400 بود .

بیرونی تالیفات بسیار در نجوم و هیات و منطق و حکمت دارد از جمله تالیفات او قانون مسعودی است در نجوم و جغرافیا که به نام سلطان مسعود غزنوی نوشته است ، دیگر کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه در تاریخ آداب و عادات ملل و پاره ای مسائل ریاضی و نجومی که در حدود سال 390 هجری به نام شمس المعالی قابوس بن وشمگیر تالیف کرده این کتاب را مستشرق معروف آلمانی زاخائو در سال 1878 میلادی درلیپزیک ترجمه و چاپ کرده و مقدمه ای بر آن نوشته است . دیگر کتاب ماللهند من مقوله فی العقل او در باره علوم و عقاید و آداب هندیها که آن را هم پروفیسور زاخائو ترجمه کرده و در لندن چاپ شده است دیگر التفهیم فی اوائل صناعة التنجیم در علم هیات و نجوم و هندسه . بیرونی هنگامی که شصت و سه ساله بود کتابنامه ای از آثار محمد بن زکریای رازی پزشک

تهیه نمود و فهرستی از آثار خود را ضمیمه آن کرد این فهرست به 113 عنوان سر می زند که بعضی از آنها بر حسب موضوع گاه با اشاره کوتاهی به فهرست مندرجات آنها تنظیم شده اند این فهرست ناقص است زیرا بیرونی دست کم 14 سال پس از تنظیم آن زنده بود و تا لحظه مرگ نیز کار می کرد به علاوه 7 اثر دیگر او موجود است و از تعداد فراوان دیگری هم نام برده شده است. تقریباً چهار پنجم آثار او از بین رفته اند بی آن که امیدی به بازیافت آنها باشد از آنچه بر جای مانده در حدود نیمی به چاپ رسیده است. علایق بیرونی بسیار گسترده و ژرف بود و او تقریباً در همه شعبه های علمی که در زمان وی شناخته شده بودند سخت کار می کرد وی از فلسفه و رشته های نظری نیز بی اطلاع نبود اما گرایش او به شدت به سوی مطالعه پدیده های قابل مشاهده در طبیعت و در انسان معطوف بود در داخل خود علوم نیز بیشتر جذب آن رشته هایی می شد که در آن زمان به تحلیل ریاضی درآمدند. در کانی شناسی، داروشناسی و زبان شناسی یعنی در رشته هایی که در آنها اعداد نقش چندانی نداشتند نیز کارهایی جدی انجام داد اما در حدود نیمی از کل محصولات کار او در اختر شناسی، اختر بینی و رشته های مربوط به آنها بود که علوم دقیقه به تمام معنی آن روزگاران به شمار می رفتند ریاضیات به سهم خود در مرتبه بعدی جای می گرفت اما آن هم همواره ریاضیات کاربرده بود از آثار دیگر بیرونی که هنوز هم در دسترس هستند و می توان اینها را نام برد: اسطرلاب، سدس، تحدید، چگالیها، سایه ها، وترها، پاننجلی، قره الزیجات، قانون، ممرها، الجواهر و صیدنه، بیرونی در باره حرکت وضعی زمین و قوه جاذبه آن دلایل علمی آورده است و می گویند وقتی کتاب قانون مسعودی را تصنیف کرد سلطان پیلواری سیم برای او جایزه فرستاد ابوریحان آن مال را پس فرستاد و گفت: من از آن بی نیازم زیرا عمری به قناعت گذرانیده ام و ترک آن سزاوار نیست.

بیرونی که 75 سال عمر کرد در 13 دسامبر سال 1048 میلادی (22 آذر) در شهر غزنی پایتخت

امپراطوری غزنوی (استان مرکزی غزنه به جغرافیای سیاسی افغانستان امروز وفات یافت).²¹⁹

---

²¹⁹ انجمن تخصصی دی ووی بی-5 صحیفه یک، ویل دورانت، پیشین.

بخش نود و ششم
بحث دوم
نیروی دریایی مسلمانان

96-2-1 پس از فتح شام:

سران اسلام پس از فتح شام متوجه شدند که بدون نیروی دریایی قادر به دفاع از سواحل خود نیستند؛ طولی نکشید که کشتی های جنگی شان بر قبرس و رودیس استیلا یافتند و نیروی دریایی روم شرق را شکست دادند (۳۲،۳۵هق/۶۵۲ و ۶۵۵م). پس از آن کرس (۱۹۴هق/۸۰۹م) و

ساردینی (195هق/810م) کت (208هق/823م)، مالت (257هق/870م) را تصرف کردند. در (212هق/827م) نزاع قدیم بین یونان و کارتاژ بین سیسیل تجدید شد، و اغالبه قیروان، پیایی برای فتح جزیره حمله بردند، و غارتها شد و خونها ریخت. گالرمو (سال 216هق/831م)، مسینا (227هق/843م)، سیراکوز (265هق/878م)، و تاؤرمینا (290هق/902م) را به قلمرو خویش در آوردند.

وقتی خلفای فاطمی جانشین اغالبه شدند (297هق/909م) جزیره سیسیل نیز چون دیگر متصرفات آنها به قلمرو خلافت فاطمی در آمد. پس از آنکه پایتخت فاطمیان به قاهره انتقال یافت، حسین کلبی، که از جانب ایشان ولایت سیسیل داشت، خویشتن را امیر آنجا نامید و تقریباً استقلال یافت. که در تاریخ بنام خاندان کلبی نامیده میشود، که در زمان آن تمدن سیسیل به اوج کمال رسید.²²⁰

96-2-2. مساجد و ساختمای تمدنی در مغرب و شرق نزدیک:

امرای خلفای فاطمی قاهره در فاس، و قیروان معماری، نقاشی، موسیقی و شعر و فلسفه را به گونه رقابتی در بین هر دو شهر تشویق کردند که در نتیجه آن دانش و فرهنگ در آن دیار ترقی داشته چنانچه کتابخانه های که اندک مدتی است دانشمندان مغرب زمین بدانجا راه یافته اند نهان مانده است که باعث شده است از نسخه های خطی ایکه در آن زمان در شمال افریقا بجاست پی برند. بسیاری از آثار هنری و معماری که نشان عظمت اسلام در سرزمین های غربی بود از اثر جنگها از بین رفته صرفاً مسجد جامع سیدی عقبه قیروان را که در سال 50هق (670م) بنا گردیده است، شاید مسجدی باشد که ابن بطوطه جهان گرد تنجه یی از آن به: (رباط الفتح مغرب) عنوان بزرگترین مسجد جهان، بعد از مسجد جامع بلخ توصیف کرده است که یاد آوری آن دور از فایده نخواهد بود. مسجد بلخ را که در یورش چنگیز به بلخ کلاً معدوم گردیده: «زنی آباد کرده بود که شوهرش در زمان بنی عباس امیر آن شهر بود و داوود بن علی نام داشت و تفصیل قضیه از این

²²⁰ ویل دورانت، عصر ایمان، کتاب چهارم، فصل سیزدهم، اسلام در مغرب، ص 10.

قرار بود که خلیفه زمان، سر موضوعی بر مردم بلخ خشم گرفت و فرمان داد تا آن مردم را جریمه ای هنگفت بکنند و مأمور خلیفه چون به شهر بلخ رسید زنان و کودکان شهر بلخ مجتمع گشته پیش زن امیر رفتند و شکایت کردند. آن زن جامه خود را که مرصع به گوهر های گران بها و قیمت آن از جریمه مقرر بیشتر بود نزد مأمور خلیفه فرستاد و گفت که این جامه را پیش خلیفه ببر که من آنرا بملاحظه ضعف و بی نوائی مردم بلخ بجای ایشان بخشیدم. چون خلیفه از این داستان مطلع شد شرمنده گشت و گفت چگونه بود که زنی از خلیفه کریمتر باشد و مثال داد که مردم بلخ را از جریمه معاف دارند و جامه را بخود آن زن باز گردانید و خراج یکسال را نیز بمردم بلخ بخشید.

چون جامه را پیش آن زن بردند سؤال کرد که آیا چشم خلیفه بر این لباس افتاده است؟ گفتند بلی، گفت لباسی که چشم نامحرم بر آن افتاده در بر نخواهم کرد، و فرمود تا آنرا بفروشد و از قیمت آن مسجد را با زاویه و رباطی که رو بروی آن است بسازند. این مسجد را از سنگ های کذان (یک نوع سنگ نرمی است) ساخته اند و رباط مذکور تا کنون هم معمور است میگویند بهای جامه چندان بود که پس از این همه خرچ ها به اندازه ثلث آن زیادی آمد و آنرا زیر یکی از ستونهای مسجد دفن کردند تا اگر بعد ها نیاز به مرمت مسجد افتاد از آن استفاده کنند، و همین بود که چنگیز را واداشت تا قریب یک سوم مسجد را ویران کرد و چون چیزی بدستش نرسید از تخریب باقی خود داری نمود.²²¹

مسجد قیروان در سال 50 هق/670م بنا گردیده و از آن پس هفت بار تجدید بنا شده است. قسمت اعظم بنای فعلی از سال (224 هق/838م) به جاست. مناره های بزرگ چهار گوش آن که قدیمترین مناره جهان به شمار است، نمونه ای از شیوه شامی است که همه مناره های مغرب را به

---

²²¹ سفرنامه ابن بطوطه، مراکش، طنجه ای (1325-1354م)، (رحله) که توسط پروفیسور گیپ در 1928 به زبان انگلیسی ترجمه کامل آن تخریب شده بود به این ترتیب جلد اول آن را 1958 و جلد دوم را در سنه 1961، جلد سوم در سال 1971 در سلسله انتشارات انجمن "هاکولویت به چاپ رسید. ترجمه سفرنامه ابن بطوطه برگردان بفارسی دکتور محمد علی موحد، چاپ پنجم، ایران: 1370. چاپ گوته، جلد اول، بخش 16- ص 461.

آن سبک ساخته اند. به برکت این مسجد، قیروان²²² چهارمین شهر مقدس اسلام و یکی از «چهار در بهشت» است، مسجد های فاس، مراکش، تونس و ترابلس (لیبی) به شکوه چندان کم از آن نیستند.

در قاهره مساجد بزرگ فراوان بود، و هنوز 300 مسجد قدیمی در این شهر زیبا به جاست که معروف ترین همه مسجد عمرو بن عاص میباشد که در سال (21هق/642م) بنیاد گرفته در قرن دهم تجدید بنا شده و از ستونهای قدیمی آن چیزی بجا نیست. مسجد ابن طولون در سال (265هق/878م) شکل قدیمی و نقش های خود را حفظ کرده است.

مسجد جامع الازهر بوسیله جوهر صقلی بنیاد گرفت وی یک غلام مسیحی زاده نو مسلمان بود، و سپاه فاطمیان بسرداری او مصر را کشور. قسمت های اصلی بنا برجای است؛ در آنجا نیز طاقهایی ظربی ای است که بر 380 ستون از سنگ مرمر، خاره و سحاق استوار است. مسجد الحاکم بامر الله نیز قسمت اعظم آن هنوز هم استوار است. در تزیین این مساجد معمولاً از خطوط زیباکوب گچ بری شده استفاده شده است این مسجد دارای نقوش برجسته و نوشته ها و معرقها و محراب های مزین به عاج و مرمر و چوب داشته اند، و با قندیلهایی که اکنون جزو آثار هنری موزه هاست، تزئین یافته. تنها مسجد ابن طولون 18000 قندیل داشت که غالب آن با شیشه مینا کاری الوان ساخته شده بود.

تاریخ نویسان از قالی ها، خیمه های مخمل و حریر و اطلس دمشقی حرف می زنند خصوصاً خیمه ای که برای یازوری، وزیر مستنصر، مهیا کرده بودند که مصارف آن بالغ بر ۳۰،۰۰۰ دینار معادل (۱۴۲،۰۰۰ دلار) رسید؛ که با نقاشی های بلندی نقش شده بود که 150 صنعتگر مدت 9 سال بالای آن کار کرده بودند. مقریزی گفته است: «در قرن پانزدهم تاریخی، درباره نقاشی نوشته است».

---

²²² قیروان بمعنی از مشرق تا مغرب، سعدی گوید: شاهی که عرض لشکرش منصور اگر دهد- از قیروان سپاه کشد تا به قیروان فرهنگ عمید.

96-2-3. کتابخانه ها

کتابخانه خلفای فاطمی صد ها کتاب مزین به نقاشی، از جمله ۴۰۰،۰۰۰ جلد قرآن نوشته داشت. کتابخانه خلیفه در قاهره، به دوره الحاکم بامرالله ۱۰۰،۰۰۰ و به دوران مستنصر ۲۰۰،۰۰۰ کتاب داشت. به گفته تاریخ نویسان، کتابها را به محققان خوش نام بلاعوض عاریه میدادند. به سال (379هق/988م) یعقوب بن قلیس وزیر خلیفه را وادار کرد تا خرج تعلیم 35 شاگرد را در جامع ازهر بپردازد و بدین سان قدیمی ترین دانشگاه جهان در «ازهر» قاهره بوجود آمد. وقتی این مدرسه بزرگ شد و وسعت گرفت دانشجویان علم از همه اقطار جهان رو سوی آن کردند. از همین سال خلفا و وزرا و مردم ثروتمند برای تعلیم رایگان طلابهزینه تحصیلی می پرداختند تا به دوران حاضر که تعداد دانشجویان به ۱۰،۰۰۰ نفر و شمار استادان به 300 رسیده است. علمای معروف از اقطار جهان به دانشگاه «ازهر» می آمدند تا دانشجویان را نحو، علم بلاغت، ریاضیات، عروض، منطق، الهیات، حدیث، تفسیر قرآن و فقه آموزش دهند. شاگردان در برابر آموزشی که در دانشگاه میکردند چیزی نمی پرداختند. استادان از شاگردان دستمزد نمی ستاندند. چون دانشگاه «ازهر» بکمک دولت مصر و بخشش مملکان تکیه داشت، به تدریج کار دین سخت گیر شد؛ علمای جامع ازهر در انحطاط ادبیات و فلسفه و علوم دوران فاطمیان مؤثر بودند؛ همین جهت در دوران فاطمیان در مصر شاعر بزرگی برنخاست.

حاکم در سال (395هق/1400م) در قاهره دارالحکمة را بنا نهاد که هدف اساسی آن نشر تعلیمات مذهب شیعه اسماعیلیه بود، ولی هیئت و نجوم نیز جزء برنامه دروس بود.

96-2-4. رصد خانه حاکم

حاکم رصد خانه ای نیز پدید آورد که علی بن یونس (فوت-399هق/1009م) را که بزرگترین منجم عالم اسلامی است، به مال مدد داد، و او پس از هفده سال رصد یابی، زیچ کبیر حاکمی را که حرکت کواکب و دوره آنها را نشان میداد و میل دایرة البروج را، تقدیم اعتدالین، و اختلاف منظر خورشید را با دقتی بیشتر از پیش ثبت کرده بود، بپا استاده کرد.

96-2-5. دانشوران در مصر:

1. ابن هیثم

معروفترین دانشور مصر اسلامی که در نزد اروپائیان به نام الهازن معروف است. وی در سال (354 هج/965 م) در بصره تولد یافت و بزودی در هندسه و ریاضیات شهره شد. وی چون همه متفکران قرون وسطی، به فرضیه ارسطو که پنداشت همه ی معارف انسانی را بهم میتوان پیوست دلباخته بود و شرح و حواشی بسیاری بر مؤلفات وی نوشته بود که چیزی از آن بجا نیست. چیزی که مایه شهرت وی در حال حاضر شده است کتاب المناظر اوست که در علم شناخت نور (پرتوشناسی) بود. به احتمال قوی ابن هیثم بزرگترین مؤلف سراسر قرون وسطی است.²²³

عبدالحسین محتشمی پور در یک مقاله پژوهشی که بتاريخ 26 خرداد 1388 هجری خورشیدی در باشگاه اندیشه انتشار یافته است که خلاصه آن رامی آوریم:

ابن هیثم، ابوعلی حسن بن حسن بن هیثم بصری، مهندس بصری معروف به ابن هیثم که در غرب در آثار لاتینی سده های میانه به آوتان یا آوناتان و بیشتر به الهازن شناخته می شود، از دانشمندان سرشناس جهان اسلام است.

ابن هیثم اصلاً از بصره (که در آن زمان تحت فرمانروایی دودمان آل بویه ایرانی عراق بوده که بنام عراق عجم یاد میشد) برخاست. وی اهل خوزستان بود و در شهر وهیشت اردشیر (اهواز) اقامت داشت، او در علوم ریاضی، حساب و هندسه، مثلثات، جبر، الابصار و غیره، استادی ماهر و صاحب ابتکار بود. او بنا به تقاضای الحاکم بامر الله، به مصر رفت.

ابن هیثم، پس از اندک توفقی، خواست تا آنچه را درباره ی آب نیل اندیشیده بود به عمل درآورد. او مدت ها در این اندیشه بود که اگر در ناحیه ی آسوان سدی بسته شود، آب نیل تنظیم شود و از زیادی و

²²³ ویل دورانت عصر ایمان، کتاب چهارم؛ ص 7 و 6.

کاستی باز ایستد. بدین تصور راه سرچشمه‌ی نیل پیش گرفت. چون به آثار باستانی مصر، با آن همه عظمت و صنعت رسید، باخود اندیشید که اگر این کار شدنی بود معماران و مهندسانی آن‌چنان از انجام آن غفلت نمی‌کردند. بنابراین، در عزم او سستی پدید آمد و به قاهره بازگشت.

ابن هیثم به روزگاری برآمد که اوج شکوفایی علوم در تمدن اسلامی به شمار است. وی از میراث علمی عظیمی که از تمدنهای کهن‌تر به جهان اسلام راه یافته و به دست دانشمندان برجسته‌ای شرح و بسط داده شده بود، بهره‌ها برد.

ابن هیثم در پژوهش‌های خود درباره حرکت اجرام سماوی و نیز در علم ایست‌شناختی (علم شتاب) به کشف اصلی در دینامیک نایل آمد که از آن به نام اصل جبر یا اصل لختی (اینرسی) یاد می‌شود و آن چنین است که اگر نقطه‌ای مادی لخت باشد یعنی تحت تأثیر هیچ نیرویی واقع نشود، اگر ساکن است همواره ساکن می‌ماند و اگر در حال حرکت است، حرکتش مستقیم الخط و یکنواخت خواهد بود. البته، در کشف این اصل ابن‌سینا نیز، که معاصر ابن‌هیثم بود، سهم است، زیرا او نیز با برهان‌های فلسفی صحت این عمل را مستدل کرده است.

نویسنده این مقاله تجربه‌های فیزیکی ای را از قول ابن‌هیثم آورده است که بخاطر طولانی شدن از آن صرف نظر میکنیم و صرف به نظریه موجی انتشار نور او منبأ مثال می‌پردازیم (مولف). نور چیست؟ موج است یا ذره؟ این مشکل به عنوان مسئله‌ی پیچیده‌ای در قرون هفدهم و هجدهم مورد بحث دانشمندان برجسته‌ی مغرب زمین بود. این دو چشم‌انداز همزمان در فیزیک کلاسیک ظاهر شدند و دوران سختی را سپری کردند. نیوتن که از نظریه‌ی ذره‌ای نور دفاع می‌کرد، معتقد بود که اجسام درخشان چشمه‌ای از ذرات نور هستند.

هم‌زمان با او، هویگنس (Huygens) تابش نور را نتیجه‌ی پخش موج در اثر پیرامون آن‌ها می‌پنداشت. مناقشه‌ها و مباحثی بین طرفداران این دو نظریه برای مدتی بیش از یک‌صد سال در گرفت. سرانجام در اوایل قرن نوزدهم نظریه‌ی موجی نور با آزمایش‌ها و تجربه‌های بسیار، که توسط یانگ (Young) و فرنل (Fresnel) انجام شد، تأیید گردید. نظریه‌ی الکترومغناطیسی امواج

نورانی، که به وسیله‌ی ماکسول (Maxwell) ارائه شد، خود شاهده‌ی بر نظریه‌ی موجی نور بود. ولی هنوز پنجاه سال نگذشته بود که نظریه‌ی ذره‌ای دیگر بار نیروی تازه گرفت.

زیرا پدیده‌ی فتوالکتریک (Photoelectric effect) که نظریه‌ی موجی از تفسیر آن عاجز بود، به کمک نظریه‌ی ذره‌ای به روش شگفت‌انگیزی تعبیر شد. به تدریج فیزیکدان‌ها متقاعد شدند که برای نور مشابته‌ی بین انتشار به صورت امواج و انتقال به وسیله‌ی حرکت مشهود است که می‌توان با کمک آن نور را به صورت دوگانگی موجی یا ذره‌ای تعبیر کرد.

هویگنس، برای اینکه ثابت کند که نور جسم نیست، به تشبیه نور به آتش پرداخته و از این تشابه و تطبیق برای ارائه‌ی نظریه‌ی خود استمداد جسته است و می‌گوید: «نور از جنس آتش است، چه در زندگی روزانه می‌بینیم که نور از آتش به وجود آمده و به آتش هم می‌تواند تبدیل شود، زیرا اگر نور را به آینه‌ی مقعری بتابانیم در یک نقطه جمع شده، اجسام را می‌سوزاند. ابن‌هیثم همین مطلب را چند قرن قبل از هویگنس عنوان می‌کند و می‌نویسد: «نوری که از جسم نورانی خارج می‌شود، در ذات از جنس آتش است، زیرا اگر نور خورشید را به آینه‌ی مقعری بتابانیم حرارت آن در یک نقطه جمع می‌شود و اگر در این نقطه جسم قابل احتراقی موجود باشد، آن را می‌سوزاند و نیز اگر نور آفتاب مدتی در هوا به جسم دیگری بتابد آن را گرم می‌کند» هویگنس در مورد انتشار نور می‌گوید: «آتش و شعله، که عامل تولید نور هستند، بدون شک دارای حرکت‌های سریعی هستند، و این حرکت‌ها در محیط مادی، که مجاور جسم نورانی قرار دارد، تأثیر کرده آن را به حرکت درمی‌آورد و این حرکت از جزوی به جزو دیگر ماده‌ی موجود در فضا انتقال یافته و به این ترتیب نور انتشار پیدا می‌کند. بنابراین انتشار نور شبیه به انتشار صوت است، زیرا انتشار صوت نیز به واسطه‌ی انتقال حرکت از جزوی به جزو دیگر هوا صورت می‌گیرد» ابن‌هیثم نظریه‌ای مشابه با این نظریه برای انتشار نور پیشنهاد می‌دهد و چنین می‌نویسد: «طرز انتشار نور در محیط شفاف‌ی که مجاور با منبع نور می‌باشد این‌طور است که نور از هر یکی از نقاط جسم نورانی به‌طور خطوط مستقیم ولی در امتداد کروی منتشر می‌گردد، تا جایی که پایان یابد و دیگر قادر به انتشار نباشد و مقصود از امتداد این است که جزو مجاور منبع نور شبیه به

خود جسم نورانی می‌شود و حکم منبع نور را پیدا کند و جزوی که بلافاصله پس از آن قرار گرفته شبیه به جزو اول می‌شود، به همین ترتیب این عمل ادامه دارد تا کم‌کم نور محو شود و یا به جسم کدروی جذب گردد «اصل نظریه موجی نور بر مبنای همین گفته‌ی ابن هیثم قرار گرفته است، بدین معنی که هر جا منبع نور قرار گرفته باشد، اجزای مجاور آن شبیه به خود منبع نور می‌شود و آن‌ها را می‌توان به منزله‌ی یک منبع نور مستقل فرض کرد. هم‌چنین اجزایی که بلافاصله پس از آن‌ها قرار گرفته‌اند باز شبیه به اجزای پیشین می‌شوند و به همین ترتیب هر نقطه از فضا را می‌توان مرکز کره‌هایی تصور کرد، که اشعه‌ی نورانی اشعه‌ی این کره‌ها را تشکیل می‌دهند و همین‌طور هر جزوی جزو بعدی را در امتداد اشعه‌ی کره تحت تأثیر قرار می‌دهد تا وقتی که نور محو شود، یا به جسم کدروی جذب گردد.

1. نظریه ابن هیثم در مورد انتشار نور در خط مستقیم:

ابن هیثم به این اصل مهم نیز توجه می‌کند و چنین می‌گوید: «نور به خط مستقیم سیر می‌کند، به شرط این که محیط انتشار همه جا از حیث شفافیت متشابه باشد». وی حرکت نور را به خط مستقیم چنین تشریح می‌کند: «در خانه تاریکی که فضای آن را غبار و یا دود احاطه کرده است، هر گاه از روزنه در یا سوراخ نور به آن‌جا بتابد ملاحظه می‌شود که نور از آن سوراخ تا محلی که نور افتاده خط مستقیم‌الخط پیدا کرده است.»

ابن هیثم به همین بسنده نمی‌کند، بلکه به منظور تشخیص حرکت مستقیم نور به تجربه‌ای می‌پردازد که مشابه آن چند قرن پس از وی توسط بازن (Basin) فیزیکدان فرانسوی انجام شد .

2. تقسیم‌بندی چیزها بر اساس توانایی انتقال نور

ابن هیثم چیزها را از نظر تأثیر نور به دو دسته شفاف و کدر تقسیم کرده است. چیزهای کدر، به چیزهایی گفته می‌شود که نور نمی‌تواند از آن‌ها عبور کند مانند چوب و سنگ و غیره. چیزهای شفاف، به چیزهایی گفته می‌شود که نور از آن‌ها به خوبی عبور می‌کند. مانند شیشه و هوا. وی چنین می‌نویسد: «اگر شخصی در محل تاریکی قرار گرفته و در مقابل او چیز نورانی وجود داشته باشد، چشم در صورتی می‌تواند آن چیز را مشاهده کند که جسم کدروی بین آن چیز و چشم قرار نگرفته

باشد. در غیر این صورت، اگر چیز کدری در این فاصله باشد، چشم چیز نورانی را نخواهد دید.» در جای دیگر می‌نویسد: «هوا چیزی است شفاف، اگر نور خورشید بر آن بتابد به واسطه شفافیتی که دارد، نور از آن عبور می‌کند».

3. تعبیر مکانیکی انعکاس نور:

ابن‌هشیم در تعبیر مکانیکی انعکاس نور چنین نوشته است: «همان‌طور که چیزهای طبیعی، اگر از محل مرتفعی ساقط شوند و هنگام سقوط به زمین سختی برخورد کنند بی‌درنگ برمی‌گردند، یا اگر جسمی را پرتاب کنیم و این جسم به دیوار تصادم کند، بی‌درنگ برمی‌گردد، به همین ترتیب نور، وقتی به اجسام صیقلی بتابد، منعکس می‌شود».

ابن‌هشیم به این توضیح مختصر اکتفا نمی‌کند، بلکه مطلب را با موشکافی مطالعه می‌کند و موارد و شرایط مختلف را متذکر می‌شود. برای مثال، می‌گوید «همان‌طور که اگر زمین از خاک نرم پوشیده باشد، و چیزی را از محل بلندی ساقط کنیم، هنگام برخورد با زمین بر نمی‌گردد و روی خاک باقی می‌ماند، به همین ترتیب نور نیز، وقتی که به چیز غیرصیقلی رسید، منعکس نمی‌شود و همچنین هر گاه چیز ساقط به چیزهایی مانند گچ و چوب که تا اندازه‌ای صلابت دارند برخورد کند، مقداری منعکس می‌شود، اما نه به آن اندازه که به چیز خیلی سختی مثل آهن تصادم کند، برای نور نیز همین وضعیت صادق است و چیزهایی که نیمه صیقلی هستند تا اندازه‌ای نور را منعکس می‌کنند»

4. علت انکسار نور:

ابن‌هشیم برای این که علت انکسار یعنی تغییر امتداد شعاع نورانی را بیان کند به مقایسه‌ی مکانیکی یعنی گلوله‌ای که به سطح منکسر کننده پرتاب شود متوسل می‌گردد. که همین مقایسه و تغییر مکانیکی انکسار نور امروزه به نام دکارت معروف است. ابن‌هشیم برای اندازه گرفتن زاویه‌ی انکسار، با قرار دادن استوانه‌ی مدرجی در آب، تجربه‌های دقیقی انجام داده است. با آن که از تابع جیبی آگاه بود، چنان ترجیح می‌داد که با وتر کار کند. به عبارت دیگر، به احتمال قوی وی قانون سنل (Snell) را در

مورد زاویه‌های کوچک، که در آن‌ها خود زاویه را می‌توان به جای جیب آن قرار داد، کشف کرده بوده است. ابن‌هیثم همچنین رابطه‌ی بین سرعت نور با غلظت اپتیکی محیط منطبق، متشکل از قشرهای مختلفی به چگالی مختلف را به دست آورده و اظهار می‌کند: «سرعت نور در محیط‌های مختلف به نسبت عکس غلظت نوری آن‌هاست»

بنابراین، سرعت بستگی به نسبت غلظت‌های نوری در محیط دارد. این نظریه به قانون شکست سنلیوس منتهی می‌شود. فرما (P.Fermat) ریاضیدان و فیزیکدان فرانسوی است که به بررسی سرعت نور در حالت شکست پرداخته است. هر چند که نور با سرعت ثابت منتشر می‌شود: با اختیار کوتاه‌ترین راه، سریع‌ترین راه را نیز برمی‌گزیند. در صورتی که سرعت به محیط عبور بستگی داشته باشد، کوتاه‌ترین راه همیشه سریع‌ترین نیست. فرما با آزمایش‌های خود اصلی به دست آورد که امروزه به صورت زیر در کتاب‌های فیزیک آمده است:

5. ابن‌هیثم در حال آزمایش انکسار نور

نیوتن برای تفسیر و توجیه انکسار نور استدلالی می‌آورد که اساس آن متکی بر این فرض است که می‌گوید شعاع نور، وقتی از هوا داخل آن می‌شود، می‌توان حرکت آن را در حقیقت مرکب از دو حرکت دانست: یک حرکت به طور عمود بر سطح آب و دیگری در امتداد افقی و مماس با سطح آب و شعاع انکسار نتیجه‌ی این دو حرکت است.

این نظریه اساس نظریه‌ی ماکسول است که نور را دو حامل عمود بر هم می‌داند. ولی این نظریه با تمام دقتی که دارد از نظر ابن‌هیثم پوشیده نبوده است و ابن‌هیثم قرن‌ها پیش از نیوتن مستطیل سرعت‌ها را بر سطح منکسر کننده تطبیق داده و درباره‌ی آن چنین نوشته است: «هر گاه نور به طور مایل از محیطی داخل محیط شفاف دیگری شود، می‌توان حرکت آن مرکب از دو حرکت دانست، یک حرکت در جهت عمود نافذ و حرکت دیگر در جهتی که عمود است بر عمود اول از مبداء نفوذ».

6. سرعت نور :

درباره‌ی سرعت انتشار نور، فلاسفه تا دهه‌ی دوم قرن هفدهم که نخستین اندازه‌گیری سرعت نور در آن زمان به عمل آمد، مباحثه‌هایی داشتند. از قبیل آن که آیا سرعت نور زیاد ولی محدود است یا این که انتشار نور به صورت اثر آنی (Action a Distance) است .

ابن سینا حدوث نور را آنی می‌داند و به عقیده‌ی او همین که مرئی روشن با چشم روبه‌رو شد، آنرا استحاله‌ای در آن یافت می‌شود که عبارت از روشنایی است، ولی ابن‌هیثم برای نور حرکتی قائل است، برای مثال در کتابی چنین می‌نویسد: «نور در اجسام شفاف حرکتی در نهایت سرعت نفوذ می‌کند، به سمتی که این حرکت بر حس مخفی می‌ماند»

7. پدیده بینایی در چشم:

ولی ابن‌هیثم، مانند ابن‌سینا و ابوریحان بیرونی، بر این عقیده بود که در عمل دیدن، نور از جسم به چشم می‌رسد. به علاوه به تحلیل نقش چشم هم چون یک عدسی پرداخته و کوشیده است تا با ترکیب دانش پزشکی و دانش فیزیکی خویش، نشان دهد که عمل دیدن چگونه صورت‌پذیر می‌شود. ابن‌هیثم از تلفیق و تطابق نظریه‌های پزشکی جالینوس و تحقیق فیزیولوژی خود درباره‌ی چشم، به طرح (Scheme) ساختمان چشم با در نظر گرفتن لایه‌های مختلف تشکیل دهنده آن بر اساس ملاحظه‌های هندسی می‌پردازد. شکل زیر برش عرضی چشم را در طرح‌ریزی ابن‌هیثم نشان می‌دهد .

ابن‌هیثم ضمن بحث در چگونگی دید چشم تحقیق جالبی در موضوع ادراک دارد. وی ادراک را یک حالت مرکب نفسانی می‌داند که از احساس شیء در خارج شروع می‌شود. شیء محسوس بعد از ورود در دماغ با صورتی مقایسه و یا بر آن منطبق می‌گردد که بر اثر تکرار و تمادی احساسات سابقی در حافظه ایجاد شده است . بعد از این دو مقدمه مرحله حکم فرا می‌رسد. عمل ادراک در نفس به سرعت حاصل می‌شود و چون متشابهاً صورت می‌پذیرد شکل عادت می‌گیرد و بر سرعت آن افزوده می‌شود تا به جایی که حتی تصور استغراق زمان نمی‌رود و حال آن که هم احساس و هم انتقال آن به وسیله اعصاب محتاج زمان است. چنان که دیده‌ایم در ادراک دو مرحله وجود دارد یعنی، مرحله مقایسه و

حکم در عمل نفسانی و احساس عمل جسمانی است .

هر احساس نوعی از انفعال و قسمی از الم است و این الم هنگامی دریافت می‌شود که احساس شدید باشد، مانند احساس نور تند و گرنه در زمرة مسائل عادی است».

8. رنگ اجسام :

ابن هیثم مانند ابن سینا بر این عقیده بود که نور و رنگ در حقیقت مجزا از هم می‌باشند و با تابش نور، رنگ، که بالقوه در اجسام موجود است، بالفعل می‌شود. در جدا بودن رنگ از نور بین حکمای اسلامی اختلافی نیست، جز آن که برخی از علما مانند فخر رازی در مباحث المشرقیه و خواجه نصیرالدین توسی در تجرید الکلام نور را شرط رؤیت دانسته‌اند و رنگ را موجودی در خارج بالفعل، یعنی همان‌طور که اشیاء موجود در اتاقی تاریک دیده می‌شود، رنگ‌ها نیز چنین حکمی را دارند و بدون نور دیده نخواهند شد .

ابن هیثم برای رنگ نیز، همانند نور، حرکت قایل است و در این باره چنین می‌نویسد: «رنگ همواره با نور در حرکت است و با آن مزوج، و با آزمایش‌هایی که در همه‌ی رنگ‌ها به عمل آمد مسلم گردید که در این خاصیت از خواص طبیعی رنگ‌هاست. هر گاه رنگ ضعیفی را که با نور حرکت کند چشم نبیند، برای آن است که حس نتوانسته آن را درک کند.»

درباره‌ی خواص رنگ‌ها، ابن هیثم احکامی ارائه داده است که امروزه این احکام را به لئوناردو وینچی

(Leonardo da Vinci) نقاش ایتالیایی نسبت می‌دهند از جمله احکام زیر :

1. در فواصل دور اشیایی که رنگ تند دارند مدتی می‌باشند، در حالی که آن‌ها که خاکستری هستند دیده نمی‌شوند .

2. اشیایی که دارای رنگ تند هستند، در نور ضعیف، خاکستری و در نور قوی درخشان و براق دیده می‌شوند .

3. هر گاه جسمی که رنگ تند دارد، در نور خورشید قرار گیرد و جسم سفیدی که در تاریکی یا نور ضعیف واقع است به آن نزدیک کنیم، رنگ اولی به دومی ظاهر می‌گردد.

10. توجیه رنگین کمان از نظر ابن هیثم و تأثیر آن در علمای دیگر :

ابن هیثم به رنگین کمان نیز توجه زیادی مبذول داشته و با آن که انکسار نور را در مورد آن تطبیق نکرده، از راه انعکاس بسیار بهتر از بطلمیوس به توجیه آن پرداخته است .

پژوهش‌های اولیه او بر روی کجراهی رنگی (Chromatic aberration) با استفاده از ظرف شیشه‌ای کروی مجوف پر از آب الهام‌بخش علمایی چون قطب‌الدین شیرازی و کمال‌الدین فارسی در مطالعه‌ی رنگین کمان گردید .

قطب‌الدین شیرازی رنگین کمان نخستین را به شکل دو شکست و یک بازتاب داخلی و کمان دوم را با دو شکست و دو بازتاب نور توضیح داد .

کمال‌الدین فارسی این توضیح را با انجام دادن یک پژوهش تجربی محتاطانه روی مسیر پرتوهای نور از یک منفذ کوچک، وقتی که کره‌ای از آب به تقلید از یک قطره باران بزرگ شده در راه آن قرار گیرد، ثابت کرد. وی با به کار بردن یک پرده‌ی کدر توانست نور را قطع کند و به این ترتیب پی برد که برای پرتوها آن‌گاه که هر یک از دو نیمه‌ی کره به نوبت در مسیر واقع شوند چه اتفاقی روی می‌دهد. کمال‌الدین رنگین کمان را آبی، سبز، زرد، قرمز، سیاه و سفید می‌دانست که نتیجه‌ی اختلافاتی در شدت پرتوها می‌باشد، و این نیز به نوبه‌ی خود معلول مسیرهای نوری مختلف است .

تأثیر نظریه‌ی ابن هیثم درباره‌ی رنگین کمان را می‌توان حتی در پژوهش‌های دیتریش و فرایبرگ (Dietrich of Freiberg) مشاهده کرد.

11. نمودهای جوی :

زمینه دیگری از نور شناخت که ابن هیثم کشف‌های مهمی که در آن کرده بود، نمودهای جوی است. وی اندازه‌ی انکسار جوی را با اندازه‌گیری فاصله‌ی کوبی تا قطب در هنگام طلوع آن از افق، و اندازه‌گیری همین فاصله در آن هنگام که به سمت الرأس می‌رسد، معین کرده بود .

نمودهای شفق و فلق و تغییرهای ظاهری در بزرگی ماه و خورشید در افق نیز مورد توجه او بوده است و به پرسش‌هایی از این مورد با تجزیه و تحلیل دقیقی پاسخ گفته است. ثابت کرده است که

هنگامی که خورشید به زیر افق برسد، شفق پایان می‌پذیرد. در مورد هاله‌ای که پیرامون خورشید و یا ماه دیده می‌شود، به ذکر توضیحی علمی پرداخته و اظهار می‌کند که این اوضاع ناشی از انکسار نور است. بدین معنی که در مواقعی که در هوا بلورهای شفاف کوچکی از برف یا یخ باشد، نوری که از ماه یا خورشید سرچشمه می‌گیرد در این بلورهای کوچک شکسته و از مسیر اصلی خود منحرف می‌شود. در نتیجه، نوری که به ما می‌رسد نور منکسر شده از نقاط پیرامون ماه یا خورشید است که به صورت هاله‌ای دیده می‌شود. این نظریه قابل مقایسه با نظریه‌های نیوتن، توماس یانگ، در این باره است.

هم چنین ابن هیثم توانست ضخامت جو کره‌ی زمین را که پانزده کیلومتر است، محاسبه کند. او به وسیله‌ی مقایسه‌ی شکست نور خورشید در هوا به این حقیقت دست یافت. خود وی در این باره می‌گوید: «اگر شناخت من در شکست نور در یک لوله‌ی هوا صحیح باشد، در جو نیز صحیح خواهد بود، زیرا ثبوت در صورتی که موضوع واحد باشد جزء خصایص علم در هر زمان و مکان است.»

12. نتیجه‌گیری شخصیت علمی ابن الهیثم:

شرح اصول تاریک‌خانه و اختراع ذره‌بین از کارهای برجسته‌ی این دانشمند مسلمان است. به دید برخی پژوهشگران او نخستین دانشمند جهان است که سرعت صوت را محاسبه کرده‌است. او با معیارهای متعارف اندازه‌گیری در زمان خود، که واحد زرع بود، سرعت نور را محاسبه کرد و دور کره زمین را اندازه گرفت. وی نخستین کسی است که به بررسی خواص نور پرداخت.

کتابهای او در هندسه، حساب، به ویژه کتاب علم البصار در پرتوشناسی، شهرت جهانی دارند. این کتاب در سده‌های میانه اروپا، به لاتین برگردانده شد.

ابن هیثم رساله‌ای در نور نوشت و ذره بین را کشف کرد. به نسبت زاویه تابش و زاویه انکسار پی برد و اصول تاریک‌خانه را شرح داد و در مورد قسمت‌های مختلف چشم بحث کرد. رساله‌ی نور ابن هیثم نفوذ زیادی در اروپا گذاشت. کارهای وی توسط کمال الدین فارسی پیگیری شد.

بالغ بر بیست اثر بازمانده ابن هیثم ویژه مسائل نجومی است. شهرت ابن هیثم در نجوم بیشتر به سبب

تالیف رساله‌ای است به نام مقاله فی هیئته العالم. ظاهراً این رساله از آثار جوانی او است، زیرا در آن از «پرتوی که از چشم خارج می‌شود» سخن گفته‌است و ماه را جسمی صیقلی توصیف کرده که نور خورشید را «باز می‌تاباند» این دو نظر را وی در المناظر و مقاله فی ضوء القمر رد کرده‌است این رساله تنها نوشته نجومی ابن هیثم است که در قرون وسطی به غرب راه یافته‌است. آبراهام هبرایوس آن را به سفارش آلفونسوی دهم، شاه کاستیل (وفات: ۱۲۸۴ میلادی) به اسپانیایی ترجمه کرد و این ترجمه را مترجم ناشناسی (تحت عنوان کتاب جهان و آسمان) به لاتینی در آورد. در این رساله ابن هیثم ثابت می‌کند که اگر ماه مانند آینه‌ای رفتار کند لازم می‌آید که سطحی از ماه که نور خورشید را به زمین باز می‌تابد کوچک‌تر از سطحی باشد که ما مشاهده می‌کنیم، پس نتیجه می‌گیرد که ماه نور عرضی خود را درایت مانند اجسام منیر، یعنی از همه سطح خود و در همه جهات، گسیل می‌دارد، این نظر با استفاده از یک ذات الثقبین نجومی ثابت می‌شود.

سالها قبل از اینکه عکاسی اختراع شود اساس کار دوربین عکاسی وجود داشت. ابن هیثم در قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی وسیله‌ای را به نام جعبه تاریک (camera obscura) را برای مطالعه خورشیدگرفتگی به کار برده بود. این وسیله، طی جنگهای صلیبی به اروپا راه یافت. اتاق تاریک، عبارت بود از جعبه یا اتاقکی که فقط بر روی یکی از سطوح آن روزنه‌ای ریز، وجود داشت. عبور نور از این روزنه باعث می‌شد که تصویری نسبتاً واضح اما به صورت وارونه در سطح مقابل آن تشکیل شود.

این وسیله به شدت مورد توجه نقاشان قرار گرفت و تمامی نقاشان بخصوص نقاشان ایتالیایی قرن شانزدهم از آن برای طراحی دقیق منظره‌ها و ملاحظه دورنمایی صحیح استفاده می‌کردند، به این ترتیب که کاغذی را بر روی سطح مقابل روزنه قرار می‌دادند و تصویر شکل گرفته را ترسیم می‌کردند. این تصاویر بسیار واقعی و از ژرفنمایی (پرسپکتیو) صحیحی برخوردار بود.

ابن هیثم یک تصویر را هم فرافکن (projection) کرده است. وی دستگاهی ساخته بود که تصویر را باز می‌تابانده‌است بدین گونه نخستین سنگ بنای سینما گذاشته شد. حقیقت داشتن این سخن بعید

نیست: ابن هیثم اولین دانشمند جهان است که سرعت صوت را محاسبه کرده است. او با معیارهای متعارف اندازه‌گیری در زمان خودش، که واحد زرع بود، سرعت نور را محاسبه کرد و دور کره زمین را اندازه گرفت. وی نخستین کسی است که به بررسی خواص نور پرداخت.

13. جایگاه ابن هیثم در تاریخ علم:

خاورشناسان اروپایی به پژوهشهای گسترده‌ای درباره آثار ابن هیثم پرداخته و با ابراز شگفتی بسیار تواناییهای این دانشمند نوآور را تحسین کرده و مقام او را در تاریخ علم بسیار والا شمرده‌اند. تا پایان سده 19م وی بیشتر به دلیل آثارش در نورشناسی مورد ستایش قرار می‌گرفت، اما وقتی کسانی چون ویدمان، زوتر، شوی، شرام و نیز مصطفی نظیف بک به بررسی و معرفی مفصل‌تر آثار او پرداختند، آشکار شد که ابتکار حل شماری از مسائل دشوار ریاضیات نیز از آن اوست.

14. آثار و تألیفات ابن هیثم:

اگرچه ابن هیثم از دانشمندان کثیرالتألیف به شمار است، ولی حجم بسیاری از آثار او در فنون مختلف از چند برگ تجاوز نمی‌کند. او در نخستین مرحله تألیف، آثار متقدمان را شرح یا تلخیص می‌کرد. گاه نیز به رد آراء یکی و دفاع از دیگری می‌پرداخت، مانند رساله فی بطلان مایراه المتکلمون من أن الله لم یزل غیرفاعل ثم فعل و الرد علی یحیی النحوی مانقضه علی ارسطو طالیس و غیره من اقوالهم فی السماء و العالم. برخی دیگر از آثار او مانند استخراج سمت القبلة و استخراج مابین بلدین فی البعد بجهة الامور الهندسیه منطبق با نیازهای علمی جامعه است، اما مهم‌ترین و برجسته‌ترین آثار خود مانند المناظر را در سومین دوره زندگی پس از مرگ الحاکم فاطمی و اشتغال مجدد به تدریس و تصنیف نوشته است.

ابن هیثم در رساله علوم الاوائل، آثار خود را تا 417ق، 70 رساله بر شمرده (25) اثر در ریاضیات، 44 اثر در طبیعیات و اللهیات و یک اثر در علوم اوائل) و گویا اینها بجز رسائلی بوده که مردم اهواز و بصره از او در دست داشتند. در جمادی الآخر 419ق او خود در دنبال آثار پیشین در همان کتاب، نام 21 اثر دیگر او را تا آخر 429ق/1038م گرد آورده و همه این 92 اثر را تقریباً به ترتیب زمانی مرتب کرده

- است. بعضی از مقالات و رسایل ابن هیثم از یک سده پیش به این طرف توسط محققان مسلمان و اروپایی تجزیه و تحلیل و ترجمه و منتشر شده است .
- چند اثر از مهم‌ترین آثار او از این قرار است :
1. آله لفحص الضوء و انكساره .
  2. استخراج ارتفاع القطب على غاية التحقيق .
  3. استخراج اعمده الجبال
  4. استخراج سمت القبلة في جميع المسكونه بجداول و صفتها و لم اورد البرهان على ذلك
  5. مقاله مختصره في الاشكال الهلاليه و مقاله مستثناه في الاشكال الهلاليه
  6. اضواء الكواكب
  7. بركار الدوائر العظام يا استعمال برجل (پرگار) لرسم الدوائر العظام
  8. تربيع الدائره
  9. حرکه القمر
  10. حل شکوک حرکه الالتفاف. ابن هیثم این رساله را در جواب ایرادهایی نوشت که به رساله او موسوم به حرکه الالتفاف وارد کردند (از خود رساله مذکور هیچ نشانی در دست نیست
  11. رساله فی صورۃ الکسوف. مقدمه این رساله را ویدمان به آلمانی ترجمه کرده و روشن ساخته است که نخستین کاربرد تاریکخانه در تاریخ نورشناسی از سوی ابن هیثم صورت گرفته است .
  12. رساله فی مساحه الجسم المكافی، که یکی از مهم‌ترین آثار ریاضی اسلامی است.
  13. الضوء
  14. ضوء القمر، ابن رضوان پزشک مشهور مصری در 422ق آن را برای خود استنساخ کرد و از اینجا پیدااست که در ایام خود مؤلف این اثر شهرتی یافته بوده است.
  15. المرایا المحرقه بالدوائر
  16. المرایا المحرقه بالقطوع

17. المناظر، معروفترین کتاب ابن هیثم شامل 7 مقاله است. نسخه‌های متعددی از آن در کتابخانه‌ها موجود است. ترجمه لاتینی این کتاب در قرون وسطی، تأثیر عمیقی در دانش غربی نهاد و پیشرفت عظیمی را در روش تجربی به بار آورد. این کتاب توسط کمال‌الدین فارسی با عنوان تنقیح المناظر لذوی الابصار و البصائر نقد و تهذیب شده در حیدرآباد (1347-1348ق) در 2 مجلد به چاپ رسیده است.

18. الشکوک علی بطلمیوس. در این اثر ابن هیثم 3 کتاب بطلمیوس یعنی المجسطی، الاقصاص و المناظر را مورد ارزیابی و نقد قرار داده است. وی به رغم اعتراف به مقام علمی «مردی که به فضیلت مشهور و در ریاضیات متبحر است»، تصریح می‌کند که «در کتابهای وی مواضع شبهه‌ناک و الفاظ نادرست و معانی متناقض یافته است، گرچه این موارد در قیاس با معانی درست کتابهای وی اندک است»

19. مقاله فی هیئة العالم. ابن هیثم خود این اثر را در شمار مؤلفات طبیعی - اللهی خویش نهاده است. دو ترجمه عبری از این مقاله در دست است و سه ترجمه لاتین آن نیز شناخته شده است که یکی از آنها از یک ترجمه اسپانیایی که اکنون در دست نیست، برگردانده شده است. در سده 6ق نیز محمد بن احمد خرقی شرحی به زبان عربی بر آن نوشت. در نیمه دوم سده 8ق/14م میرسید شریف جرجانی آن را به فارسی ترجمه و شرح کرد.

به گفته شتاین شنایدر، ابن هیثم رساله‌ای نیز در فضیلت مطلق دانش داشته و آنچه ابن ابی اصیبعه درباره او و تألیفاتش آورده، از همین رساله نقل شده است، اما شواهد صحت این استنباط را نفی می‌کند.

ویل دورانت می‌آورد: «به احتمال قوی اگر ابن الهیثم نبود، راجر بیکن بوجود نمی‌آمد. خود بیکن در کتاب اکبر، در قسمتی که مربوط به پرتو شناختی است، در هر مرحله از ابن الهیثم سخن می‌گوید، یا چیزی از او نقل میکند. تقریباً همه جلد ششم این کتاب بر اساس تحقیقات این دانشمند طبیعی دان اهل قاهره تنظیم یافته است. تا دوران کپلر و لئوناردو، مطالعات اروپایی در باره

نور بر اساس حقیقت ابن الهیثم میباشد و²²⁴

15. تأثیر گذاری دانشمندان علوم اسلامی اروپا را به عصر دانش و خرد سمت و سودا:

چنین نتیجه بدست می آید که اگر دانشمندان عهد اسلامی ظهور نمیکردند بدون شک اروپا از دوره تاریک قرون وسطی در گردابی که در حالت غرق شدن دست و پا میزدند به عصر دانش و خرد نمی رسیدند.

نرمش مسلمانان و مسامحه شان در برابر اشخاصی که تازه اسلام را قبول میکردند در سرتاسر وسعت جغرافیای اسلام باعث آن شد، تا صدها هزار نفر مسلمان شوند مخصوصاً ساکنین شمال افریقا که از دولت های اروپایی جنوبی (رومی ها و یونانی ها) ، همیشه در رنج بودند، رهایی یافتند و یکی دیگر از صفات خوبی که مسلمین به غیر مسلمانان ابراز داشتند گرفتن جزیه و بایگانی ای بود که در ازای آن سرو مال و جان شان حفظ میگردد و اگر اسلام را می پذیرفتند بداخل دایره امت اسلامی از جزیه و دیگر عوارض معاف بودند.

---

²²⁴ ویل دورانت ، عصر ایمان ، کتاب چهارم ، پیشین ، صص 6-7.

بخش نود و ششم

تمدن در اسپانیای مسلمان

بحث سوم

96-3-1. اسلام در حوزه مدیترانه

سیاست اسلام در پخش نفوذ و فتوحات سرزمینهای دور و اداره آن اساساً مبنی بر گسترش دین جدید در جهان بود تا جای ادیان پیشین را گرفته ، همۀ مردم را در محور اعتقاد واحد مبتنی بر یکتا پرستی ، عدالت و برابری میان مردم ، گرد آورد ، و از این راه امنیت و صلح بر جامعه حاکم شود. نخستین چیزی که پیامبر، اسلام (ص) را بدان خواند جهاد (سخت کوشی) بود و کوشید تا به دعوت به جهاد با نفس ، آلودگی های برخاسته از دوران جاهلیت را در آنان بزداید و نفوس پاک پیورده تا الگویی در رفتار و عمل آنان باشند. آنگاه آنان را به پیکار با ملت های همسایه برای گسترش اسلام در دیارشان فرا خواند. پیامبر اسلام توانست در مدت بیست سال از زندگانی اخیر خود عرب را از محدوده ای تنگ و بسته به امتی مبدل سازد که در جهان بیکران ، پویش آغاز کنند و نیروی پراکنده آنان را که در جنگ های داخلی قبیله ای بهدر میرفت ، با توان حیرت انگیز به وسیله راد مردان مؤمن و شجاعی که پرورده بودند توانستند بعد از وفات پیامبر اسلام امپراطوری

های بزرگ آنزمان ایران و رم، و مصر را در سرزمینهای افریقا فتح کنند [225] و اسلام توانست از همین طریق در مدت کمی به خشکی های سواحل جنوبی دریای مدیترانه و سرزمینهای اروپای غربی (اندلس) راه کشاید.

سران اسلام پس از فتح شام و مصر متوجه شدند که بدون نیروی دریایی قادر به دفاع از سواحل خود در مصر و سرزمین های حاشیوی جنوبی مدیترانه نیستند؛ طولی نکشید که کشتی های جنگی شان بر قبرس و رودس استیلا یافتند و نیروی دریایی روم شرقی را بین سالهای (32 تا 35 هجری/ 652 تا 655 م) شکست دادند. پس از آن کرس (194 هجری/ 809 م) و ساردنی در (155 هجری/ 810 م)، کرت در (208 هجری/ 822 م) و جزیره مالتا در (257 هجری/ 870 م) را تصرف کردند. در (212 هجری/ 227 م) نزاع قدیم بین یونانیان و کارتاژ برای تسلط بر سیسیل تجدید شد، و اغالبه قیروان پیایی برای فتح جزیره حمله بردند، و غارتها شد و خونها ریخت. پالمو در (216 هجری/ 831 م)، مسینا در (227 هجری/ 843 م)، سیراکوز در (265 هجری/ 877 م)، و تاوژمینا در (290 هجری/ 902 م) را به قلمرو خویش در آوردند.

وقتی خلفای فاطمی جانشین اغالبه شدند در (296 هجری/ 909 م) جزیره سیسیل نیز چون دیگر متصرفات آنها به قلمرو و خلافت فاطمی در آمد. پس از آنکه پایتخت فاطمیان به قاهره انتقال یافت، حسین کلبی، که از جانب ایشان ولایت سیسیل داشت، خویشان را امیر آنجا نامید و علم استقلال بالا نمود. که خاندان کلبی را بنیاد نهاد که در این دوره تمدن اسلامی در سیسیل به اوج خود رسید.

---

[225] ترمانیتی عبدالسلام، سال تألیف 1913 «رویداد های تاریخ اسلام»، ترجمه گروهی از پژوهشگران به سر

پرستی و اسعی علی رضا، قم: نشر پژوهشگاه علوم اسلامی، 1385، ص 54

93-3-2. تسلط اسلام بر مدیترانه

هنگامیکه مسلمانان بر مدیترانه تسلط یافتند، موقعیت شان استحکام یافت و چشم به شهر های جنوب ایتالیا دوختند. در آن زمان دریا زنی (دزدی دریایی) جزو رسوم شرافتمندانه محسوب میشد، مسیحیان و مسلمانان، برای دستگیری کفار و فروش آنها به رسم برده در بازار ها، بر حوزه های ساحلی اسلام و مسیحیت حمله می بردند. بدین جهت در قرن نهم میلادی نیروی دریایی مسلمانان، که بیشتر از تونس و سیسیل بود، به بنادر ایتالیا حمله برد. به سال (227هق/841میلادی، مسلمانان «باری» را که تکیه گاه روم شرقی در جنوب ایتالیا بود، به تصرف در آوردند. مسلمانان سال بعد به دعوت "دوک بنونتو" که از آنها بخاطر حمله به سالرمو کمک خواسته بود، به جنوب ایتالیا حمله بردند و پس از اتلاف مزارع و ویرانی دیر ها به سرعت برگشتند. بسال (232هق/846م) 1,100 نفر از مسلمانان در «اوستیا» پیاده شدند، تا حدود روم پیش رفتند، اطراف شهر را با کلیسای «سان پیتر» و «سان پاؤللو» را غارت کردند، و به کشتیهای خود باز گشتند. «پاپ لئو» چهارم که مقامات کشوری را در کار دفاع از ایتالیا ناتوان دید، این وظیفه را شخصاً به عهده گرفت و میان روم، امالفی و ناپلو گائتا پیمانی بست و زنجیری در دهانه رود تیر کشید که دشمن نتواند از آنجا عبور کند. اعراب بسال 235هق/849م) بار دیگر برای تسلط بر پایتخت مسیحیت مغرب کوششی کردند و با نیروی دریایی ایتالیای متحد پاپ، که پاپ آنرا تقدیس کرده بود، رو به رو شدند و شکست خوردند. بسال 352هق/866م) امپراتور لوئی دوم از المان به مقابله مسلمین جنوب، که به شبه جزیره ایتالیا حمله برده بودند، رهسپار شد و آنها را به «باری» و «تارانت» عقب راند؛ کلیه اعراب تا سال (273هق/884م) از شبه جزیره ایتالیا برون رانده شدند. [226]

²²⁶ ویل دورانت، عصر ایوان، کتاب چهارم، تسلط اسلام در حوزه مدیترانه، فصل سیزدهم، بخش سوم ص 7 و 8

؛ رویداد های اسلام، ص 536.

96-3-3. مروری بر تاریخچه پر حوادث اسپانیا

شبه جزیره ایبریا: (که دو کشور اسپانیا و پرتغال را شامل میشود) تاریخ کهن و پر حادثه دارد. در زمانهای قدیم عناصر خامی، لیبیایی مسمی به ایبریا Ibros به این منطقه کوچیدند و در آنجا با عناصر کلتوس Coltos از شمال آمده بودند، برخورد کردند و در هم آمیختند. از ترکیب این عناصر، نخستین ساکنان شبه جزیره ایبریا بوجود آمدند و یونانیان همه اراضی اسپانیا و پرتغال امروزی منسوب به آن را، شبه جزیره «ایبریا» نامیدند.

از حدود قرن دهم قبل از میلاد، در این مناطق پاسگاه های بازرگانی و شهر های ساحلی توسط بازرگانان و دریا نوردان فنیقی به وجود آمدند. این خطوط تجاری در امتداد سواحل دریای مدیترانه تا دور ترین سواحل غربی آن در امتداد اقیانوس اطلس کشیده شدند. از بقایای این شهر ها میتوان دو شهر «قادش» و «مالقه» را نام برد. در حدود قرن پنجم قبل از میلاد گروهی از مردم «قرطاجه» در سواحل جنوبی ایبریا فرود آمدند. پیش از حاکمیت روم در این منطقه عوامل تمدنی با تنوع فراوان شامل حامی افریقایی، کلتوس، اروپایی، سامی و یونانی در این منطقه حضور داشتند. در آغاز قرن سوم قبل از میلاد، ایبریا بخشی از امپراتوری روم بود و فرهنگ و تمدن روم بر این منطقه حاکمیت داشت و با رسمی شدن مسیحیت در امپراتوری روم، ساکنان ایبریا این دین را پذیرفتند و این امر باعث استحکام روابط بین ایبریا و امپراتوری روم شد. از اواخر قرن چهارم میلادی بربر و ژرمن در اروپا شروع به مهاجرت در محدوده امپراتوری روم کردند. گروههای از آنان با عبور از کوه های پیرنه به شبه جزیره ایبریا رسیدند. در آغاز قرن پنجم میلادی، روم مورد حمله قبایل گوت واقع شد و عده ای از آنها به اسپانیا وارد شدند. ویزیگوتها با سرعت شگفت آوری حاکمیت خود را بر دیگر قبایل ژرمنکه از قبل در لیبریا پراکنده شده بودند، گسترش دادند و دولت گوتی بزرگی را تشکیل نمودند.

گوتها پیش از ورود به اسپانیا بر اساس تعالیم تفکر یونانی «آریوس» به آیین مسیحیت گرویدند، در حالیکه کلیسای روم آریوس را بدعتگزار و افرادی را که از او پیروی میکردند تکفیر نموده با آنان

می جنگید. اما با گذشت زمان پادشاهان گوت دریافتند که اعتقادات اریوس مانع پیشرفت آنان شده است. به همین جهت «ریکاردو» پادشاه گوتی در جهت اجرای مقاصد خود، مجمع دینی مقدس را در سال 589 مسیحی در طلیطله تشکیل داد و مذهب کاتولیک را پذیرفته پیروی خود را از پاپ اعلام کرد.

جامعه اسپانیایی در روزگار گوتها، مشکلات متعددی داشت. نظام اجتماعی حاکم نظام طبقاتی بود و در این میان ویژگی‌ها و بقایای حکومت روم قدیم در بالاترین طبقه بودند و تملک بهترین زمینهای اسپانیا و استعمار ساکنان این سرزمین ها باعث نارضایتی قشر عظیمی از مردم اسپانیا شده بود. پس از طبقه ویژگی‌ها، علمای دین بودند که با استفاده از تدین مردم، سلطه و اعمال نفوذ غیر عادلانه ای بر مردم داشتند. آنان با جمع آوری ثروتهای کلان، قداسین روحانیان را که در مسیحیت مورد تأکید قرار گرفته بود، زیر سؤال بردند و از حرمت عمومی آنها به شدت کاستند. طبقه سوم توده مردم و از کشاورزان و بازرگانان و اهل حرفه بودند که میان دو طبقه اشراف و روحانیون کار میکردند و از ساده ترین امکانات زندگی محروم بودند.

همچنان گروههای بزرگی از یهودیان در اسپانیا ساکن بودند که از سوی حکومت و رجال دینی مورد آزار و اذیت قرار داشتند. مجمع طلیطله در سال (696م) قطعنامه ای را در محکومیت یهود تصویب کرد که بموجب آن، یهودیان مخالف دولت معرفی شدند. و این موجب مصادره اموال شان و سلب آزادی مذهبی آنها شد.

از مواد این قطعنامه جدایی فرزندان یهود از والدین خود و تربیت در خانواده های مسیحی بود. با همه ی اینها حاکمان گوت از توطئه یهودیان بیمناک بودند و عاقبت آنها را از اسپانیا تبعید کردند.

[227]

---

227 حلمی علی محمد نگاهی به تاریخ فتح اندلس (اسپانیا) توسط مسلمانان، نشر: پایگاه تخصصی انترنیتی نور، ص 13.

96-3-4. فتح اسپانیا (92-477هق/711-1086م)

فتح اسپانیا بدست اعراب انجام نپذیرفت، بلکه فاتحان آنجا مردم شمال افریقا بودند. طارق از مردم بربر بود و سپاه او شامل ۷،۰۰۰ بربری و 300 عرب بود. نام طارق جاوید شد و سخره ای که او با قوای خود در نزدیکی آن پیاده شد نام وی را گرفت و بربرها آنجا را جبل طارق گفتند. [228]

در آغاز قرن دوم هجری سپاهیان اسلام دامنه فتوحات خود را در شرق و غرب گسترش دادند و موضوع گسترش و فتح اسپانیا توسط بربرها را گوستاولوبون تمدن شناس فرانسوی نیز تأیید کرده است. مسلمانان عرب و بربرهای شمال افریقا در سال (۹۲ هق/479م)²²⁹ هجری تحت فرماندهی سردار نامی، طارق بن زیاد، که خود از قوم سلحشور بربر و یکی از افسران لایق موسی بن نصیر، فرمانروای افریقا، بود با ۱۲ هزار سپاهی از تنگه ی میان مراکش و اسپانیا که امروز به نام وی معروف به جبل الطارق است گذشت و در اندک زمانی سراسر اسپانیا را که شامل کشور پرتغال کنونی هم بود فتح کرد.

دکتر گوستاولوبون فرانسوی، مورخ و محقق نامی، در کتاب تاریخ تمدن اسلام و عرب می نویسد:

«زمان لشکرکشی مسلمین، اقوام گت و لاتین با هم تحت یک حکومت اشرافی تربیت یافته، در مردم روح بندگی و رقیت پیدا شده بود و چون اصل ثابتی در کار نبود و پادشاه و حاکم هر که بود تفاوت و فرقی به حال آنها نمی نمود، لذا برای انقیاد در برابر هر فاتح و کشورستانی حاضر بودند. بدا به حال آن لشکری که حال افرادش این باشد و تأسف در این است که سردار سپاه هم چون از امرای کشور بودند چندان محل اعتماد نبودند، زیرا که سلطنت در گت انتخابی بود و هر یک از امرا هوای سلطنت در سر داشت و بدین دلیل همیشه بین آنها و طرفدارانی که داشتند نزاع و جدال در کار بود و در نتیجه

²²⁸ ویل دورانت، کتاب چهارم عصر ایمان، ص 9.

²²⁹ ویل دورانت، پیشین، ص 9

کشور یکسره به سوی انحطاط رفته بود.

مباینت در احکام اجتماعی، نفاق و شقاق داخلی، فقدان حس سلحشوری، بی توجهی به حال رعایا و پابند فلاح و زراعت شدن، وضعیت گت ها در زمانی بود که اعراب وارد این کشور شدند. رقابت و نفاق داخلی به حدی بود که دو نفر از امرای بزرگ اندلس، یکی کنت «ژولی ین» و دیگری اسقف اعظم اشبیلیه، در لشکرکشی مسلمانان همراهی و مساعدت نمودند. [230]

این فتح با نهایت سرعت انجام گرفت. تمام شهرهای بزرگ دروازه ها را به روی این سپاه فاتح گشودند و مانند قرطبه، مالقه، غرناطه، طلیطله شهرهایی بدون مزاحمت فتح شدند و به تصرف مسلمانان درآمدند، و در طلیطله که پایتخت مسیحیان بود بیست و پنج تاج از سلاطین گت به دست آنها افتاد.

رفتار مسلمانان با اهل اندلس همان رفتاری بود که با اهالی مصر و شام داشتند. اختیار اموال و معابد و قوانین آنها را به خودشان واگذار کردند و نیز آنها را مختار نمودند که زیر حکومت و قضات همکیش خود باقی بمانند و مطابق شروط چندی سالیانه جزیه ای بدهند که مقدار آن برای امرا و اشراف یک دینار (پانزده فرانک) و برای عامه نصف دینار بوده است؛ و آن شروط هم به قدری سبک و سهل و ساده بود که مردم همه ی آنها را بدون درنگ قبول کردند و جز یک عده ارباب ثروت و ملاکین گردنکش دیگر برای مسلمانان ضرورتی باقی نماند که با کسی مقابله کنند. [231]

به گفته فیلیپ حتی، حمله اسلام به شبه جزیره ی ایبری که مدخل جنوب غربی اروپاست، چنانکه از

---

²³⁰ دکتر گوستاولوبون «تاریخ اسلام و عرب» بر گردان محمد تقی فخر داعی گیلانی، طهران: 1318 چاپخانه علمی، چاپ

سوم، ص 329.

²³¹ گوستاولوبون، تاریخ تمدن اسلام و عرب، پیشین، همانجا.

پیش گفتیم، آخرین و برجسته ترین کار جنگی آنان بود. در واقع پیشرفت افریقایی و اروپایی مسلمانان در اینجا به نقطه آخر رسید، چنانکه فتح ترکستان مرحله آخر پیشرفت در مصر و آسیا بود. [232]

96-3-5. گوشه ای از تمدن اسلامی در اسپانیا

دانشمندان مسلمان و مورخان اروپایی که از فتوحات مسلمانان سخن گفته اند در این موضوع اتفاق نظر دارند که درخشش تمدن اسلامی در اسپانیا باعث بیداری ملل مغرب زمین و اروپای مسیحی و مبدأ تحول و انقلاب علمی و صنعتی کنونی شد. جای شک نیست که فلسفه و پزشکی و ادبیات و نجوم و هیئت و جغرافی و ریاضی و سایر رشته های علمی و فنی قبل از فتح اسپانیا و جنوب فرانسه و سوئیس و شمال ایتالیا به مسلمانان تعلق داشت، و چنانکه مورخان همین کتاب به تفصیل گفته اند، اروپا در خواب غفلت به سر می برد ولی چون بیشتر روایان وقایع تاریخی این کتاب روحانیون خرافی و رجال مغرض کلیسا بوده اند، هنگام نقل وقایع تاریخی و جنگها و فتوحات مسلمانان فقط از قتل و غارت و خرابی دیرها و تعرض به راهب ها و تاراج کلیساها سخن گفته اند. از این رو برای اینکه خوانندگان سخنی چند از جمعی از مورخان دانشمند و منصف آنان، که از تعصب و عناد دیر و کلیسا برکنار بوده اند، بشنوند به قسمتی از آثار این فتوحات، که مسلمانان بر جای گذاشتند، اشاره می کنیم. [233]

دکتر گوستاولوبون در فصل سوم از باب ششم کتاب خود، تمدن اسلامی در اندلس (اسپانیا)، می نویسد:

عمران و آبادی اندلس در عصر وزیگوت محدود و تمدن آنان نظیر تمدن قوم وحشی بود.

---

²³² جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام و عرب، برگردان علی جواهر کلام، جلد دوم، طهران: چاپخانه سپهر دیماه

1363 موسسه طباعتی امیر کبیر، 633.

²³³ خوانندگان می توانند تفصیل آن را در کتابهای تاریخ تمدن اسلام نوشته جرجی زیدان و تاریخ تمدن اسلام و عرب نوشته گوستاولوبون و تاریخ عرب نوشته فیلیپ حتی بیابند.

مسلمانان مخصوصاً در خاتمه‌ی فتوحات خود شروع به ترقی نمودند و در طول صد سال اراضی بایر را تماماً مزروع و آباد کردند و ابنیه و عمارات عالی‌بنه‌اند و روابط تجاری با اقوام دیگر برقرار کردند. و بعد به اشاعه‌ی علوم و فنون همت گماشته، کتب یونانی و لاتین را ترجمه کردند، آموزشگاه‌ها و دانشکده‌هایی تأسیس نمودند که تا مدتی مدید مورد استفاده اروپاییان بود و از پرتو آن بهره‌مند بودند.

96-3-6. پیشرفت تمدن اسلامی در اسپانیا

از زمان عبدالرحمن اول، یعنی از وقتی که اندلس از خلافت شرق مجزا شد و خلافت قرطبه برقرار گردید. (سال ۷۵۶م) تمدن عربی به اوج کمال رسید و تا سیصد سال قرطبه از حدیث علوم تاج افتخاری بر سر تمام شهرهای عالم بود.

ویل دورانت در مورد خلافت مغرب اسلامی چنین ذکر کرده است: خلفای دمشق (عراق) به اسپانیا چنان که باید اهمیت نمی‌داد و تا سال (۱۳۹هق/۷۵۶م) همه اسپانیه را بنام اندلس میخواندند. اسپانیا تابع حکومت شمال آفریقا بود، و والی آنجا از قیروان (تونس) معین میشد؛ ولی بسال (۱۳۸هق/۷۵۵م) شخصیت جالبی به اسپانیا رسید که همه قدرت و سلاحش این بود که نژاد اموی داشت. وی در آنجا سلسله‌ای بنیاد کرد که بقدرت و ثروت از خلفای بغداد کم نبود. بسال ۱۳۳هق/۷۵۰م، که عباسیان فاتح فرمان قتل همه‌ی امیران اموی را صادر کردند، از آن گروه جز عبدالرحمن اول که نواده هشام خلیفه اموی بود، کس جان در نبرد دشمنان، عبدالرحمن راده به ده دنبال کردند و او به شنا از فرات گذشت، از راه صحرا به فلسطین رسید، از آنجا به مصر و آفریقا رفت، و عاقبت به مراکش رسید. خبر انقلاب عباسیان آتش رقابت‌های قدیم اعراب، شامیان، فارسیان، و مورها را در اسپانیه دامن زده بود. در آنجا گروهی از اعراب طرفدار بنی امیه که بیم داشتند خلفای عباسی نسبت به اراضی آنها که از احکام اموی به تیول گرفته بودند اعتراضی داشته باشند، عبدالرحمن را به پیشوایی خویش خواندند. امیر اموی به آنها پیوست و به حکومت قرطبه رسید (۱۳۹هق/۷۵۶م) سپاهی را که منصور برای استرداد ولایت فرستاده بود

شکست داد و سر سردار سپاه را بفرستاد تا بر یکی از قصر های مکه (بغداد) بیاویزند. این موضوع تأثیرات ناگوار بر پیشرفت مسلمین در مغرب داشت. شبه جزیره ایبریاز قرن نهم تا یازدهم بدو قسمت مسلمان و مسیحی تقسیم شده بود، و خطی که در امتداد کویمبرا از ساراگوزا (سرقسطه) به محاذات رود ابرو می گذشت، دو قسمت را از هم جدا میکرد. نیمه جنوبی که قلمرو اسلام بود، در حکومت عبدالرحمن اول و جانشینانش از آرامش و رفاه بهره ور شد و شعر و هنر در آن رواج گرفت. عبدالرحمن دوم در دوران عمارتش (206 تا 238 هج/ 822 تا 852 م) از ثمرات این رفاه بهره گرفت. در عین حال که با مسیحیان مجاور جنگ داشت، شورشهای داخلی را نیز سرکوب میکرد، و هجوم نورمانها را از ساحل عقب میراند، فرصت کافی داشت که قرطبه را با کاخها و مساجد بیاراید. [234]

. یکی از خصوصیات تمدن اسلامی در آن وقت همانا شوق مفروطی بوده است که در مسلمین به علوم و فنون پیدا شد و در هر جا آموزشگاهها، کتابخانه ها، و بنگاهها و مجامع علمی و ادبی تأسیس کردند و کتب یونانی ترجمه گردید، تحصیل هندسه، هیئت، طبیعیات، شیمی، و طب با نهایت موفقیت جریان داشت و ما، مخصوصا در جای خود، معلوم خواهیم کرد که علمای اسلام در علوم و فنون ترقیات شایان و نمایانی نمودند و موفق به اکتشافات مهمی گردیدند.

تجارت و حرفت نیز در نهایت درجه ی ترقی بودند؛ معادن، اسلحه، پارچه های حریر و سایر منسوجات، چرمهای دباغی شده و شکر تماما در آنجا فراهم می آمد و توسط یهود و بربر، که تجار آن عصر بودند، به افریقا و مشرق حمل می شد.

در مسلمانان استعداد فلاح و زراعت بیش از علوم و صنایع وجود داشت. چنانکه در اندلس برای آبیاری اسباب و وسایلی که حالیه موجوداند غالبا همان اسبابی است که به دست آنها بنا شده و همان ها بودند که در اراضی ثروت خیز اندلس زراعت نیشکر، توت، پنبه، موز، برنج و غیره از روی قاعده

---

234 ویل دورانت، پیشین، ص 10.

دایر کردند و تمام اندلس که اینک، به استثنای قطعات جنوبی، می رود صحرای خشک عریانی شود، در آن وقت نمونه ی باغ ارم بوده است!

مسلمین در تمام علوم و فنون استعداد و لیاقت خود را ثابت نمودند و در امور عام المنفعه و تعمیرات عمومی در ردیف رومیان قرار گرفتند. جاده ها، پلها، کاروانسراها، مسافرخانه ها، بیمارستانها، و مساجد در اطراف و اکناف به کثرت موجود بودند. زمانی که کزیمنس [235]، اسقف اعظم، کتبی را که شمار آن بالغ بر هشتاد هزار جلد بود طعمه ی حریق کرد، خیال می کرد که آثار دشمنان مذهب مسیح را تا ابد از صفحه ی روزگار محو کرده است، لیکن او از این نکته غافل بود که آنها علاوه بر آثار تحریری آثار دیگری از خود به یادگار گذاشته اند که تا ابد برای بقای نام آنها کافی است. [236] وضعیت بحریه (دریانوردی) هم عالی و در نهایت درجه ی حسن انتظام بود و بدین جهت تجارت شان با اروپا و آسیا و افریقا دایر و تا مدتی تمام بحر متوسط (دریای مدیترانه) در قبضه ی آنها بوده است. [237]

مسلمین در طول چند قرن کشور اندلس را از نظر علمی و مالی به کلی منقلب کردند و آن را تاج افتخاری بر سر اروپا قرار دادند، و این انقلاب نه فقط در مسائل علمی و مالی، بلکه در اخلاق نیز بوده است.

بعضی از مورخان که تاریخ اسلام را به دقت مطالعه کرده اند در این عقیده با ما همراه و این مزیت اخلاقی را تصدیق می نمایند. از جمله مسیو سدیلو که در این خصوص از مورخان نامی است، می نویسد:

---

²³⁵ کزیمنس (Ximeenens) در زمان فردیناند و ایزابلا در طلیطله مقام اسقف اعظمی را دارا بود. این مرد نهایت درجه متعصب بود. چنانکه بعد از فتح غرناطه کتب مسلمین را طعمه حریق ساخت. ولادت او سال ۱۴۳۷ و وفاتش سال ۱۵۱۷ بوده است.

²³⁶ تمدن اسلام و عرب. پیشین، ص ۳۰۴-۳۴۳.

²³⁷ تمدن اسلام و عرب. پیشین، ص ۳۴۵.

مسلمانان در آن عصر از حیث اخلاق و علوم و فنون بر مسیحیان مزیت داشته و به مراتب از آنها بالاتر بودند. در تمام حالات و اطوار و رفتار آنها ماده‌ی سخاوت و احسان و ایثاری که موجود بود نظیر آن در دیگر اقوام یافت نمی‌شد. از ممیزات آنها نسبت به اقوام دیگر که در واقع جزو مفاخر آنها باید شمرد یکی محترم شمردن نوع انسان بوده است و از همین صفت خاص به واسطه سوء تفاهمی که در آن پیدا شد رسم دوئل در اروپا اشاعت یافت. سلاطین مسیحی قسطنطنیه و ناوار تا این درجه به حس وفاداری، خلاصه میهمان نوازی، مسلمانان اعتماد داشتند که برای معالجه و مداوا، همیشه بدون هیچ بیمی، به پایتخت آنها آمد و شد می‌کردند. [238]

گوستاولوبون بعد از توصیف یادگارهای عربی و اسلامی در اندلس، مانند شیوه‌ی خانه‌سازی، مساجد زیبا، برخی ابنیه‌ی باشکوه طلیطله، قصر مشهور الحمراء در غرناطه، ساختمان با عظمت مسجد قرطبه، و سایر بناهای شکوفان آنجا و شهر اشبیلیه که بیننده را غرق در اعجاب و شگفتی می‌کند و بی اختیار وادار به تحسین و در عین حال تأثر می‌نماید، می‌نویسد:

زبده و خلاصه‌ی اهل ذوق و علما و ادبای وقت که در عالم تمدن آن روز، معروفیت و شهرت داشتند در بار خلفای اندلس چون پروانه گرد شمع جمع شده بودند و چنانکه مسلم است آستان خلفای اندلس مهد علم و ادب و مآمن اهل هنر و صنعت بود و طبیعی است که صاحبان این عظمت و دستگاه به خود بیالند و در اندیشه بگذرانند که همه سلاطین زمین می‌بایست از جلال و حشمت آنان عبرت گرفته، از طالع ارجمند و بخت بلند ایشان حیرت برند. و الحق جا داشته است بر بالای طاق ایوان خود مانند یکی از سلاطین هند، چنانکه در روایات مسطور است، این بیت را با آب طلا نقش کنند :

---

²³⁸ تمدن اسلام و عرب پیشین، ص ۳۵۰

اگر فردوس بر روی زمین است

همین است و همین است و همین است [239]

گوستاولوبون در بخش «تمدن اسلامی در سیسیل» ضمن تشریح این موضوع می نویسد:
مسلمین که بر جزیره (سیسیل) استیلا پیدا کردند کشاورزی و هنر شروع به ترقی کرد. نواقص و خرابیهای موجود را در اندک زمانی ترمیم و اصلاح نمودند. پنبه، نیشکر، زیتون و درخت زبان گنجشگ را از خارج طلبیده، کشت کردند.

یک رشته مجراها و نهرها را احداث نمودند که هنوز باقی می باشد. از جمله مجرای بوده که آب آن به وسیله شتر گلو داخل نهر می شد که قبل از مسلمانان چنین چیزی وجود نداشت. حرفت و هنرهم ترقی کرده، رونقی بسزا حاصل نمود. کانهای کشور از قبیل کان نقره، آهن، مس، گوگرد، سنگ مرمر و ساق را با نهایت اهتمام و از روی قواعد صحیح استخراج می کردند. پارچه ی حریر خیلی قشنگ می بافتند. در نورمبرگ یک ردای ابریشمی مال سلاطین سیسیل هنوز موجود است که در آن کتیبه ای به خط کوفی نقش شده است و تاریخ آن ۵۲۰ هجری، مطابق ۱۱۳۳ میلادی، می باشد. چنین معلوم می شود که فن رنگرزی از سیسیل به اروپا آمده است. [240]

قرطبه مهد تمدن اسلامی

جوهر لعل نهر، نخست وزیر فقید و دانشمند هندوستان، در اثر کم نظیر خود، «نگاهی به تاریخ جهان»، می نویسد:

دوران ۷۰۰ ساله حکومت اعراب در اسپانیا بسیار حیرت انگیز است اما آنچه بیشتر جالب توجه و حیرت انگیز می باشد، تمدن و فرهنگ عالی و بزرگی است که عربهای اسپانیا که به «مورها» مشهور

²³⁹ گوستاولوبون تمدن اسلام و عرب پیشین، ص ۳۴۶

²⁴⁰ گوستاولوبون، تمدن اسلام و عرب پیشین، ص ۳۸۷

شده اند به وجود آوردند. یکی از مورخان که تحت تأثیر این تمدن قرار گرفته و تا اندازه ای مجذوب آن شده است می گوید:

«مورها آن حکومت حیرت انگیز «کوردووا» (قرطبه) را به وجود آوردند که از شگفتیهای قرون وسطی بود و در موقعی که سراسر اروپا در جهل و بربریت و جدال و زد و خورد غوطه می خورد به تنهایی مشعل دانش و تمدن را روشن نگاه داشت که پرتو آن بر دنیای غرب می تابید.»

شهر قرطبه مدت پانصد سال پایتخت و مرکز این حکومت بود و همین شهر است که «کردوبا» یا «کوردووا» هم نامیده می شود. قرطبه شهری بسیار بزرگ بود که یک میلیون نفر جمعیت داشت. این شهر به یک باغ بزرگ شباهت داشت که طول آن در حدود ۲۰ کیلومتر بود و حومه آن به حدود ۴۵ کیلومتر می رسید.

گفته می شود که شصت هزار کاخ و قصر و منزل پرشکوه و دویست هزار خانه در این شهر بود و هشتاد هزار مغازه و سه هزار و هشتصد مسجد و هفتصد گرمابه ی عمومی داشت. ممکن است این ارقام اغراق آمیز باشد، اما لاقلاً تصویری از این شهر برای ما به وجود می آورد.

در این شهر کتابخانه های زیادی وجود داشت که معتبرترین و مهمترین آنها کتابخانه سلطنتی امیر بود که چهارصد هزار نسخه کتاب داشت. دانشگاه قرطبه هم در سراسر اروپا و حتی در آسیای غربی مشهور بود و مدارس مجانی و رایگان برای فقیران نیز بسیار زیاد بود. یکی از مورخان می گوید:

در اسپانیا تقریباً همه کس خواندن و نوشتن را می دانست. حال آنکه در اروپای مسیحی، صرفنظر از طبقه ی روحانیان، حتی اشخاصی که از عالیتترین طبقات هم بودند، در جهل کامل بسر می بردند! سپس نهر و می افزایش:

چنین بود وضع شهر قرطبه که با بغداد، که شهر بزرگ دیگر عربی [اسلامی] بود، رقابت و برابری می کرد. شهرت این شهر (قرطبه) در سراسر اروپا پیچیده بود. یک نویسنده ی آلمانی قرن دهم آن را «مایه زینت دنیا» نامیده است. دانشجویانی از نقاط دوردست به دانشگاه این شهر می آمدند. نفوذ فلسفه عربی [اسلامی] در دانشگاههای بزرگ دیگر اروپا مانند دانشگاه پاریس و آکسفورد و

دانشگاههای شمال ایتالیا پخش می شد. ابن رشد یکی از فیلسوفان مشهور قرطبه در قرن دوازدهم بود که در آخرین سالهای عمرش به مخالفت با امیر اسپانیا پرداخت و تبعید شد، و در نتیجه، به پاریس رفت و در آنجا مستقر گشت. [241]

چمبر، نویسنده و دانشمند انگلیسی، در کتاب فتوح العرب و کنوز الادب، که در باب تاریخ فتح اسپانیا و تمدن اسلامی آنجا نوشته است، چنان از تمدن و کشفیات و اختراعات و علوم و صنایع مسلمانان سخن گفته است که از هر جهت جالب است. اینک قسمتهایی از این کتاب: عبدالرحمن (اول) که مردی با مروت و با انصاف و سلطانی با عدل و داد بود در اندک زمانی دولتش معمور و سلطنتش معروف سلاطین آن زمان گردید و همواره در پیشرفت و ترقی علوم و صنایع کوشش و جهد بلیغ می نمود.

از احکام او یکی این بود که ثلث خراج مملکت باید صرف داخله اسپانیا شود و از آن جمله به ساختن و پاکیزگی راههای شهر و بنای پلهای جدید و ساختن مساجد در هر جا همت می گماشت. مسجد معروف آنجا (مسجد قرطبه) که از جمله بناهای محکم روی زمین است از آثار اوست که چهارهزار و هفتصد چراغ شبها در آن می سوخته است. [242]

مسلمانان فنون ادب و انسانیت را در اندک زمانی تحصیل نمودند. کلمات ارسطو و سایر حکمای یونانی را به زبان عربی ترجمه کردند و از اینجا می توان دریافت که بی شبهه ترقیات حالیه اروپا را مسلمانان باعث و بانی بوده اند. در علوم ریاضی و نجوم منتهای پیشرفت را داشتند و می توان گفت جبر و مقابله که امروز در دست داریم و از داشتنش فخرها می کنیم، به طور کلی از مسلمانان است. علم شمی و داروسازی و بسیاری از داروها که امروز معمول و مستعمل است، از آن مسلمانان است

---

²⁴¹ جواهر لعل نهرو «نگاهی به تاریخ جهان» برگردان بفارسی محمود تفضلی، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر 1386، ج 1، ص 377-379

²⁴² چمبر. فتوح العرب و کنوز الادب. ترجمه عبدالرحیم خان شیرازی، چاپ سنگی. بمبئی. 1329 هجری ص

که اغلب آن را حکمای مسلمانان به مریضان خود نسخه نوشته و می دادند. مسلمانان عرب در علم ادب متجاوز از یکصد هزار تألیف دارند. شعرا و نکته دانان و دانایان و تاریخ نویسان ایشان بی حساب بوده اند و علاوه بر این، کتابها در علوم مختلف تصنیف نموده اند. (بحث اول و دوم بخش 96 در همین اثر نگاه کنید) انصافا در اسپانیا در زمان تسلط مسلمانان تربیت و ترقی عالم انسانیت به منتها درجه ی کمال رسید. مسلمانان بغداد هم ترقیهای فوق العاده ای کردند. دکتر کرانتین می گوید: «در اسپانیا تعلیم و تدریس زبان عربی به حدی شیوع داشت و وفور مدارس به اندازه ای بود که به وصف نمی آید. شهرهای کاردوا، سویل، و گرانیدا هر یک از کثرت مدارس و کتابخانه ها از دیگری بهتر و معمورتر بود».

خلاصه دانایان رموز الهی در علم اخلاق و تاریخ نویسان و فیلسوفان و استادان عالی مرتبت در هر کدام از شهرهای مزبور مجمعی داشته و بخصوص شهر گرانیدا و همچنین شهرهای تولدو، ملاطا، مورشیا، والنسیا همه منظم و مملو از هرگونه علوم و صنایع و اهل معرفت بوده است. در شهرهای اسپانیا هفتاد کتابخانه معتبر برای استفاده عموم و هفده مدرسه بسیار عالی وجود داشته است. میدل دراف که یکی از تاریخ نویسان اروپاست یکایک اسامی مدارس و معلمان آنجا را شرح می دهد و تمام ایشان به زبان عربی درس می گفته اند. او می نویسد:

در مقابل مردم بی شعور روم و آلمان، اسپانیای اسلامی در آن زمان نقطه ی معروف و با تربیت و متمدن بود. تسلط مسلمانان در اسپانیای بی شک از اتفاقات غریبه ی اروپاست. چنانکه سیلی شد مملو از هرگونه علوم و تمدن که تمام اروپا را فرا گرفت و به آن سعادت جاودانی بخشید.

الحق قلم از بیان اینکه مسلمانان چه قدر آداب و رسوم انسانیت و سعادت زندگانی همراه خود آورده و داخل خاک ما کرده و تا چه درجه باعث ترقی و تربیت اروپاییان شدند عاجز است!

... اگر این عده مسلمانان به سرداری طارق بن زیاد در سال ۷۱۱ میلادی در کنار جبل الطارق فرود نمی آمدند و از آنجا داخل خاک اروپا نمی شدند، معلوم می شد که ما اهالی اروپا چه زیانها می دیدیم و تا چه اندازه از ترقیهای حالیه دور می افتادیم. چنانکه علم نجوم را از مسلمانان آموختیم؛ جبر و

مقابله ی معروف را از ایشان یافتیم؛ اختراعات جدید در علم، تعمیر شهرها و تأسیس پلیس برای حفاظت شهر و تشکیل کتابخانه های عمومی و وقفی را از آنها آموختیم.

... بعضی گفته اند تلگراف و باروت را هم مسلمانان اختراع کرده اند. کاغذ سازی و ساعت و پرگار از مسلمانان است. یک قسم چرم خوب را که امروز به چرم «مراکو» معروف است مسلمانان ساخته اند. همچنین شیوه شعر و شاعری که پیش از زمان عرب در اروپا وجود نداشت؛ و علاوه بر اینها غیرت و مردانگی و شجاعت به ما آموختند: اینها تمام از زحمات و اقدامات سودمند مسلمانان در ملک داری و رعیت پروری بوده و در اكمال این مقاصد حسنه اساس مدنیت معلوم می شود که بی نهایت کوشش داشته اند، چنانکه از آثار ایشان روشن و مبرهن و در خور هزار گونه تمجید و تحسین است. [243]

96-3-7. سقوط و زوال دولت اسلامی اندلس

تمدن عربی در اندلس تا سیصد سال رو به ترقی و تعالی بوده و بعد از اوضاع سیاسی آن روز به انحطاط و تنزل نهاد و جنگهای داخلی مسلمین به مسیحیانی که به حدود شمالی پناهنده شده بودند فرصت داد که به آنان حمله کنند. در سال ۱۰۸۵ میلادی برای مقابله با آلفونس ششم پادشاه قسطله (کاستیل (و لیون، اعراب از بربرهای مراکش استمداد جسته و آنها ابتدا به طور دوستانه آمدند، ولی در آخر دعوی تخت و تاج نموده بنای نزاع و جدال را گذاشتند. جنگهای داخلی این دو قوم با هم اندلس را به بیست حکومت کوچک تقسیم کرد و خاندانهای زیادی از بربرها مثل المرابطین و الموحدین و غیرها یکی بعد از دیگری حکومت نمودند. نفوذ بربرها در اعراب زیاد شد و تمدن آنها روزانه رو به تنزل رفت، نصارا از ضعف حکومت استفاده نموده و بر اقتدار خود افزودند و چندین حکومت

²⁴³ فتوح العرب، ص ۲۱، ۴۳

کوچک مانند والنس، قسطله، مرسیه و غیره تشکیل دادند که هر یک متدرجا به دیگری مربوط شده و بالاخره پرتغال، آراگون (آراگون)، نواره و قسطله، چهار حکومت متحد، تأسیس گردید و در آخر قرن سیزدهم میلادی فقط غرناطه در دست اعراب باقی بود.

حکومت اعراب (مسلمانان) در اندلس مانند حکومت روم تقریباً هشتصد سال طول کشید و در انقراض آنها آنقدر که جنگهای داخلی عامل مؤثر بود حملات خارجی مؤثر نبود. آری حکومت و نفوذ سیاسی اعراب رو به ضعف گذاشت ولی حکومت تمدن آنها درجه ی اول را حائز بود. [244]

گوستاولوبون قلم را به حال غروب آفتاب تمدن اسلامی اسپانیا و سقوط شهر با عظمت قرطبه می گریاند و چنین می گوید:

دارالخلافة قرطبه در علوم و فنون و تجارت مرکز مهمی شمرده می شد که می توان گفت با بزرگ ترین پایتخت های امروزه ی اروپا همدوش بوده است. آری این شهر قدیم امروز هم بر پا می باشد لکن در حالتی که باید قبرستانش نامید.

فراموش نمی کنم هنگامی که به این ویرانه معظم که زمانی دارای یک میلیون نفوس بود وارد شدم، کوچه ها را طوری خلوت و خاموش دیدم که باید انسان چندین ساعت در آن کوچه ها گردش کند تا به یک نفر برخورد نماید که پای دیوار آهسته حرکت می نماید. از این حالت واقعا به درجه ای متأثر شدم که در تمام دوره ی زندگانی خیلی کم یاد دارم که چنین حال تأثیری به من دست داده باشد!

شکی نیست که نصارا در قرطبه به جای هلال اسلامی موفق شدند بیریق و پرچم صلیب را برافرازند، لکن آن شهری که زیر سایه هلال بود معمورترین و قشنگ ترین شهرهای دنیا شمرده می شد، برخلاف صلیب مسیحی که حالیه بر فراز خرابه های تمدن عظیم الشانی سایه افکنده است که مسیحیان آن را بر باد داده و مع الاسف به جای آن نتوانستند تمدن جدیدی تأسیس نمایند. [245]

²⁴⁴ گوستاولوبون، تمدن اسلام و عرب. پیشین، ۳۳۵-۳۳۷

²⁴⁵ گوستاولوبون تمدن اسلام و عرب. پیشین، ص ۳۴۳

نهر و در فصل «قرطبه و غرناطه» پایان تمدن اسپانیا را بدین گونه توصیف می کند:

به این ترتیب نه فقط حکومت ساراسن ها (همان لفظ سارازین است که رنو در این کتاب به جای مسلمانان به کار برده و نهر و می گوید به معنی صحرائشینان است -م.) در اسپانیا پایان یافت، بلکه تمدن عربی هم به پایان عمر خود رسید. این تمدن در آسیا به طوری که خواهیم دید خیلی زودتر از این پایان یافته بود. تمدن عربی در بسیاری از کشورها و بسیاری از فرهنگها اثر گذاشت و خاطرات درخشانی از خود به جا نهاد...

لین پول یکی از مورخان انگلیسی که درباره ی حکومت ساراسن ها در اسپانیا مطالب فراوانی نوشته است می گوید:

«در مدت چند قرن اسپانیا مرکز تمدن و کانون علم و هنر و دانش و هر نوع جلوه و درخشش فرهنگی بود. هیچ کشوری دیگری در اروپا نتوانسته است وضعی مشابه دوران تسلط فرهنگی مورها (مسلمانان) در اسپانی داشته باشد. دوران کوتاه درخشش حکومت «فردیناند و ایزابلا» و امپراتوری شارلمانی نمی تواند با دوران متمدن اولویت و برتری مسلمانان برابری کنند. مورها [246] از اسپانیا رانده شدند، و پس از آن اسپانیای مسیحی مدت کوتاهی همچون ماه، با نوری که از خودش نبود درخشید و بعد به کلی تیره و تاریک شد و از آن پس هم اسپانیا در همان تاریکی با زحمت و دشواری و به آهستگی دست و پامی زند. خاطرات واقعی مسلمانان در بقایای ویران و دشتهای لم یزرع و بی حاصل دیده می شود. در همین جا بود که زمانی مسلمانان تاکستانهای سرسبز و درختهای پر بار زیتون و کشتزارهای پهناور غلات را پرورانده بودند. در جایی که زمانی دانش و هوش رونق و جلوه ی فراوان داشت، اکنون مردمی جاهل و نادان دوران یک سکون و انحطاط متمدن را می گذرانند که در پایین ترین درجات ملل قرار دارند و شایسته ی این وضع ناگوار و تحقیر آمیز می باشد.»

آنگاه نهر و اضافه می کند:

---

²⁴⁶ نهر و جواهر لعل «نگاهی به تاریخ جهان». برگردان به فارسی محمود تفضلی، ج ۱، موسسه انتشارات امیر

کبیر، طهران: 1386، ص ۳۸۲-۳۸۳.

در حدود چندین سال پیش در اسپانیا انقلابی آغاز گردید و پادشاه آن کشور برکنار شد. اکنون یک جمهوری در آن کشور بوجود آمده است شاید این جمهوری جوان (فاشیست فرانکو) اوضاع را بهتر کند و اسپانیای عقب مانده را دوباره در ردیف سایر کشورها قرار دهد. [247] .

ویل دورانت در کتاب چهارم عصر ایمن، به تائید نهر، از قول یک خاور شناس بزرگ مسیحی می آورد: «اسپانیا در همه تاریخ خود حکومت عادل و مهربان چون دوران فاتحان عرب نداشته بود؛» مقری، در قبال این حوادث کمیاب هزار ها شاهد از عدالت و بخشش و ملایمت حاکمان اموی اسپانیا نقل میکنند... حاکمان اموی در اداره امور عامه در دنیای مغرب آن عصر توانایی کافی داشتند؛ مقررات شان بر پایه عقل و ترحم بود و یک هیئت قضایی منظم بر اجرای آن نظارت داشت .

حکومت اعراب برای کشاورزان اسپانیا دوران نعمت و بزرگی زود گذر بود. معادن اسپانیای مسلمانان را از طلا، نقره، روی، مس، آهن، زاج و گوگرد، و جیوه بی نیاز کرد؛ در سواحل اندلس همه جا از ساحل مرجان استخراج میشد . [248] که این امور باعث شگوفایی و رفاه مردم میشد.

ولی در جنب کشور های اروپای غربی هسپانیا نتوانسته تا هنوز مشکلات سیاسی و اقتصادی خود را حل نماید مخصوصاً در دهه اول قرن بیست و یک هنوز هم هسپانیه مشکلات و بحران اقتصادی خود را دارد.

خاتمه جلد ششم (19 جدی 1392/9 جنوری 2014)

---

²⁴⁷ جواهر لعل نهر، نگاهی به تاریخ جهان. پیشین، ج ۱، ص ۳۸۴

²⁴⁸ ویل دورانت، پیشین، 22-23.

خاتمه جلد ششم از کتاب یادواره های تاریخی بنام «بازشناسی افغانستان». ختم این مجلد مصادف است به ختم تمدن اسلامی در قلمرو ایران، همان ایرانی که پرچم های بلند آن در بلخ بامی شکوه و بزرگواری و آزادگی مردمی را نشان میداد که خشت های اول تمدن آسیایی را در مشرق زمین گذاشتند و با حملات بی رحمانه و صاعقه مانند چنگیز به سرنوشت شومی کشیده شد که از تمام نشانه های تمدنی آن زمان که در بالای حصار دورادور بلخ گزین گزمه و ساخلو با عرابه های مخصوص در پهنای فراز این دیواربخاطر حفاظت از شهر بلخ گردش میکردند. این دیواره ها یکجا با صد ها حصار دیگر مانند قلعه فریدون در سرزمین سیستان (فراه) قندز، ای خانم، قلعه تخارستان در تالقان و صد ها قلعه و کاخ و ایوان، در شرق و غرب و شمال خراسان بزرگ که در حملات این مرد وحشی و اژگون و مردمان آن یکسره نابود شدند و با تاریخ شکوهمند خویش دفن گردیدند که حالا در تمام خراسان کابل و هرات و فاریاب و بگرام و غور و قندهار و... بجز حصار های فرو افتیده گل ساخت و مخروبه های در امتداد جاده ابریشم که زمانی بلخ را با غور و غزنه و سیستان و هرات و ری و اصفهان و عراق و شام و مدیترانه وصل میکرد چیزی باقی نمانده و هر آنچه هم که باقی مانده بود دزدان و غارت گران از زمان نادرشاه، همه را در محدوده جغرافیایی افغانستان موجوده تا امروز کشیدند و به یغما بردند.

بعد از اینکه نایره چنگیز فرو خوابید مرد دیگری از همین تبار، از قوم چغتای در شهر سبزیا کش سر بر افراخت و تمام آن چیز هایی که باز مانده از دوره چنگیزی مرمت یافته بود با بقدرت رسیدن تیمورگورکان همه چیز، یکی بعد دیگری لگدمال سم ستوران ویرانگراو شد و در اولین حمله اش بلخ را که قبل بر آن به ویرانه مبدل شده بود و وضع خوبی نداشت با قلعه هندوانش که هنوز مردم در آن زیست داشتند به روایت تاریخ نابود گردانید. او تمام آسیا را به تقریب از اناتولی تا هندوستان و از استپ های شمال (سایبری) و رود والگا تا مکران و سیستان و سند را به عنف کشود و بعد از وی سی و دو تن از باز ماندگان و نیرگانش و جب بوجب این خاک را بخاطر حفظ قدرت سوزاندند

وعده ای از فرزندان و نبیره گانش مانند شاهرخ والغبیک دنباله این تمدن را از سر گرفتند و شهر هرات و سمرقند را از نو ساختند و سلطان حسین بایقرا در هرات و در بلخ قدمهای استواری گذاشت ولی افسوس که این دولت نیمه شبی هم از میان رفت و شیبانیان و بعداً صفویان قسمت های متمدن این سرزمین را یکبار دیگر با جنگ نابود کردند. خلافت های مسلمانان در بغداد و در اندلس (اسپانیا) که طولتترین دوره های ترقی و تمدن را در خود پرورانده بودند یکسره از بین رفتند و همه چیز به تاریخ پیوست ولی زندگی در شاهرگهای خراسانیان قطع نشد که میرویم تا در مجلدات بعدی، یادواره ها را تا امروز برسانیم و از دوستانی که تا امروز مشوق من بودند و این آثار، را با حوصله مندی در مطالعه، تعقیب کردند از جانم درود می فرستم.

